

Հ. Գ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀՅՈՒՄՈՍԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԺԲ ԴԱՐԻ ԴԱՏԱՊՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

А. Г. МАРГАРЯН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ
СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ XII В.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1980

9(47-325)
IP-35
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Գ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԺԲ ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

916

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1980

Պատասխանատու խմբագիրներ՝
ՎՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, ՍՍՀՄ ԳԱ քաղաքագիտության
Ա. Գ. ՇԱՆԻՉԵ
Բանասիրական գիտությունների բեկնածու
Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

Աշխատությունը երաշխավորել են հրատարակության՝
ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆԸ և
պատմական գիտությունների բեկնածու Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Մարգարյան Հ. Գ.

Մ 35 Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի
պատմության մի քանի հարցեր Պատ. խմբ. Ա. Գ. Շա-
նիճե, Պ. Մ. Մուրադյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980.
—255 էջ.

Աշխատությունը նվիրված է հայ և վրաց ժողովուրդների պատ-
մության կարևորագույն ժամանակաշրջաններից մեկի՝ ընդհանուր
հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրների քննությանը: Հայկա-
կան, վրացական և արևելյան (արաբական, պարսկական) աղ-
բությունների հիման վրա մանրամասն ուսումնասիրված են Հայաստա-
նում հաստատված մահմեդական ամիրայությունների դեմ Վրաս-
տանի մղած պայքարը, նրա փոխադրությունն ու կապը Հյուսիս-
ային Հայաստանում և Վրաստանում տեղի ունեցող ներդաստակար-
գային պայքարի հետ, Անի քաղաքի պատմությունը ԺԲ դարի 20—
70-ական թվականներին, արտաքին քաղաքական և սոցիալական
պատմության մի շարք այլ էական հարցեր:

Մ 0504020000 41—78
703(02)—80

9(C43)1+9(C42)1
ԳՄԳ63.3(22)1+63.3(24)1

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1980

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Ն.

ԺԲ դարը առանձնակի տեղ է գրավում Հայաստանի և
Վրաստանի բազմադարյան պատմության մեջ: Նրա սկիզբը
նշանավորվեց Վրաստանի աննախընթաց հզորացմամբ, որը
Դավիթ Դ Շինոզի գահակալության ժամանակ վերջնականա-
պես միավորվելով, դարձավ ամենահզոր պետությունը Անդրու-
կովկասում: Այդ տարիներին էլ վրաց պետական կյանքի ոլոր-
տի մեջ ընդգրկվեց Հյուսիսային Հայաստանը: Վրաստանը
չթուլացող հետաքրքրություն ու շահագրգռություն էր հան-
դես բերում նաև Հայաստանի այլ մասերի նկատմամբ, հա-
մառ և երկարատև պայքարի մեջ մտնելով այնտեղ հաստատ-
ված մահմեդական ամիրայությունների դեմ:

Այդ պայքարի ելքը կենսական նշանակություն ունե-
ր հայ ժողովրդի համար, ուստի բնական է այն ուշադրությունը,
որ ներկա ուսումնասիրությունում նվիրված է նրա մասնա-
կից ուժերի և ընթացքի հետազոտությանը: Հասկանալի
պատճառներով, առաջիկա հետազոտողների ուշադրությունը
առավելապես գրավել են ամիրայությունների դեմ պայքարի
երկու հաղթական ժամանակաշրջանները, երբ ԺԲ դարի ա-
ռաջին քառորդում՝ Դավիթ Դ Շինոզի (1089—1125) և դարա-
վերջին ու ԺԳ դարի սկզբում՝ Թամար թագուհու (1184—1210)
օրոք, Վրաստանը մեծագույն հաջողությունների հասավ թե՛
ներքին, թե՛ արտաքին կյանքում: Սակավ չափով է ուսումնա-
սիրվել վերոհիշյալ պայքարի միջին փուլը, որը համընկնում
է Վրաստանում Դեմետրե Ա-ի (1125—1155/56) և Գեորգի
Գ-ի (1156—1184) թագավորության տարիներին: Լրացուցիչ
հետազոտության կարոտ է ԺԲ դարի 20—70-ական թվական-

ների ժամանակահատվածը, որը կապող օղակ լինելով իրա-
դարձություններով հարուստ դարասկզբի և դարավերջի միջև,
կարևոր նշանակություն ունի ամբողջ հարյուրամյակի պատ-
մություն ընթացքը հասկանալու համար: Աշխատությունում
քննված են դարի երկրորդ քառորդում ընթացող պայքարի
հիմնական դրվագները, մասնավորապես, կոիվները Գանձա-
կի աթաբեկության և Դվինի ամիրայության հետ:

Զգալի տեղ է հատկացված նաև մեզ հետաքրքրող ժա-
մանակաշրջանում Անի քաղաքի և նրա շուրջ ծավալված
պայքարի պատմությանը: Այս հարցերն ուսումնասիրելիս
անհրաժեշտ է նկատի առնել ինչպես բուն քաղաքում ու Ան-
դրեկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական կացությունը,
այնպես էլ ներքաղաքական իրավիճակը Վրաստանում: Անիի՝
ում պատկանելու խնդիրը հուզում էր ոչ միայն անեցիներին,
որոնք անհապաղ արձագանքում էին արտաքին աշխարհում
կատարվող փոփոխություններին, ձգտելով հնարավորին չափ
օգտվել իրադրությունից, այն ժառանգել քաղաքային ինք-
նավարության պահպանման և ամրապնդման շահերին: Անիի
պատկանելության հարցում բախվում էին Վրաստանը և շրջա-
կա ամիրայությունները, այն խոր տարածայնություններ էր
հարուցում և Վրաստանի ներսում, կոմախնձոր հանդիսա-
նալով թագավորական իշխանության և մեծատոհմիկ ազ-
նրվականության միջև: Հետևաբար, Անիի պատմության հե-
տադոտությունը սերտորեն կապվում է աշխատությունում
արծարծված մյուս երկու հիմնական հարցերի՝ Հայաստանում
ընթացող պայքարի և Վրաստանում ներդասակարգային բա-
խումների ու ներքին կյանքի, ուսումնասիրության հետ:

Հայտնի է, որ հենց Վրաստանում ներքաղաքական կա-
ցությունն էր պայմանավորում արտաքին քաղաքականու-
թյունը ինչպես հարևան մյուս երկրների, այնպես էլ Հայաս-
տանի նկատմամբ: Ուստի ներքին կյանքի ու ներդասակար-
գային պայքարի հետադոտությունը բանալի է՝ պարզաբա-
նելու համար արտաքին քաղաքականության մեջ կատարվող
փոփոխություններն ու ելեքները, ամիրայությունների դեմ

մղվող պայքարի զորեղացման կամ թուլացման պատճառ-
ները: Քննվող ժամանակաշրջանում վերստին աշխուժացած
ներդասակարգային պայքարն էր այն զլխավոր ներքին
խռընդոտը, որ կասեցնում էր ամիրայությունների դեմ պայ-
քարի ծավալումը: Օրինաչափ է, որ Թամարի զահակալու-
թյան միջոցին թագավորական իշխանության և մեծատոհ-
միկ ազնվականության միջև ձեռք բերված համաձայնու-
թյունը նոր ուժ հաղորդեց ամիրայությունների դեմ պայքա-
րին ու ապահովեց նրա հաղթանակը: Ներդասակարգային
պայքարը իր ազդեցությունն էր թողնում նաև ամիրայու-
թյուններից զրավված տարածքների բաժանման սկզբունք-
ների մշակման վրա:

Այսպիսով, ներկա ուսումնասիրության քննության նյու-
թը եղել է ԺԲ դարի 20—70-ական թվականների Հայաստանի
և Վրաստանի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին ու սո-
ցիալական պատմությունը: Հասկանալի է, որ աշխատության
շրջանակները հնարավորություն չեն ընձեռել անդրադառնա-
լու նշված ժամանակաշրջանի պատմության բոլոր հարցերին:
Մեր նպատակն է եղել երկու երկրների պատմության այն
խնդիրների լուսաբանությունը, որոնք միմյանց հետ սերտո-
րեն կապված լինելով, կարիք են զգում միասնական հետա-
դոտության:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Հայաստանի և Վրաստանի պատմության գրավոր սկզբնաղբյուրները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ հայկական, վրացական և արևելյան։ Առաջին՝ հայկական, խմբում առանձնանում են պատմական երկերը։

Ժամանակակից հեղինակների աշխատություններից առաջին հերթին պետք է նշել Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութիւն»-ը¹։ Շատ արժեքավոր տեղեկություններ կարելի է քաղել այս աշխատության երկրորդ՝ 1051—1101 թթ. ներառող, և երրորդ՝ 1101—1136 թթ. պատմությանը նվիրված հատվածներից։ Հասկանալի պատճառներով Մատթեոս Ուռհայեցին զլխավոր ուշադրությունը դարձրել է հայրենի քաղաքի, Կիլիկիայի հայկական պետության, խաչակիրների և շրջակա մահմեդական իշխանությունների պատմությանը, սակայն մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև Անգրկովկասի, մասնավորապես, Վրաստանի նկատմամբ։ Նա հանգամանորեն պատմում է Դավիթ Շինողի հզորացման և հաղթանակների մասին, եղակի տեղեկություններ է հաղորդում Դիդգորի ճակատամարտի վերաբերյալ։ Պատմիչը ռեզյումեով է գրում 1124 թ. Անիի գրավման և հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ Դավիթ Դ-ի բարյացակամ քաղաքականության մասին, հանդես է գալիս իբրև հայ-վրացական դաշնակցության և համագործակցության անկեղծ

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 (այսուհետև՝ Մ. Ուռհայեցի)։

ցատագով²։ Մատթեոս Ուռհայեցին ականատես է եղել նաև Գեմետրե Ա-ի թագավորության առաջին տարիների իրադարձություններին, համակրանքով է լցված և վերջինիս նկատմամբ։ Անգրկովկասի դեպքերի վերաբերյալ հարուստ տեղեկությունների ենք հանդիպում և ժամանակագրության շարունակության մեջ, որի հեղինակն է Գրիգոր Երեցյը։ 1136—1162 թթ. կարճատև ժամանակահատվածի մասին նրա վկայություններն աչքի են ընկնում մանրամասնությամբ և ստուգությամբ։ Հեղինակը անդրադառնում է Վրաստանի և մերձակա ամիրայությունների պայքարին, Գեորգի Գ-ի՝ Հայաստանում իրականացրած ձեռնարկումներին, տեղեկացնում է Անիի 1161 թ. գրավման մանրամասնությունները։ Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրությունը՝ Գրիգոր Երեցյին պատկանող մասով հանդերձ, արժեքավոր սկզբնաղբյուր է, արժանի ամենայն վստահության։

ԺԲ դարի պատմության ճշգրիտ ժամանակագրությունը վերականգնելու տեսանկյունից մեծ արժեք է ներկայացնում Սամվել Անեցու պատմական երկը՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց»-ը³։ Հեղինակը ԺԲ դարի մեր նշանավոր մատենագիրներից է, աշակերտել է Հովհաննես Խմաստասերին, հայտնի է նաև իր տոմարական-տիեզերագիտական աշխատությամբ⁴։ Սամվել Անեցու Պատմությունը, ըստ էության, ընդարձակ ժամանակագրություն է, որտեղ հեղինակը կարճատև արձանագրել է իրադարձությունները։ Աշխատությունը ընդգրկում է հսկայական ժամանակաշրջան՝ աշխարհի ա-

² Պատմիչի՝ Դավիթ Շինողին վերաբերող տեղեկությունները վրացերեն թարգմանությամբ և համապատասխան ծանոթագրություններով հրատարակել է Լ. Դավլիանիձեն, տե՛ս Լ. Լազվիձեն, Երեմիա Մարտիրոսյան, 1966, թ. 242—252.

³ Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Յաղապարհով, համեմատությամբ, լատիներենով և ծանոթություններով Արշակ Տէր-Միքիլեանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետև՝ Ս. Անեցի)։

⁴ Տե՛ս Ա. Արամյան, Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունը, «Էջմիածին», 1952, № 1, էջ 30—36, № 2, էջ 34—43։

քարշությունից մինչև պատմիչի ապրած ժամանակները և, տարբեր աղբյուրների հիման վրա գրված լինելով, ոչ բոլոր մասերում է հավասարապես արժեքավոր: Հնագույն դարաշրջանի շարադրման ժամանակ հեղինակը «ծայրաքաղ» է արել հիմնականում Եվսեբիոս Կեսարացու և Մովսես Խորենացու երկերից, ուստի նրա աշխատության այդ մասերը ունեն առավելապես բնագրագիտական արժեք: Սակայն աշխատության այս հատվածներում ևս Սամվել Անեցին նշանակալից աշխատանք է կատարել՝ քաղաքած նյութը դնելով խիստ ժամանակագրական շրջանակների մեջ: Պատահական չէ, որ դեպքերի ավանդման նրա կիրառած եղանակը այնուհետև լայն տարածում գտավ մեր մատենագրության մեջ և բազում հետևորդներ ունեցավ: Անհամեմատ արժեքավոր են աշխատության այն էջերը, որոնք նվիրված են հեղինակին ժամանակակից իրադարձությունների ավանդմանը: Այստեղ արդեն նա երբեմն շեղվում է իր ընտրած ուղուց և լրացուցիչ մանրամասնություններ է ավելացնում որոշ դեպքերի մասին: Անիի 1124 թ. իրադարձություններին նվիրված տողերը, օրինակ, բավականին հանգամանալից են և շատ ուշագրավ՝ մատենագրի հայրենի քաղաքի պատմության ուսումնասիրման առումով: Հեղինակին ժամանակակից դեպքերի թվագրումը աշխատությունում ձգրիտ է և մեծ մասամբ հաստատվում է այլ աղբյուրներով: Այն դեպքում, երբ նրա հաղորդած տարեթիվները չեն համապատասխանում իրականությանը, դժվար է մեղադրել պատմիչին: Հաճախակի ընդօրինակվող նրա աշխատությունը գրիչների կողմից ենթարկվել է բազմաթիվ ու բազմատեսակ աղավաղումների, խաթարվել են ինչպես տարեթիվները, այնպես էլ տեղանունները և անձնանունները: Ուստի, Սամվել Անեցու աշխատության մասին ավարտուն հետևությունների կարելի է հանդել միայն քննական բնագրի հրապարակումից հետո⁵: Այս է պատճառը, որ

⁵ Ա. Տեր-Միքելյանի իրականացրած հրատարակությունում օգտագործված է միայն 13 ձեռագիր, այն էլ բավական ուշ ժամանակի (տե՛ս Ս. Անեցի, Յառաջարան, էջ է—ԻԳ):

ուսումնասիրողները հաճախ հարկադրված են դիմել հնագույն ձեռագրերին⁶:

Դժվար է վերջնական կարծիք հայտնել աշխատության ավարտման տարեթիվի մասին: Ավանդական 1177, 1180 թվականներ⁷ երկբայելի են, եթե նկատի առնենք թեկուզ Մատենադարանի № 5619 ձեռագրի տվյալները: Ըստ Ավետիս գրչի հիշատակարանի, Սամվել Անեցու աշխատությունը ընդօրինակվել է 1176 թ., իսկ ձեռագրում արձանագրված վերջին իրադարձությունը պատկանում է 1173 թ.: Ժրլի ձեռքի տակ եղած նախագաղափար օրինակում աշխատությունը արդեն կարող էր լրացված լինել, ուստի իրավացի է թվում ուսումնասիրողների կասկածը, որ հեղինակը իր գործն ավարտել է 1165—1166 թթ.⁸: Իրոք, որոշ հանգամանքներ մտածել են տալիս, որ Սամվել Անեցին աշխատությունը վերջացրել է 1164 թ. հետո, սակայն, մինչև 1174 թվականը: Հեղինակի վկայությունը, ինքը ականատես է եղել Շահ-Արմենի ջախջախմանը 1161 թ.⁹: Նկարագրելով մահմեդականների տիրապետությունը, պատմիչն ավելացնում է. «Եւ աստանօր յաւելլաւ յաճախապէս՝ մի զհետ միոյ մինչև յաւուրսս յայսոսիկ յորում եմքըս»¹⁰: Այս վկայությունը իրավունք է տալիս կարծելու, որ հեղինակն աշխատությունն ավարտել է 1164 թվականից հետո, երբ Անին վերստին անցել էր Շեղագդյաններին, և նրանց բռնակալությունը դեռևս հարատևում էր: Թե Սամվել Անեցին վերջացրել է իր երկը մինչև 1174 թվականը, երևում է այն փաստից, որ աշխատությունում չի նշվում 1174 թ. Անիի երրորդ գրավումը: Այս տարեթիվը, եթե հեղինակը դեռևս ըստեղծագործում էր, անշուշտ, պետք է արձանագրվեր իբրև օտար տիրապետությունից ազատագրվելու թվական: Հարցի

⁶ Ներկա ուսումնասիրությունում օգտագործված են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5619 և № 1897 ձեռագրերը:

⁷ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագատում, հ. Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 100: Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, «Երկեր», հ. Գ, Երևան, 1970, էջ 94:

⁸ Տե՛ս Գ. Արզաշան, Մատենագրական նորություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1964, № 1, էջ 84:

⁹ Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 137:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 127:

վերջնական լուծումը կախված է մնում հնագույն ձեռագրերի ուսումնասիրությունից:

Չնայած Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանության¹¹ առկայությանը, Սամվել Անեցու աշխատությունը քիչ է արժանացել կովկասագետ-պատմաբանների ուշադրությանը, նրա հարուստ և արժեքավոր տեղեկություններից աննշան չափով են օգտվել վրացագետները:

Քննվող հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից պակաս արժեքավոր չէ ԺԳ դարի հայ պատմիչ, քերական, մեկնիչ ու թարգմանիչ Վարդան Արեւելցու Պատմությունը, առանց որի դժվար է պատկերացնել ԺԲ—ԺԳ դդ. պատմության շատ խնդիրների պարզաբանումը: Աշխատությունն սկսվում է հնագույն ժամանակների իրադարձություններով և ավարտվում է ԺԳ դարի 60-ական թվականների դեպքերի արձանագրմամբ: Վարդանը ավելի հանգամանորեն է անդրադառնում մանրամասնություններին, չի խուսափում անձնավորություններն ու դեպքերը բնութագրելուց, հոգ է տանում ավանդվող իրադարձությունների վերաբերյալ իրեն հայտնի ամբողջ նյութը հաղորդելու մասին: Պատմության բնագրի ուսումնասիրությունից ակներև է, որ հեղինակը ԺԲ դարի պատմությունը շարադրել է ղանազան աղբյուրների հիման վրա: Ինչպես երևում է, նա հաճախ խմբագրել ու համառոտել է իր ձեռքին եղած սկզբնաղբյուրները, որի հետևանքով աշխատությունում հանդիպում են մշուշապատ հատվածներ:

Հետազոտողի խնդիրը բարդացնում է նաև Պատմության բնագրի ուսումնասիրության ներկա վիճակը: Աշխատության՝ ավելի քան մեկ դար առաջ լույս տեսած երկու հրատարակությունները, թեև կատարված են անվանի հայագետներ Մկրտիչ էմինի¹² և Ղևոնդ Ալիշանի¹³ ձեռքով, այնուամենայն-

¹¹ M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, t. II, S.-Pét., 1876, pp. 340—483.

¹² Տե՛ս Վարդան, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861 (այսուհետև՝ Վարդան): Ներկա ուսումնասիրությունում օգտագործված է հիմնականում այս հրատարակությունը, հաջորդից օգտվելու դեպքերը միշտ նշվում են:

¹³ Տե՛ս «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862:

նիվ, չեն բավարարում այսօրվա պահանջները: Հրատարակություններում բավականաչափ տարբեր է ներկայացված ընդգրկը, էլ չենք ասում հատուկ անունների ու գլխակարգման այլազանությունների մասին: Սակայն, ներկա տեսքով անգամ, Վարդանի Պատմությունը մնում է Անդրկովկասի պատմության ուսումնասիրության համար հույժ կարևոր սկզբնաղբյուր: Հեղինակը բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի, Վրաստանի և մահմեդական ամիրայությունների պատմության ու փոխհարաբերությունների մասին: Հայ պատմիչներից, թերևս, ոչ մեկը նմանօրինակ ուշադրություն չի նվիրել քաղաքամայր Անիի պատմությանը, իսկ նրա վկայությունների մեծ մասը ստուգվում և հաստատվում է այլ աղբյուրներով: Շատ ուշագրավ են նաև Վրաստանի ներքաղաքական կյանքին վերաբերող տվյալները: Պատմիչը հանգամանորեն անդրադարձել է ԺԲ դարի երկրորդ քառորդի ներդասակարգային պայքարին, 1155—1156 թթ. գահակալության հարցի շուրջ ծագած սուր բախումներին և 1176—1177 թթ. ավատատիրական մեծ ապստամբությանը:

Վերջին իրադարձության և, ընդհանրապես, իր տոհմակից Օրբելիների գործունեության նկատմամբ առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ցուցաբերել ԺԳ դարի նշանավոր պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, որն իր Պատմությունում¹⁴ առանձին գլուխ է հատկացրել վերջիններիս ծագմանը, Վրաստանում հաստատվելուն, ԺԱ—ԺԳ դդ. նրանց գործերին ու ձևակատարին¹⁵: Երբ ուշադիր համեմատում ենք Վարդանի և Օրբելյանի երկերի՝ Օրբելիների ապստամբությանը վերաբերող էջերը, ապա տեսնում ենք, որ դրանք, փաստերի առումով, շատ կե-

¹⁴ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 (այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն):

¹⁵ Պատմության այս մասը գեղեւ ժԲ դարում թարգմանվել է վրացերեն, տե՛ս Վ. Թեմուշվիլ-ձեգո, სტეფანე სივნიელის „ორბელთა ისტორიის“ ქართული ვერსია, „საისტორიო მოამბე“, 6, 1952, გვ. 33—84; П. М. Мурадян, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, стр. 164—168. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“ — ს ძველი ქართული თარგმანები, გამოსცა ე. ცაგარეიფი-ბი, თბ., 1978.

տերում համընկնում են: Ընդ որում, Վարդանի Պատմության մեջ չենք հանդիպում որևէ փաստի, որը բացակայեր Օրբելյանի աշխատությունում, մինչդեռ վերջինիս պատումը շատ ավելի հանգամանալից է: Ուստի հավանական է, որ երկու պատմիչներն էլ օգտվել են նույն աղբյուրից, սակայն, յուրաքանչյուրը սեփական նպատակադրմանը համապատասխան եղանակով: Ինչպես երևում է, Վարդանը շատ բան բաց է թողել, անկարևոր համարելով, այնինչ տոհմակիցների գործունեության լուսաբանմանը նախանձախնդիր Օրբելյանը, ընդհակառակը, նոր մանրամասնություններ է ավելացրել՝ ավանդելիքը հնարավորին չափ լիակատար դարձնելու մտահոգությամբ: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ընդհանուր աղբյուրը եղել է ԺԲ դարի պատմիչ Մխիթար Անեցու աշխատությունը, մանավանդ որ, իր իսկ վկայությամբ¹⁶, հենց այստեղից է Օրբելիններին վերաբերող եզակի տեղեկություններ քաղել Օրբելյանը: Մխիթար Անեցու արժեքավոր երկին լավատեղյակ է եղել և Վարդան Արևելցին¹⁷:

Կատարելիք աշխատանքին նախապատրաստվելու առումով Օրբելյանը գերադանցում է հայ պատմիչներից շատերին: Նա խնամքով հավաքել և Պատմությունում օգտագործել է ոչ միայն նախորդ պատմիչների երկերը, այլև այլաբնույթ գրավոր սկզբնաղբյուրներ ևս: Հեղինակը առատորեն մեջբերումներ է կատարում հրովարտականից և այլ փաստաթղթերից, վիմական արձանագրություններից, որի շնորհիվ ավելի է մեծացել աշխատության արժանահավատությունն ու կարևորությունը:

Օրբելյանը գրել է հայրենի երկրամասի պատմությունը՝ նպատակ ունենալով ապացուցել վերջինիս առանձնահատուկ դիրքը, Սյունյաց աթոռի իրավունքները և փառաբանել սյունեցի իշխաններին: Ուստի աշխատության շատ հատվածներում զգացվում է հեղինակի աչառու վերաբերմունքը իրադարձությունների ու անձնավորությունների նկատմամբ: Պատմիչը ջանում է արդարացնել հայրենակից այն գործիչներին, որոնց հասցեին մեղադրանքներ կան այլ աղբյուրներում,

¹⁶ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 372—373:

¹⁷ Տե՛ս Վարդան, էջ 124, 127:

փորձում է օրինականության տեսք տալ Սյունյաց թագավորության ստեղծմանը, ձգտում է անմեղ դուրս բերել ապրստամբ Օրբելի իշխաններին: Հասկանալի է, որ միտումնավորության կնիք կրող այդ հատվածները ուսումնասիրողից համապատասխան քննական մոտեցում են պահանջում:

1942 թ. պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը Ստեփանոս Օրբելյանի անունով հրատարակեց նաև մի ժամանակագրություն¹⁸, որի պատկանելությունը նշանավոր պատմիչին թեև ժամանակին մերժվեց ակադ. Լևոն Խաչիկյանի և պատմական գիտությունների դոկտոր Վաղգեն Հակոբյանի կողմից¹⁹, սակայն նորագույն գրականությունում վերստին վերագրվում է Օրբելյանին²⁰: Հեղինակը շարունակել է Սամվել Անեցու աշխատությունը 1193 թվականից և հասցրել մինչև 1290 թվականը, սակայն, հավանաբար, օգտվել է այնպիսի ձեռագրից, որը որոշակիորեն տարբերվել է Սամվել Անեցու երկի հրատարակության հիմքում դրված գրչագրերից: Այս պատճառով էլ արժեքավոր է ոչ միայն ժամանակագրության երկրորդ, 1193—1290 թթ. ընդգրկող ինքնուրույն մասը²¹, այլև Սամվել Անեցուց վերցված նախորդ հատվածը: Ընամանակագրությունը զգալի նշանակություն ունի նաև իբրև՝ Սամվել Անեցու աշխատությունում առկա աղավաղումները բերագրելու հնարավորություններ ընձեռող բնագիր:

Առանձին ուշագրություն է արժանի Մխիթար Գոշի «Աղ-

¹⁸ «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», Երևան, 1942 (այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն):

¹⁹ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան, Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1949, № 2, էջ 77—87:

²⁰ Տե՛ս Է. Բաղդասարյան, XIII դարի մի ժամանակագրության հեղինակի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2, էջ 210—216: В. С. Алексанян, Жизнь, деятельность и научно-историческое наследие Степаноса Орбеляна (автореферат канд. дисс.), Ереван, 1975, стр. 28—31.

²¹ Ժամանակագրության այս մասը երկրորդ անգամ հրատարակել է Վ. Հակոբյանը, տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 32—64:

վանից ժամանակագրությունը: Հայ նշանավոր մատենագրի ու մտածողի այս աշխատությունը, իբրև հավելված, կցված է նրա «Դատաստանագրքի» ձեռագրերից մեկին, որը պահվում է Վենետիկում: Թեև բնագիրը Ղեռնդ Ալիշանը հրատարակել է դեռևս 1901 թ.²², սակայն այս երկի նկատմամբ հետաքրքրությունը աճեց Չարլզ Դոուսեթի անգլերեն թարգմանությունից²³ հետո, որին հետևեցին ուսերեն և վրացերեն թարգմանությունները²⁴: Այս աշխատությունում ուղագրավ է 1139 թվականով սկսվող ժամանակահատվածի նկարագրությունը, որտեղ հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Գանձակի 1139 թ. երկրաշարժի և դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին, անդրադառնում է ԺԲ դարի 60-ական թվականներին Անիի շուրջ ծավալված պայքարին: Արժեքավոր են Գոշի վկայությունները Դավիթ Ե-ի և նրա՝ գահ բարձրանալու հետ կապված դեպքերի, ներդասակարգային պայքարի և որոշ նշանավոր անձնավորությունների մասին:

ԺԲ դարի իրադարձությունների ժամանակագրության վերականգնման գործում որոշակի ծառայություն են մատուցում հայկական մանր ժամանակագրությունները²⁵: Այս աշխատությունների հեղինակների հետաքրքրությունների շրջանակը, ցավոք, սահմանափակ է, և նրանք հաճախ կրկնում են իրար. այսօրինակ հուշարձանների ընդօրինակման ժամանակ սխալներ շատ են սպրդում: Սակայն, այնուամենայնիվ, ժա-

²² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, հ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 384—391, 361—362:

²³ C. J. F. Dowsett, The Albanian Chronicle of Mxitar Goš, BSOAS, vol. XXI, part 3, 1958, pp. 472—490.

²⁴ Տե՛ս Мхитар Гош, Албанская хроника, предисловие, перевод и комментарии З. М. Бунятова, Баку, 1960. Անգլերենից կատարված այս թարգմանությունը լի է աղավաղումներով: Ծ. ճգճոճոճոճ, մեծօտաճ ցոճոճ «ալճանցոճ յրճոճոճ», «յրճոճոճ Գյարոճ տճցոճնցոճ», II, տճ, 1968, թճ. 27—49.

²⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1 և հ. 2, Երևան, 1956, նաև՝ «Անանուն ժամանակագրություն», կազմեցին Հովհ. Մանվելյան, Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1940:

մանակագիրները որոշ չափով լրացնում են պատմիչների թողած բացերը:

Մեղ հետաքրքրող հարցերի լուսաբանմանը նպաստում են ԺԳ դարի հեղինակներ Կիրակոս Գանձակեցու²⁶ և Մխիթար Այրիվանեցու²⁷ պատմական երկերը: Առաջինի ծավալուն աշխատությունից ուղագրավ տեղեկություններ ենք քաղում Գանձակի և Վրաստանի՝ փոխհարաբերությունների, ԺԲ դարի որոշ նշանավոր գործիչների ու իրադարձությունների մասին: Քննվող դեպքերի մասին Մխիթար Այրիվանեցու կարճատև հիշատակությունները մեծ արժեք չեն ներկայացնում, քանի որ ավելի ամբողջական տեսքով հայտնի են նաև այլ աղբյուրներից, իսկ հեղինակի առաջարկած ժամանակագրությունը վստահելի չէ: Այնուամենայնիվ, Մխիթար Այրիվանեցու որոշ վկայություններ զուրկ չեն հետաքրքրությունից և կարևոր են:

Առանձին դեպքերում ուսումնասիրողին կարող են օգտակար լինել Ասողիկի²⁸, Գրիգոր Ակնեցու²⁹ աշխատությունները, «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ» քաղաքի երկը³⁰, Մխիթայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը³¹:

Քննվող ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք ու կարևորություն են ներկայացնում նաև ձեռագրերի հիշատակարաններն ու վիժական արձանագրությունները: Ի տարբերություն մեծ ժամանակա-

²⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961 (այսուհետև՝ Կ. Գանձակեցի):

²⁷ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860 (այսուհետև՝ Մ. Այրիվանեցի):

²⁸ Ստեփանոս Տառնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

²⁹ [Գրիգոր Ակնեցի], Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870 (այսուհետև՝ Գ. Ակնեցի):

³⁰ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 7584, թ. 348ա—349բ:

³¹ Մխիթայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871 (այսուհետև՝ Մ. Ասորի):

Հիշատակապահները տեղեկացնում են իրենց ժամանակակից իրադարձությունների մասին, ուստի ականատես և ականջավոր մարդկանց գրած հիշատակարանները հավաստի պատմական աղբյուր են:

³² Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 469—474 (այսուհետև՝ «Յիշատակարանք ձեռագրաց»)։

³³ Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1952, № 8, էջ 113—120:

³⁴ 1966 წ. იუსტ თხზავლ ზ. შაქურობაძის მარკმანიტიონი (თხზ გ. მაისურაძე, ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, „საქართველო რუსთაველის ხანში“, თბ., 1966, გვ. 253—266), ქიქ 1973 წ, ქრ ქსენობილიკან ერასეროგესაკიოპ ჩეკათოკარიუნ ქსრატიონ მარგ-მანზეს ო. ოკელაძის (თხზ ა. აბდლაძე, სომხურ ბელნაწერთა ან-დერძ-მინაწერები როგორც წყარო X—XIII სს. საქართველოს ისტორიისათვის, თბ., 1973), ირე ატერაქირენზ ნარარაქირიოქიონ ენბლიზეს ძეგ ბანიქჟა-ნალიკ ერასეროგესაკიონ

կյունից ուշագրավ են նաև Բազնայրի ավետարանի հիշատակարանները³⁵։

Ըստ էության, նույնատիպ հուշարձաններ են վիմակա-
ն արձանագրությունները: Հայկական արձանագրություններն
ունեն այն առավելությունը, որ մեծ մասամբ թվագրված են
և հուսալի կավաններ են ընձեռում հետազոտողներին՝ իրա-
դարձությունների ժամանակագրությունը և երևույթների
պատմությունը ուսումնասիրելիս: Նրանց մատուցած հա-
րուստ նյութը հաստատուն հիմք կարող է ծառայել ընդո-
նելություն գտած տարեթվերի և իրավաքաղաքական ինստի-
տուտների ծագման, զարգացման ու բովանդակության ըմ-
բռնումների մեջ սրբագրումներ կատարելու համար: Ուսում-
նասիրողները, ցավոք, երբեմն ընթանում են հակառակ ճա-
նապարհով. վերանայման ենթակա տեսակետները կասկածի
տակ առնելու փոխարեն վերաթվագրում և սրբագրում են ու-
շադիր հետազոտության կարոտ արձանագրությունները: Մո-
ռացվում է, որ վերջիններս յուրօրինակ մոտեցում են պա-
հանջում: Եթե պատմական աշխատությունները որոշ իմաս-
տով պահպանողական են և արտացոլում են միայն պաշտո-
նական, քաղաքացիություն գտած երևույթները, իշխող կար-
ծիքները, ապա արձանագրությունները, ինչպես նաև հիշա-
տակարանները, այս առումով ունեն իրենց առանձնահատ-
կությունները: Նրանք արտահայտում են սոսկ իրենց հեղի-
նակների, յսսինքն՝ զանազան անձնավորությունների, խմբ-
բակցությունների ու խավերի ընկալումները, տեսակետները,
շահերը, ուստի այլեպէլ արձանագրությունների վկայույուն-
ները կարող են տարբերվել և՛ իրարից, և՛ պաշտոնական
պատմագրության տվյալներից: Հետևաբար, ամեն դեպքում
անհրաժեշտ է քարի վրա արձանագրված իրողությունների
ընդունելի բացատրություններ փնտրել և ոչ թե վաղուց
հայտնի կարծիքները տարածել դեռևս հետազոտության կա-
րոտ վիմագրական նյութի վրա ևս:

Հայկական, ներկա դեպքում ակադ. Հովսեփ Օրբելու³⁶,

³⁵ Տե՛ս «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 885—888:

³⁶ Տե՛ս «Դիման հայ միմագրություն», I, Կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:

պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի³⁷, վիմագրագետներ Սեդրակ Բարխուդարյանի³⁸, Սուրեն Ավագյանի³⁹ ջանքերով հավաքված և հրատարակված արձանագրությունները արժեքավոր տվյալներ են պարունակում նրանց գտնված վայրի ճակատագրի, պատմական ժամանակագրության, ավատատիրական տների տոհմաբանության և փոխհարաբերությունների, սոցիալ-քաղաքական պատմության բազմազան հարցերի վերաբերյալ: Հիշատակարանների և արձանագրությունների օգտագործումը թույլ է տալիս ավելի ամբողջական և լիակատար դարձնել քննիչ խնդիրների լուսաբանությունը:

ԺԲ դարի պատմության վերաբերյալ նյութերով հարուստ են նաև վրացական սկզբնաղբյուրները: Այստեղ ևս առաջին հերթին նշելի են պատմական երկերը, որոնք հնուց ի վեր ամփոփված են հատուկ ժողովածուում՝ «Քարթլիս ցխովրեբայում»⁴⁰: Այստեղ ընդգրկված աշխատությունները գրվել են տարբեր ժամանակներում, այլևայլ հեղինակների կողմից, ուստի զանազանվում են իրարից ինչպես լեզվով ու ոճով, այնպես էլ ծավալով ու բնույթով, հետևաբար՝ արժեքով և կարևորությամբ: Ուստի չի կարելի խոսել «Քարթլիս ցխովրեբայի» մասին ընդհանրապես, անտեսելով Վրաստանի պատմության այս կարևորագույն գրավոր հուշարձանի հավաքածու բնույթը: Անհրաժեշտ է առանձին-առանձին անդրադառնալ նրանում ներկայացված այն երկերին, որոնք

³⁷ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957: Նույնի, Հաղբատ, Երևան, 1963:

³⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», III, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:

³⁹ Տե՛ս Ս. Ավագյան, Մորո Ջորո վանքը և նրա վիմարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, № 3, էջ 56—60, № 4, էջ 56—60, «Դիվան հայ վիմագրության», VI, կազմեցին Ս. Ավագյան և Հ. Զանվիտալյան, Երևան, 1977:

⁴⁰ «Քարթլիս ցխովրեբայի» կազմի, ձևագրերի և տեքստի պատմության շուրջ տե՛ս օգ. չաճաճիճի, ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 299—327, 352—361; ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 07—054.

նյութեր են պարունակում մեզ հետաքրքրող հարցերի քննության համար:

«Քարթլիս ցխովրեբայի» մեջ մտնող ստեղծագործություններից առանձին ուշադրության է արժանի «Մատիանե Քարթլիսայ» (Քարթլիի մատյանը) անվանումով հայտնի անանուն հեղինակի աշխատությունը: Այն սկսվում է Ը դարի իրադարձությունների արձանագրմամբ, հեղինակը սակայն հանգամանորեն շարադրում է միայն ԺԱ դարի անցուղարձը: Աշխատությունում ուշադրությունը կենտրոնացված է Քարթլիում կատարված ղեպերի վրա, թեև աչքաթող չի արված նաև Վրաստանի մյուս մասերի պատմությունը, տեղեկությունների ենք հանդիպում նաև հարևան Հայաստանի մասին: Պատմիչը մանրամասն ավանդելով Բագրատ Դ-ի (1027—1072) թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությունը, նշում է և վերջինիս մահը. կարելի է ենթադրել, որ նա ավարտել է իր աշխատությունը 1072—1073 թթ.⁴¹: Վրաց պատմական մատենագրության այս նշանավոր հուշարձանը մեզ համար ուշագրավ է Անի քաղաքի պատմության լուսաբանման տեսանկյունից: Հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում 1064 թ. Անիի գրավման և քաղաքը Շեղդադյան ամիրաներին հանձնելու մասին: Նրա նկարագրած պայքարը թագավորական իշխանության և մեծատոհմիկ ազնվականության միջև թեև անմիջականորեն չի վերաբերում Անիին, սակայն զուրկ չէ սրողակի արժեքից. այն շատ է օգնում պարզելու ԺԲ դարում Անիի շուրջ բորբոքված նույնաբնույթ պայքարի շարժառիթները և նշանակությունը:

«Քարթլիս ցխովրեբայում» «Մատիանե Քարթլիսային» հաջորդում է Դավիթ Շինողի պատմիչի երկը՝ «Արքայից աշխատաշխարհի պատմությունը», որը ղեպերով հարուստ ԺԱ դարի վերջի և ԺԲ դարի առաջին քառորդի պատմության ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրն է: Աշխատության սկզբում արտացոլված են Գեորգի Բ-ի (1072—1089) գահակալության

⁴¹ Տե՛ս օգ. չաճաճիճի, ნუქ. ავტ., էջ 201: Матиане Картლისა, Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, стр. 21.

ժամանակաշրջանի անցքերը, սակայն հեղինակը հիմնականապես ուշագրությունը հատկացրել է Դավիթ Դ-ի թագավորության նկարագրությանը: Ի տարբերություն «Մատիանն Քարթլիսաշխ» հեղինակի, Դավիթ Շինողի պատմիչը դեպքերի հետևողական և համբերատար արձանագրող չէ, նրա աշխատությունը ավելի շատ բանավիճական և ջատագովական բնույթ ունի: Հանգամանորեն ներկայացնելով Դավթի բարեփոխումները, նա ջանում է ընթերցողին համոզել թագավորի ձեռնարկումների օգտակարության մեջ և վեճի է բռնվում արքային մեղադրողների հետ: Հակառակորդներին լռեցնելու համար պատմիչը վերհիշում է ոչ վաղ անցյալի անմխիթար վիճակը և Վրաստանի ձեռք բերած բոլոր խոշոր հաջողությունները վերագրում է Դավիթ Դ-ին: Պատմիչը ուժեղ կենտրոնական իշխանության ջատագով է և պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչ, ուստի ատելություն է խոսում անհաղանդ իշխանների մասին և թագավորական իշխանության դեմ ուղղված մեծատոհմիկների գործունեությունը որակում է «չարախոհություն»:

Ստեղծագործությունում սփռված բազմաթիվ ականարկներից դժվար չէ եզրակացնել, որ պատմիչը ոչ միայն ժամանակակից է գեաբերին, այլև ականատես. ավելին՝ Դավիթ Շինոդի մերձավորներից մեկը: Դեռևս 1913 թ. պրոֆ. Սարգիս Կակաբաձեն հայտնեց այն կարծիքը, որ Դավթի պատմության հեղինակը հայտնի Արսեն աբեղան է⁴², որը Ռուփս-Ուրբնիսի ժողովի գործուն մասնակիցներից էր և Դավիթ Դ-ի խոստովանահայրը՝ նրա կյանքի վերջին տարիներին: Այս տեսակետը բաժանում էր ակադ. Կորենլի Կեկելիձեն⁴³: Իսկ նորագույն ուսումնասիրություններում ուշագրավ փաստեր են բերվում ի հաստատումն Արսենի հեղինակության: Դավիթ Դ-ի շատ ձեռնարկումների անմիջական մասնակից գործչի հեղինակությամբ կարելի է բացատրել «Աբքայից

⁴² *საქს* ს. კაკაბაძე. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის ვინაობა, ტფ., 1913.

⁴³ *სა"კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1958, გვ. 262.*

աբբա Դավթի պատմությունում» պետական ու ռազմական միջոցառումներին նվիրված ուշադրությունը: Հետազոտողները նաև լեզվաառական ընդհանրություններ են տեսնում Դավիթ Շինողի պատմիչի երկի և Արսեն Բաբաջանյանի պատմա-նոց ստեղծագործությունների միջև⁴⁴:

Աշխատութեան գրութեան մոտավոր ժամանակը հնարաւ լոր է որոշել հեղինակի երկու ականարկի շնորհիւ: Առաջին դեպքում, պատմելով Թբիլիսիի մասին, պատմիչը գրում է. «Այն ժամանակ Թբիլիսի քաղաքը լիովին հնազանդութեան շէր բերված, ինչպես այժմ»⁴⁵: Ուրեմն՝ աշխատութեանը գրութեան է Թբիլիսիի գրավումից հետո, այսինքն՝ 1123 թվականից ոչ շուտ: Պատմիչը ավարտում է երկը Դավիթ Դ-ի մահւմ հիշատակութեամբ, ուստի կարգ. Իվանն Զաւախիշվիլին ենթադրում է, որ «Արքայից արքա Դավիթ պատմութեանը» գրվել է 1123—1126 թթ.⁴⁶: Վրացագիտական գրականութեան մեջ քնդուներկութեան գտած այս թվագրման վերջին ժամանակագրական սահմանը վերջերս ենթարկվեց վերանայման և ճշգրտման: Հետազոտողներից Անրի Բոգվերածեն ուշադրութեան է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ պատմիչը նկարագրելով Դավիթ Դ-ի օրոք ձեռք բերված երանելի վիճակը մեծատոհմիկ ազնվականութեան ելութեանի իսպառ դադարումը, այն հակադրում է ոչ միայն անցյալին, այլև ներկային: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ աշխատութեանը նա գրել է ԺԲ դարի 30-ական թվականներին և ականատես է եղել թագավորական իշխանութեան դիրքերի թուլացմանն ու ներդասակարգային այն բռնկումներին, որոնք տեղի ունեցան Դեմետրե Ա-ի գահակալութեան տարիներին⁴⁷:

⁴⁴ *Sh'ua ž.* ოდიშელი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ენაობის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ზღნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, ტ. 5, თბ., 1963, გვ. 211—219; კ. გრიგოლია, ისევ დავითის ისტორიკოსის ენაობის შესახებ, „მრავალთაობა“, III, თბ., 1973, გვ. 135—156.

⁴⁵ *St' u* J. (3., 1, 83. 349.

46 *Տե'ս* օգ. ճշգնիմջօղո, *հսվ. աշխ.*, էջ 211:

47 *Sh'u* ა. ბოგვერაძე, დავით აღმაშენებლის ისტორიის თარიღისა და ხასიათის შესახებ, „ქართული ისტორიოგრაფია“, 2, თბ., 1971, გვ. 73—77.

«Արքայից արքա Դավթի պատմութեան» հեղինակը արժեքավոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Դավիթ Շինողի վաւրած պատերազմների, Վրաստանի ազատագրման և ընդարձակման, երկրի ներքին կյանքի և պետական բարեփոխումների մասին: Առանձնակի ուշադրութեան են արժանի պատմիչի վկայութիւնները Հյուսիսային Հայաստանում Դավիթ Շինողի ձեռնարկումների և 1124 թ. Անիի գրավման մասին: Դավիթ Շինողի պատմիչի տեղեկութիւնները ժամանակագրութեան առումով արժանահամար են և նշանակալիորեն նպաստում են ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքի լուսարանութեանը:

Վրացական աղբյուրներում անհամեմատ պակաս նյութ ենք գտնում ԺԲ դարի երկրորդ քառորդի ներքին և արտաքին պատմութեան շուրջ: Այս ժամանակահատվածը համընկնում է Դեմետրե Ա-ի թագավորութեան ժամանակաշրջանին, իսկ վերջինիս գահակալութիւնը «Քարթլիս ցխովրեբայում» չի ներկայացված առանձին երկով: Եթե Դավիթ Գ-ն ունի իր պատմագիրը, իսկ Գեորգի Գ-ի օրոք տեղի ունեցած դեպքերին բավականին հանգամանորեն անդրադառնում է Թամար թագուհու առաջին պատմիչը, ապա Դեմետրե Ա-ի գործունեութեան շուրջ տեղեկութիւնները ցրված են բազմալեզու տարբեր աղբյուրներում:

Առավել լիակատարութեամբ Դեմետրեի գահակալութիւնը արտացոլված է Գեորգի-Լաշայի ժամանակակից մատենագրի երկում: Այս փոքրածավալ աշխատութիւնը ժամանակագրութեան բնույթ ունի, որտեղ համառոտ արձանագրված են Դեմետրե Ա-ի, Գեորգի Գ-ի, Թամար թագուհու և Գեորգի-Լաշայի ժամանակների կարևոր իրադարձութիւնները: Ստեղծագործութիւնը ավարտվում է Գեորգի-Լաշայի մահվան հիշատակութեամբ, սակայն եղբորը հաջորդող Ռուսուդանի գահակալութեան շրջանի դեպքերը չեն արտացոլված, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այն գրվել է Ռուսուդանի գահ բարձրանալու առաջին տարում, հավանաբար, 1222—1223 թթ.⁴⁸: Ճիշտ է, Գեորգի-Լաշայի ժամանակակից

մատենագրի երկը պատկերվող ժամանակաշրջանի կապակցված պատմութիւն չէ (հեղինակը բավարարվել է դեպքերի սոսկ թվարկումով), սակայն այն որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում պարունակած հարուստ փաստական տվյալների շնորհիվ: Պատմիչը մեծ ուշադրութիւն է դարձրել իրադարձութիւնների ժամանակագրութեանը և աշխատութիւնում այս առումով ուշագրավ շատ վկայութիւնների ենք հանդիպում:

Սակայն ԺԲ դարի պատմութեան ուսումնասիրման համար հիմնական վրացական աղբյուրը, անշուշտ, մնում է Թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկը՝ «Թագակիրների պատմութիւնը և ներբողյանը»: Այս արժեքավոր աշխատութիւնը, իբրև առանձին ստեղծագործութիւն, հայտնի դարձավ 1884 թ. «Քարթլիս ցխովրեբայի»՝ Մաքիմյան գրչագրի հայտնաբերումից հետո: Մինչև այդ հայտնի ձեռագրերը ներկայացնում էին «Քարթլիս ցխովրեբայի»՝ Վախթանգյան խմբագրութեանը, այն փոփոխութիւն-լրացումներով, որ կատարել էր ԺԶ դարի սկզբում Վախթանգ Զ-ի հրամանով կազմված «ուսյալ արանց» հանձնաժողովը: Վախթանգյան «Քարթլիս ցխովրեբայում» Թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկը ձուլված էր Թամարի ժամանակաշրջանը պատկերող այլ աշխատութիւնների հետ, ուստի հետադետողները միայն 1884 թվականից հետո հնարավորութիւն ստացան ուսումնասիրելու «Թագակիրների պատմութիւնը և ներբողյանը» իբրև առանձին ստեղծագործութիւն:

Աշխատութեան առաջին մասը նվիրված է Գեորգի Գ-ին, սակայն պատմիչի հիմնական խնդիրն է եղել շարագրել Թամար թագուհու ժամանակաշրջանի պատմութիւնը: Հեղինակը, այնուամենայնիվ, բավականին մանրամասն նկարագրել է Գեորգիի գահակալութիւնը, սկսելով 1155—1156 թթ. գահի շուրջ ծավալված պայքարով և վերջացնելով Գեորգի Գ-ի մահվանը նախորդող կարևորագույն ձեռնարկումների և Թամարի գահ բարձրանալու հիշատակութեամբ: Աշխատութիւնում պատմիչը հատուկ ուշադրութիւն է դարձրել ար-

⁴⁸ Տե՛ս օր. չոցոնո՞ցո՞ւմ, նշվ. աշխ., էջ 244—245.

տաքին քաղաքական պատմությանը, հետևողականորեն անդրադարձել է Վրաստանի՝ հարևան մահմեդական ամիրայությունների դեմ մղած պայքարին, մանրամասն արտացոլված են, մասնավորապես, 1161—1164 թթ. կռիվները հանուն Անիի և Դվինի, Հայաստանի ազատագրումը ժԲ դարի վերջում և ժԳ դարի սկզբում: Միաժամանակ, այս աղբյուրը բավականին նյութ է պարունակում ներքաղաքական պատմության և ներդասակարգային պայքարի վերաբերյալ: Հանգամանորեն շարադրված են 1176—1177 թթ. ավատատիրական ապստամբությունը, ներքաղաքական ճգնաժամը Թամար թագուհու գահակալության առաջին տարիներին, մեծատոհմիկ ազնվականության ելույթը Գեորգի Ռուսի առաջնորդությամբ 1190—1191 թթ.:

«Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» հեղինակը ևս թագավորական իշխանության ընդգծված կողմնակից է, և այս հանգամանքը իր կնիքն է դրել նրա մտածելակերպի ու իրադարձությունների գնահատման եղանակի վրա: Իբրև պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչ, պատմիչը մշտապես հանդես է գալիս հօգուտ Գեորգի Գ-ի և Թամարի, փորձում է օրինական ներկայացնել Գեորգիի կողմից զահի գրավումը 1156 թ.: Աշխատության հեղինակը հեռու է անաչառ լինելուց, նա խստորեն դատապարտում է մեծատոհմիկ ազնվականությանը և պարզապես աստվածային օրենքների խախտում է ներկայացնում այն բարդ երևույթները, որոնք տեղի էին ունենում ավատատերերի դասակարգի ներսում՝ ամբողջ ժԲ դարի ընթացքում: Այս հանգամանքը որոշակի զգուշավորություն և քննական վերաբերմունք է պահանջում՝ Թամար թագուհու առաջին պատմիչի տվյալներն օգտագործելիս:

Արհեստական լեզվի և վերամբարձ ոճի պատճառով ստեղծագործությունը հետագայում չի հասկացվել և հաճախ անճանաչելիության աստիճան աղավաղվել է ընդօրինակողների կողմից: Ուստի հետազոտողները հարկադրված են հսկայական ջանքեր գործադրել աշխատության խաթարված հատվածները վերականգնելու և բնագիրը հասկանալի դարձ-

նելու ուղղությամբ: «Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» տեքստը սրբագրելու ասպարեզում վիթխարի ավանդունի ակադ. Կ. Կեկելիձեն, որը 1941 թ. հրատարակեց ստեղծագործության իր վերակազմած բնագիրը⁴⁹: Ականավոր գիտնականի այս հրատարակման շնորհիվ առաջին անգամ հասկանալի դարձան Թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկի շատ անհասկանալի հատվածներ, խթանից բնագրի ուսումնասիրությունը: «Քարթլիս ցխովրեբայի» վերջին, գիտական հրատարակության ժամանակ հրատարակիչ ակադ. Ս. Ղաուխիշվիլին «Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» տեքստ է ներմուծել սեփական սրբագրումները, իսկ տողապակ բերելով բոլոր հիմնական ձեռագրերի տարբերակները՝ ուսումնասիրողներին հնարավորություն է ընձեռել շարունակելու բնագրի վերականգնման աշխատանքը⁵⁰:

Ուսումնասիրողները, սովորաբար, ամբողջ աշխատությունը բաժանում են երկու մասի, սահմանագիծ ընդունելով Շամքորի ճակատամարտը, այսինքն՝ 1195—1196 թթ., իսկ որոշ ուսումնասիրողներ երկու հեղինակի գոյություն են ենթադրում: Այս հանգամանքը ավելի է բարդացնում Թամար թագուհու առաջին պատմիչի ինքնության որոշման հարցը և այն մասնագիտական գրականության մեջ մնում է վիճելի⁵¹: Ուսումնասիրողների շրջանում հայացքների միասնություն չկա նաև «Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» գրու-

49 Տե՛ս Իստորիան և հիման Ֆարաջնադեդտան (Վա Եղիշտիս օղդեցի-նա), Եվա. Ե. Կեքելիձիս ղեղ., տե՛ս, 1941. Ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Ե. Կեքելիձի, Երեւոյեմ ժեղոյ թարտլոյ Լոտրօտլոյիս Իստորիօդան, Ե. XII, տե՛ս, 1973, ԶԵ. 164—232.

50 «Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» տեքստի ուսումնասիրության վիճակի բնութագրումը և մասնագիտական գրականության գրեթե լիակատար մատենագիտությունը տե՛ս Ռ. Կիկնաձիի աշխատությունում. Բ. Կեքելիձի, Գործադան Գործիչանիձեղ և «Իստորիան և հիման Ֆարաջնադեդտան», տե՛ս, 1975.

51 Պատմիչի ինքնության շուրջ կարծիքների ու նրանց քննության համար տե՛ս Ե. Զրիգուլօ, «Իստորիան և հիման Ֆարաջնադեդտանի» Եղ-տորիս ցեղոյիս Տայոտիստոյիս, «XII Տայլլոյիս Տայարտլլոյիս Իստորիիս Տայոտեղիս» (տլլ Ֆրոյեղի, Ե. 125), տե՛ս, 1968, ԶԵ. 237—241.

Յայն ժամանակի հարցում: Խուսափելով հայտնված կարծիքների թվարկումից, նշենք միայն, որ ամբողջ աշխատությունը գրված է համարվում ժ.Գ. դարում: Սակայն, ինչպես էլ վճռվեն վերոհիշյալ հարցերը, Թամար Թադևոս առաջին պատմիչի երկը շարունակում է մնալ ժ.Գ.—ժ.Գ. դդ. պատմության համար կարևոր և արժանահավատ աղբյուր:

հնչողական և պատմական աղբյուրների տեղեկությունները: Յավոթ, վրացական արձանագրությունների դիվանի և հիշատակարանների ժողովածուի չգոյությունը շատ է դժվարացնում վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրների օգտագործումը:

Եվ, վերջապես, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմության համար ուշագրավ նյութեր են պարունակում արևելյան աղբյուրները: ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ադրակ ալ-Ֆարիկիի «Մայաֆարիկինի (նփրկերտի) պատմությունը» շատ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդող սկզբնաղբյուր է: Ալ-Ֆարիկին եղել է Անգրկովկասում, ծառայել է Դեմետրիոս Ա-ի մոտ և քաջատեղյակ է իր նկարագրած իրադարձությունների աշխարհագրական միջավայրին: Հաղորդած տեղեկությունները նա քաղել է անմիջական ականատեսներից, շատ բան էլ ինքն է տեսել ու անձամբ ստուգել: Ալ-Ֆարիկիի Պատմությունը առայժմ ամբողջությամբ չի հրատարակված, հետազոտողներին մատչելի են որոշ հատվածներ⁶⁶: ԺԲ դարի Անգրկովկասի իրադարձություններին բավականին հանգամանորեն անդրադառնում է նաև ԺԳ—ԺԴ դարերի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը⁶⁷: Նրա տեղեկությունները վերաբերում են քաղաքական պատմությանը և, մասնավորապես, այն պայքարին, որ մղվում էր Հայաստանում՝ Վրաստանի և մահմեդական իշխանությունների միջև: Վերջիններից՝ Շահ-Արմենների ամիրայություն մասին հետաքրքիր վկայությունների ենք հանդիպում ԺԴ դարի արաբ հեղինակ Աբու-լ-Ֆեդայի աշխատությունում⁶⁸: Անի քաղաքի պատմության համար ուշագրավ են այն-

⁶⁶ Տե՛ս Ա. Տեր-Աղաջյան, Ֆարիկիի «նփրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. VI, Երևան, 1974, էջ 195—211: Из „Истории Майяфарикина“ Ибн ал-Азрака ал-Фарики, перевод с арабского А. Дж. Мамедова, „Труды И-та истории АН Аз. ССР“, т. XII, Баку, 1957, стр. 222—225.

⁶⁷ Տե՛ս Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира, Баку, 1940 (այսուհետև՝ **Ибн ал-Асир**):

⁶⁸ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» (Յաղուտ ալ-Համափի, Աբու-լ-Ֆեդա, Իբն Շադդադ), կազմեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965:

տեղ պահպանված արաբերեն և պարսկերեն արձանագրությունները⁶⁹:

Վերոհիշյալ բազմակերպ և բազմաբնույթ սկզբնաղբյուրները մեծապես օժանդակում են հարցերի համակողմանի քննությանն ու լուսաբանությանը:

* * *

ԺԲ դարի Հայաստանի և Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմությունը շատ վաղուց է գրավել հետազոտողներին, և նրանց ջանքերով ստեղծվել է հարուստ մասնագիտական գրականություն: Պետք է նշել, որ ուսումնասիրողներին գլխավորապես հետաքրքրել է արտաքին քաղաքական պատմությունը և վերջերս է միայն ծանրության կենտրոնը տեղափոխվում ներքաղաքական կյանքի և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետազոտությանը: Սովետական պատմաբանների աշխատություններում հանգամանալից քննության են ենթարկվել երկար ժամանակ ուշադրությունից դուրս մնացած այնպիսի առանցքային հարցեր, ինչպիսիք են ավատատիրության առանձնահատկությունները, դասակարգային և ներդասակարգային պայքարը, քաղաքային կյանքը և այլն: Վրացագիտական գրականությունում ԺԲ դարի պատմության հետազոտությունը միշտ էլ զտնվել է ուշադրության կենտրոնում, և այդ ժամանակաշրջանի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը մեծ թափով շարունակվում է և այսօր: Դարի պատմության

⁶⁹ Տե՛ս В. А. Крачковская и И. Ю. Крачковский, Из арабской эпиграфики в Ани, „Академия наук СССР—академику Н. Я. Марру“, М.-Л., 1935, стр. 671—695; В. А. Крачковская, Арабская надпись из раскопок Н. Я. Марра в Ани, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра“, вып. XV, 1947, стр. 15—26.

շատ խնդիրներ բավարար լուսաբանում են ստացել նաև հայագիտական աշխատություններում: Չնայած ատկա նյութի և սկզբնաղբյուրների հարստությանը, հայ պատմագիտական գրականությունում դեռևս բացակայում են նշված ժամանակաշրջանի թնոթյանը նվիրված մենագրական ուսումնասիրությունները:

⁷⁰ ჰაჩიათუხი აკო ავსათიქიანის ამრეფიქამერ ქსენოს მოყვანილად იყო ენობრივი სწავლა. მ. შალვაშვილი (თბილისის ცხოვრება, ტ. IV, ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. უახშირშვილის მიერ, თბ., 1973), ჩასტყობილად მას შემდეგ მომართეს 1885 წ. ანარქისტული რევოლუციური იდეების გაცემის მიზნით ნიკოლოზ პეტროვიჩი (თბილისის ცხოვრება, ტ. IV, ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. უახშირშვილის მიერ, თბ., 1973). ჩასტყობილად მას შემდეგ მომართეს 1885 წ. ანარქისტული რევოლუციური იდეების გაცემის მიზნით ნიკოლოზ პეტროვიჩი (თბილისის ცხოვრება, ტ. IV, ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. უახშირშვილის მიერ, თბ., 1973).

դրությամբ, սակայն փոխարենը հեղինակը երբեմն հաղորդում է այնպիսի լրացուցիչ տեղեկություններ, որոնք հիմարացակայում են «Քարթլիս ցխովրեբայում»: Հետազոտողի համար կարևոր են նաև Վախուշտիի տված ինքնատիպ մեկնաբանությունները, այն պարագան, թե արքայազնը ինչպես է հասկացել «Քարթլիս ցխովրեբայի» մոլթ և դժվարըմբռնելի ալս կամ այն հատվածը:

ԺԹ դարի սկզբին Հայաստանի ու Վրաստանի պատմության և մշակույթի նկատմամբ որոշակի հետաքրքրություն է նկատվում եվրոպացի արևելագետ-կովկասագետների շրջանում: 1819 թ. ֆրանսիացի հայագետ Ժան Սեն-Մարտենը զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակեց Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության հայտնի «ԿԶ» գլուխը, որին կից ընդարձակ ծանոթագրություններում գիտնականը հայ պատմիչի վկայությունները համեմատել է այլ աղբյուրների

71 Տե՛ս Մ. Զամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, և հ. Գ, Վենետիկ, 1786:

Հայաստանի միջնադարյան պատմության հետազոտողը անկարող է շրջանցել երախտավոր հայագետ Գարեգին Հովսեփյանի ուսումնասիրությունները⁷⁷։ Գիտնականը թեև նպատակ չի ունեցել զբաղվել մեզ հուզող հարցերի քննությամբ, սակայն այլ խնդիրների կապակցությամբ բավարար մեկնաբանություններ է տվել նաև ԺԲ դարի երկրորդ կեսի որոշ իրողությունների, գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել բազում նոր սկզբնաղբյուրներ։

Անի քաղաքի պատմության ուսումնասիրման գործում աննախադեպ էր ակադ. Նիկողայոս Մառի վաստակը։ Նրա պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված նյութական մշակույթի հուշարձանները, բազմաթիվ հայերեն, վրացերեն, արաբերեն արձանագրությունները հարուստ նյութ են բնօրում հետազոտողներին։ Գիտնականը իր «Անի» աշխատությունում⁷⁸ նկարագրել և գնահատել է պեղածո նյութերը, ուրվագծել է քաղաքի պատմության հիմնական փուլերը։

Քննվող ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմությունը հանգամանալից հետազոտության է ենթարկվել ակադ. Հակոբ Մանանդյանի կողմից։ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատության երրորդ հատորում մեծանուն պատմաբանը քննության է առել ԺԱ—ԺԵ դդ. պատմությունը, իրեն հատուկ համությունամբ լուսաբանել է նաև ԺԲ դարի իրադարձությունները։ Աշխատությունում հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացված է ոչ թե մեկուսացած, այլ Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող զեպքերի հետնախորդի վրա, սերտորեն կապակցված հարևան երկրների պատմության հետ։ Հեղինակը առավել մեծ չափով, քան նախորդ հայ հետազոտողներից որևէ մեկը, օգտվել է նաև վրացական

աղբյուրների տեղեկություններից, նկատի է առել Վրաստանում գոյություն ունեցող իրադրությունը։ Յավոք, աշխատությունում սպասելի լիակատարությամբ չեն լուսաբանվել ներքին կյանքին և սոցիալ-տնտեսական պատմությանը վերաբերող հարցերը։ Այսուհանդերձ, շնորհիվ հեղինակի գիտական մեծ ընդգրկման, սկզբնաղբյուրների բոլոր վկայությունները ներգրավելու և նրանց ուշադիր հետազոտության ենթարկելու հղանակի, գիտական լրջության և պահանջկոտության, ակադ. Հակոբ Մանանդյանի աշխատությունը մնում է հայերեն լեզվով գրված առավել լիակատար ուսումնասիրությունը քննվող ժամանակաշրջանի մասին⁷⁹։

Մեզ հուզող խնդիրներին տարբեր առիթներով անդրադարձել է պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը։ Իր ուսումնասիրություններում գիտնականը մեծ տեղ է հատկացրել ԺԲ դարում Հյուսիսային Հայաստանում գործող ուսումնագիտական կենտրոնների և նրանց նշանավոր գործիչների մատենագրական ժառանգության հետազոտությանը, ուշադրություն է դարձրել պատմաաշխարհագրական հարցերի վրա, վերծանել է զգալի թվով հայերեն և վրացերեն արձանագրություններ⁸⁰։

Հայաստանի և Վրաստանի պատմության միջնադարյան շրջանի ուսումնասիրությունը կարևոր տեղ է գրավում ակադ. Սուրեն Երեմյանի աշխատություններում։ Գիտնականին հետաքրքրել են ներքաղաքական կյանքը Վրաստանում, Հայաս-

⁷⁹ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, «Երկեր», հ. Գ, Երևան, 1977։ Ներկա աշխատությունն արդեն հանձնված էր տպագրության, երբ լույս տեսավ «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակության երրորդ հատորը («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976), որտեղ հանգամանորեն լուսաբանված են Հայաստանի ԺԲ դարի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային պատմության հարցերը։

⁸⁰ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Գադձենկ-Գաչան, «Христианский Восток», т. VI, вып. 1, Петроград, 1917, стр. 94—95; Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Խրդիլո մեհրեթա լոմբեթա մոմլեհարն» և մատի զեմոմա, Երև., 1928; տրիալեթ-Ֆալկոյի մաթերիալեթոյ շուլտրոյի նաշտեմիս և Գոթոնիմիոյի շեկնաշտեմիս; «Մարթնիստլու զեմոմեցնեդեթիստեմիս», 1934, թ. 27—44; Լորդ-Շաթիրոյի լարտլու զեմոմեցնեդեթիս, տաշ Ֆրոմեթի, Ե. 108, տե., 1964, թ. 309—327,

⁷⁷ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղաղական կամ Պոռնոս հայոց պատմության մէջ, Անթիլիաս, 1969; Նույնի, Նրիթի և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմութեան, պր. Ա, Երուսաղեմ, 1935; Նույնի, Միսիթար Արիփանեցի. Նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931։

⁷⁸ Տե՛ս Н. Я. Марр, Ани, Л.-М., 1934.

Ակազդ. Նիկոս Բերձենիշվիլին նշանակալի ավանդ է ներգրել պատմական աշխարհագրության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, քաղաքական պատմության հետազոտության ասպարեզում: Նրա գրչին է պատկանում Վրաստանի պատմության ձեռնարկում քննվող ժամանակաշրջանի պատմության բովանդակալից ակնարկը⁸², որտեղ գիտնականին հաջողվել է վարպետորեն ուրվագծել դարաշրջանի ընդհանուր պատկերը: Նա առաջինն է արժանի ուշագրություն դարձրել հատուկ ուսումնասիրություններ նվիրել ներդասակարգային պայքարին, վերհանելով այդ պայքարի սոցիալ-տնտեսական արմատները, կապը արտաքին քաղաքականության հետ և պատմության գլխավոր փուլերը⁸³: Մեղ հետաքրքրող հարցերի հետ են առնչվում նաև Նիկո Բերձենիշվիլու՝ միջնադարյան վրաստանի ճանապարհներին, հին Թբիլիսիի տեղագրությանը նվիրված աշխատությունները⁸⁴: Ներդասակարգային պայքարին և ժխ—ժԳ դդ. Վրաստանի պատմությանը վերաբերող շատ ուշագրավ հարցադրումներ կան գիտնականի աշ-

⁸² *სს'ს* საქართველოს ისტორია, 1, თბ., 1958.

⁸³ *სს'ს* 5. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, "საქ. ისტ. საკ.", წ. II, თბ., 1965, გვ. 5—49; ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან, "საქ. ისტ. საკ.", წ. III, თბ., 1966, გვ. 74—112.

40

Մասնագիտական կարևոր ներդրում են Ռոբին Մետրեկեխու աշխատությունները⁸⁸։ Նրանցում լուսաբանված են Դավիթ

88 *Sh'ur*. მეტრეველი, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დამატარებისათვის, «მნათობი», 1970, № 6, გვ. 167—174; დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965; შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973; ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1972.

Շինողի պետական բարեփոխումները, վերանայված է ժԲ դարի որոշ իրադարձությունների ժամանակագրությունը, ուսումնասիրված է ներդասակարգային պայքարը Վրաստանում, մասնավորապես 1176—1177 թթ. ապստամբությունը:

ԺԲ դարի Հայաստանի և Վրաստանի պատմությանը անդրադարձել են նաև արևելագետները և ամենից առաջ պրոֆ. Վադիմիր Մինորսկին, որի հմտալից աշխատությունները լույս են սփռում իրանի և Անդրկովկասի պատմության բազմաթիվ մուկ էջերի վրա: Նրա ուսումնասիրությունները օրինակելի են ինչպես բնագրերի հրատարակության բարձր մակարդակով, այնպես էլ հետադոմված հարցերի բազմազանության հետ զուգակցվող քննության խորությամբ: 1949 թ. գիտնականը հատուկ հոդված նվիրեց այն տեղեկություններին, որ Կովկասի մասին հաղորդում է ալ-Ֆարիկին⁸⁹ «Մայաֆարիկինի պատմությունում», իսկ 1953 թ. լույս տեսավ նրա «Կովկասի պատմության հետադոմություններ» մեծարժեք մենագրությունը⁹⁰:

Աշխատությունում մեծ տեղ է հատկացված Դվինի, Թբիլիսիի, Գանձակի պատմությանը, օգտագործված են ոչ միայն արաբական ու պարսկական, այլև հայկական ու վրացական սկզբնաղբյուրները: Հեղինակը, փաստորեն, գրել է Անիի մանրամասն քաղաքական պատմությունը, ճշգրտել է իրադարձությունների ժամանակագրությունը, կազմել է Անիում իշխող Շեդդադյանների տոհմաճառը: Մինորսկին, սակայն, հայկական և վրացական աղբյուրներից օգտվել է գոյություն ունեցող պակասավոր թարգմանությունների միջոցով, ուստի նրա ուսումնասիրության որոշ հատվածներ կարիք են զգում լրացումների և ճշգրտումների: Օգտակար և ուշագրավ են

⁸⁹ Տե՛ս V. Minorsky, *Caucasica in the History of Mayyāfāriqin*, BSOAS, vol. XIII, part I, 1949, pp. 27—35.

⁹⁰ Տե՛ս V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953.

նաև արևելագետ պատմաբաններ Ս. Լեն-Պուլի⁹¹, Բ. Բոսվորթի⁹², Ա. Լամբթոնի⁹³ աշխատությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին և հարցերին են անդամվում նաև Ա. Աբդալաձեի⁹⁴, Մ. Ալտմանի⁹⁵, Ն. Ակինյանի⁹⁶, Լ. Բաբայանի⁹⁷, Լ. Դավիդյանի⁹⁸, Մ. Լորթքիփանի⁹⁹, Ռ. Հուսեյնովի¹⁰⁰, Ռ. Մաթևոսյանի¹⁰¹, Շ. Մեսիսյանի

⁹¹ Տե՛ս С. Лэн-Пуль, *Мусульманские династии*, СПб, 1899.

⁹² Տե՛ս С. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000—1217)*, "The Cambridge History of Iran", vol. 5, Cambridge, 1968, pp. 1—202. К. Э. Босворт, *Мусульманские династии*, М., 1971.

⁹³ Տե՛ս A. K. S. Lambton, *The Internal Structure of the Saljuq Empire*, "The Cambridge History of Iran", vol. 5, pp. 203—282.

⁹⁴ Տ. ձձձձձձ, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის, «მაცნე» (ისტ. სერია), 1974, № 2, გვ. 138—145.

⁹⁵ Տե՛ս М. М. Альтман, *Исторический очерк города Гянджи*, ч. 1, Баку, 1949.

⁹⁶ Ն. Ակինյան, *Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956*:

⁹⁷ Լ. Բաբայան, *Ջաբարյանների ֆեոդալական իշխանության առաջաման հարցի մասին*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 1, էջ 106—123: Նույնի, *Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դարերում*, Նրեան, 1964:

⁹⁸ Տե՛ս Լ. ձձձձձձ, *დავით V სომეხის საისტორიო მწერლობაში*, «მაცნე» (ისტ. სერია), 1974, № 4, გვ. 97—105.

⁹⁹ Տե՛ս М. Д. Лордкипанидзе, *История Грузии XI—начала XIII в.*, Тбилиси, 1974; Ձ. Լորտքիփանի, *ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში*, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წ. 1, თბ., 1970, გვ. 104—119.

¹⁰⁰ Р. А. Гусейнов, *Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье*, «Палестинский сборник», вып. 21(84), Л., 1970, стр. 185—198.

¹⁰¹ Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, *Կայան բերդի և գավառի տեղագրությունը*, «Լրաբեր», 1972, № 2, էջ 53—62:

ցել էր, հավանաբար, 987 թվականին²: Սակայն նրա քաղաքական կշիռը թե՛ մինչև Անիի Բագրատունյաց թագավորության վերացումը (1045 թ.), թե՛ հետագայում առանձնապես մեծ չէր: Սյունիքը, բարեբախտաբար, պակաս չափով տուժեց սելջուկ թյուրքերի արշավանքներից, իսկ Մելիք-շահ (1072—1092) սուլթանի օրոք կարողացավ ապահովել իր կիսաանկախ դիրքը սելջուկյան պետությունից: Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ, Սյունիքի Սենեքերիմ թագավորը, անձամբ մեկնելով Մելիք-շահի մոտ, արժանացել էր վերջինիս ընդունելությանը և հովանավորությանը: Ինչպես իրավացիորեն ենթադրվում է, Սենեքերիմը, հավանաբար, կամուփին ընդունել էր սելջուկների գերիշխանությունը և պարտավորվել էր հարկ վճարել³: Սյունիքի անվտանգությունը, սակայն, մշտապես վտանգ էր սպառնում Գանձակի Շեղդադյաններից, իսկ վերջիններիս հեռացումից հետո՝ Գանձակի աթաբեկներից: Հենց Գանձակի տիրակալի արշավանքներից մեկի ժամանակ էլ սպանվեց Սենեքերիմ թագավորը⁴: Սյունիքի թագավորու-

թյան դրուժյունը վատթարացավ Գանձակում Ելտկուզ աթաբեկի հաստատվելուց հետո, որը վերսկսեց հարձակումը Սյունիքի վրա: 1152—1169 թթ. նվաճվեցին Շիրուտը, Մեղրին, Կաթավարերը, Գեղին, Կարճևանը, իսկ 1170 թ. Ելտկուզի զորքերը գրավեցին և ավերեցին նաև Բաղաբերդը⁵: Սյունիքը բուն Հայաստանում միակ անկյունն էր, որտեղ մինչև ԺԲ դարի 70-ական թվականները, թեկուզև աննշան տարածքի վրա, պահպանվել էր հայկական թագավորական իշխանությունը:

Այլ ճակատագիր ունեցավ Լոռի-Տաշիրի Կյուրիկյան թագավորությունը: Այն Ժ դարի վերջին քառորդում հիմնադրել էր Աշոտ Գ Ողորմածի որդի Գուրգենը⁶, իսկ նրա որդի Դավիթ Անհողինը (989—1048) ղգալիորեն ընդարձակեց նրա սահմանները: Դավիթը թագավորության մայրաքաղաք դարձրեց Սամշվիղեն, գրավեց նաև Դմանիսը ու հարկատու դարձրեց Թրիլիսիի արաբ ամիրային⁷: Միաժամանակ, նա ամրացրեց

² Տե՛ս Բ. Հառուքյունյան, Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 145—153, հմմտ. Հ. Ուրմազյան, Սյունիք IX—X դարերում, Երևան, 1958, էջ 134:

³ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 332, հմմտ. Տ. Մանակյան, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1966, № 3, էջ 227:

⁴ Այս արշավանքի ղեկավարների և տարեթվի վերաբերյալ տեղեկությունները բավականին հակասական են: Վարդան Արեւելցին (էջ 137) և Օխիթար Այրիվանեցին (էջ 60) նրա առաջնորդությունը վերագրում են Փատլուն ամիրային և նրա աջակից Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վասակին, իսկ Ստ. Օրբելյանը, չհաղորդելով Գանձակի ամիրայի անունը, հիշատակում է Գրիգոր Այրիքատյանին (Պատմութիւն, էջ 320): Ինչպես ցույց է տվել Ն. Ակինյանը (տե՛ս Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 390—393), պատմիչների խոսքը վերաբերում է Հասանյան-Այրիքատյան տոհմին պատկանող Վասակին և նրա որդի Գրիգորին: Վերջիններս ծառայության էին մտել Անիի Շեղդադյանների մոտ և, հետևաբար, կարող էին մասնակցել նաև Գանձակի Շեղդադյանների ռազմական ձեռնարկումներին (հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Ինչ վերաբերում է արշավանքի թվականին, աղբյուրները նշում են 1074 և 1094 թթ., որոնք ընդունելու կամ մերժելու համար գրեթե հա-

վասարագոր հիմքեր կան: Առաջինը հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Փատլուն Գ-ն իշխել է մինչև 1075 թ., հետևաբար նա 1094 թ. չէր կարող արշավանք կազմակերպել Սյունիքի վրա: Մյուս կողմից, ինչպես հստակորեն երևում է Ստ. Օրբելյանի Պատմութիւնից, Սենեքերիմը կենդանի էր 1074-ից հետո էլ, և նրա մահը այդ թվականին չէր կարող տեղի ունենալ: Կարելի է ենթադրել, որ Գանձակի տերերի կողմից ձեռնարկվել է երկու արշավանք նշված թվականներին, որոնք պատմիչները միացված են ներկայացնում: Սենեքերիմի սպանությունը, հավանաբար, կատարվել է երկրորդ արշավանքի ժամանակ:

⁵ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 335—336, հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁶ Կյուրիկյանների թագավորության հիմնադրման տարեթիվը մասնագիտական գրականությունում դեռևս վիճելի է: Տե՛ս Ղ. Մովսիսյան, Լոռիի Կիրիկեան թագավորներու պատմութիւնը, էջ 21—28: Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 54: Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 591: Ռ. Մաքեռյան, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 199—202: Նույնի, Լոռվա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր», 1976, № 3, էջ 86—95: «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 102: Ի. Ղարիբյան, Կյուրիկյան թագավորության հուշկման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1, էջ 78—87:

⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 256:

երկիրը, կառուցելով 12 նոր բերդ, այդ թվում և Լոռեն⁸։ Կյուրիկյանները հաջող մարտեր էին մղում և Գանձակի Շեղդադյաններին դեմ, համագործակցելով Վրաստանի և հայկական մյուս թագավորությունների հետ⁹։ Սակայն Տաշիր-Ձորագետի թագավորության դրուժյունը խիստ վատացավ Դավիթ Անհողինի որդի Կյուրիկե Բ-ի (1048—1089) օրոք։ 1064 թ. սելջուկյան սուլթան Ալփ-Արսլանը (1063—1072) արշավեց Հայաստան և Վրաստան, ավերեց այդ երկրները և պահանջեց Վրաստանի թագավոր Բագրատ Դ-ից՝ կնության տալ իրեն Բագրատի քրոջ աղջկան։ Վրաց արքան կարող էր բավարարել սուլթանի պահանջը Կյուրիկեի համաձայնությամբ միայն (Բագրատի քրոջ աղջիկը Կյուրիկեի դուստրն էր)¹⁰, որը դեմ էր սուլթանի հետ խնամիրական կապերի հաստատմանը։ Ուստի Բագրատի զորավար Վարազբակուր Գամբեկելին դարան մտավ Քվիլիշի անտառում և բռնեց Կյուրիկեին, որը ստիպված էր ոչ միայն բավարարել Բագրատի ցանկությունը, այլև վիճել Սամշվիլդեն¹¹։ Հավանաբար, 1064/65 թթ. Սամշվիլդեն կորցնելուց հետո Կյուրիկյանները հարկադրված էին իրենց մայրաքաղաքը տեղափոխել ավելի հարավ և հաստատվել Լոռեում։

Այս դեպքերից հետո Կյուրիկեի և Բագրատի հարաբերությունները, հավանաբար, շատ էին սրվել։ 1067—1068 թթ., երբ սուլթան Ալփ-Արսլանը վերստին ներխուժեց Քարթլի, Թբիլիսիի ամիրայի և Կախեթ-Հերեթի արքա Աղսարթանի հետ մեկտեղ, նրան միացավ նաև Կյուրիկեն¹²։ Սամվել Անեցու վկայությամբ, Կյուրիկե Բ-ը Մելիք-Ղազի օրոք «ի

սուլտանն շոգաւ և դարձաւ անդրէն դրուատով»¹³, ուստի կարելի է ենթադրել, որ Կյուրիկեին հաջողվել էր նույնպիսի համաձայնության հասնել Մելիք-Ղազի հետ, որպիսին կնքել էին Սյունյաց տիրակալները, այսինքն՝ դառնալ սելջուկների վասալը (ստորական) և տուրք վճարել։

Յավոք, շատ կցկտուր են տեղեկությունները ԺԱ դարի վերջում և ԺԲ դարի սկզբում Կյուրիկյանների թագավորության պատմության մասին։ Ինչպես երևում է Կիրակոս Գանձակեցու վկայություններից, Տաշիր-Ձորագետի թագավորներն ստիպված էին պայքար մղել հյուսիսից հարձակումների դեմ. «Էսկ Կիրիկէ Բագրատունի, որ ի Լոռէ քաղաքի, դամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ Վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր։ Եւ յետ մահուան նորատառութեան պահէր զհայրենիս իւր։ Եւ յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի Վրաց, ելեալք ի տանէ հայրենեաց, զնացին ի Պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս, և առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս»¹⁴։ Նման տեղեկության ենք հանդիպում և Վարդանի մոտ. «Որոց թողունք՝ Աբաս և Դաւիթ, նեղեալ ի Վրաց շոգան ի տեարսն Առանայ և առին մէն մի բերդ և կային տառապանաւք»¹⁵։

Այնուամենայնիվ, դժվար է ասել, արդյոք Կյուրիկյանների թագավորությունը գոյատևում էր մինչև 1118—1124 թթ., երբ Դավիթ Դ-ը գրավեց նրանց հիմնական տիրույթները, թե՞ թյուրք սելջուկները մինչ այդ արդեն նվաճել էին այն։ Հայ ժամանակագիրներից մեկի հաղորդումից կարելի է այնպիսի հետևության հանգել, որ Դավիթ Շինողը գրավել է Տաշիրը թյուրքերից. «Իսկ յետ Կիրակէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիքն նորա ի հայրենեաց իւրեանց, օր ըստ օրէ նուազութեան հասանելոյ, և տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւթացիք Տաշրայ. և ապա այլ զօրացեալ թագաւորն Վրաց՝ յաղթօղն Դաւիթ և ընդ իւրոյ նուաճէ դա-

⁸ Տե՛ս Վարդան, էջ 142, Մ. Այրիվանեցի, էջ 60։

⁹ Տե՛ս Ղ. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 40—45։

¹⁰ Տե՛ս Մ. Ուռնայեցի, էջ 145։ Վարդան, էջ 136։ Հստ վրացական աղբյուրների, սուլթանի հարանցուն Կյուրիկեի եղբոր աղջիկն էր, տե՛ս Ջ. Օ., 1, 33. 307։ «Քարթլիս ցխովներա», էջ 229։

¹¹ Տե՛ս Ջ. Օ., 1, 33. 307։ Ս. Անեցի, էջ 112։ Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրութիւն, էջ 14։

¹² Տե՛ս Ջ. Օ., 1, 33. 309, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208։

¹³ Ս. Անեցի, էջ 118, հմմտ. Վարդան, էջ 141։ Մ. Այրիվանեցի, էջ 60։

¹⁴ Կ. Գանձակեցի, էջ 151—152։

¹⁵ Վարդան, էջ 142։

մենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց և բազում քաջութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ»¹⁶։ Պարզ է միայն, որ ԺԲ դարի երկրորդ քառորդում Կյուրիկյանները կորցրել էին թագավորութիւնը, և նրանց սերունդները իշխում էին Տավուշ (մինչև 1145 թ.), Մածնաբերդ և Նոր-բերդ ամրոցներում և հարակից փոքրիկ տարածքում, հարատեւելով մինչև ԺԳ դարի կեսերը¹⁷։

Այսպիսով, ԺԲ դարում հայկական մանր թագավորութիւնները դադարել էին ազդու քաղաքական դեր խաղալուց, երկիրը բաժանվել էր բազմաթիվ մասնագրական ամիրայութիւնների միջև, որոնք գրեթե ամբողջ Հայաստանում հաստատել էին իրենց ծանր լուծը։ «Այս իշխանութիւնները հաճախ ընդհարվում էին իրար հետ, չէին միացված մի ուժեղ ձեռքի տակ, և այս հանգամանքը մեծապես նպաստավոր եղավ վրաց և հայոց հյուսիսային իշխանութիւնների համար, որոնք պատմական դառն փորձերից խրատված՝ գործում էին այժմ ավելի համերաշխ ու միաբան, քան բյուզանդական բռնութիւնների և սելջուկյան արհաւիրքների ժամանակ»։

Վրաստանն էր այն զորեղ ուժը, որը հրապարակ ելավ այդ ամիրայութիւնների դեմ, միացնելով իր շուրջը հայերին, Աղվանքի ժողովրդին և Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին», — գրում է ակադ. Հակոբ Մանանդյանը¹⁸։

Արդ, տեսնենք ինչպիսին էր կացութիւնը Վրաստանում։ Սելջուկ թուրքերի արշավանքները ԺԱ դարի երկրորդ կեսում մեծ վնաս հասցրեցին երկրի տնտեսութեանը և ծանր դրութիւն ստեղծեցին նաև Վրաստանում։ Գեորգի Բ-ը (1072—1089) հարկադրված էր, սպառնացող էլ ավելի ահաւոր աղետները կանխելու նպատակով, անձամբ ուղևորվել Մելիթ-Հաճ սուլթանի նստավայրը՝ Իսպահան, ընդունել սելջուկյան սուլթանների գերիշխանութիւնը և ամենամյա հարկ

վճարելու պարտավորութիւն վերցնել¹⁹։ Ստեղծված իրադրութիւնում Գեորգի Բ-ի այդ քայլը, թերևս, դժվարին վիճակից դուրս գալու լավագոյն ելքն էր։ Պետք է նկատի ունենալ և այն հանգամանքը, որ, բացի թշնամու հարձակումներից, թագավորին անելանելի դրութիւն մեջ էին գցել նաև անհնազանդ իշխանները, որոնք, օգտվելով դեպքերի ընթացքից, նորանոր պահանջներ էին ներկայացնում Գեորգի Բ-ին։ Այսպիսին էր իրավիճակը Վրաստանում դարավերջին, երբ 1089 թ., հավանաբար, արքունիքի հայրենասեր ուժերի կազմակերպած պալատական հեղաշրջման հետևանքով, գահ բարձրացավ իշխանութիւնից տակավին երիտասարդ հասակում հեռացված Գեորգի Բ-ի տասնվեցամյա որդին՝ Դավիթ Դ Շինողը։ Երկիրը ծանր վիճակից դուրս բերելու համար նոր գահակալը առաջին հերթին պետք է լուծեր ներքին կյանքում իր առջև ծառացած անհետաձգելի հարցերը և ապա ձեռնամուխ լիներ պետական անկախութեան վերականգնմանը ու ավարտին հասցնէր Վրաստանի վերամիավորումը։

Դավիթ Դ-ի թագավորութեան սկզբում նրա տիրութիւնները սահմանափակվում էին, փաստորեն, միայն Արևմտյան Վրաստանով, քանի որ Կախեթը և Հերեթը կազմում էին առանձին թագավորութիւն, իսկ Քարթլին դեռևս տիրում էին թուրքերը։ Ուստի թշնամու դեմ վճռական պատերազմն սկսելու համար դեռևս թույլ Դավիթը իր վերանորոգիչ գործունեութիւնն սկսեց ներքին կյանքի կարգավորմամբ և երկրի համախմբմամբ, ուշադիր հետեւելով նաև արտաքին աշխարհում կատարվող փոփոխութիւններին, որոնք բարենպաստ հող էին նախապատրաստում նրա նպատակների իրականացման համար։ Ի տարբերութիւն հոր, Դավիթ Դ-ը վճռական և անդիջում պայքար սկսեց մեծատոհմիկ ազնվականների դեմ։ Այսպես, նա՝ նախ կալանավորեց և ապա, համոզվելով անհնազանդ ստորակայի անուղղելիութեան մեջ, 1096 թ. Վրաստանից արտաքսեց Կղզեկարի էրիսթավ Լիպարիտ Բաղվաշին, դրանով իսկ վերջ տալով այն պայքարին, որով Բաղվաշներ

¹⁶ «Մանր ժամանակագրութիւններ», 2, էջ 502։ Հմմտ. Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 16։

¹⁷ Տե՛ս Ղ. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 71—82։

¹⁸ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 93։

¹⁹ Տե՛ս Ժ. Օ., 1, 33. 321։ Ս. Անեցի, էջ 118։ Վարդան, էջ 141։ Նաև՝ Մ. Դ. Лордкипанидзе, նշվ. աշխ., էջ 85—86։

տոհմը մշտապես նեղ վիճակի մեջ էր գնում թագավորական իշխանությունը: 1103 թ. Լիպարիտի որդի Ռատի մահից հետո նրա տիրույթները՝ Թեղքը և անառիկ Կղեկար ամրոցը միացվեցին արքայական կալվածքներին, որը առաջին թագ քայլ էր Վրաստանի վերամիավորման ճանապարհին²⁰: Դավիթը քիչ անց նույնպիսի վճռականությունով ճնշեց նաև Աբուլեթիսիսի տոհմին պատկանող Ջազան և Մոդիստոս եղբայրների ելույթը²¹: Թագավորական իշխանության վարած աշխատանքները և քաղաքականության շնորհիվ ձեռք բերվեց ներքին միասնություն, որը Դավիթ Շինողի հետագա հաջողությունների կարևոր նախապայմաններից մեկը դարձավ:

²⁰ *სკა* ქ. ც., 1, გვ. 325; რ. შეტრეველი, საქართველოს ისტორიის ზოგერთი საკითხის დათარიღებისათვის, გვ. 167—168.

²² C. E. Bosworth, *224. m2/m.*, 12 108—111.

նում նստող նրա հաջորդներն իշխում էին միայն Իրաքում, Արևմտյան Իրանում ու Ադրբեջանում (Իրաքի սուլթանություն): Այսպիսով, Դավիթ Դ-ին սպասում էր պայքար արդեն զգալիորեն թուլացած հակառակորդի հետ:

Դավիթը փալտուն կերպով օգտվեց նպաստավոր իրա-
դրությունից և 1099 թ. դադարեցրեց այն հարկի վճարումը,
որն ստանձնել էր Գեորգի Բ-ը²³։ Սկսվեց նրա թագավորու-
թյան երկրորդ շրջանը, երբ Դավիթը բացարձակ պայքարի
անցավ թյուրք նվաճողների դեմ։ Անսպասելի դրոհներով նա
հանկարծակիի էր բերում վերջիններին և քալ առ քալ ազա-
տագրում գրավված հողերը։ Առաջին խոշոր հաջողությունը
1110 թ. Սամշվիլգեի գրավումն էր²⁴, որը երեքեց թյուրքերի
գիրքերը Քարթլիում և կտրեց Թբիլիսին հարավից, այն առ-
նելով շրջապատման մեջ։ 1115 թ. վրացական զորքերը ա-
զատագրեցին նաև Ռուսթավը²⁵, սակայն ամբողջ Քարթլիի և
Թբիլիսիի գրավումը հետաձգվեց մինչև 20-ական թվական-
ները։

²³ *სხ'უ* რ. მეტრეველი, ნარკვევები., გვ. 13—19.

25 Նույն տեղում, էջ 333:

Թագավորությունը: Այն բանից հետո, երբ նա 1103 թ. գրավեց Զեղազեն ամրոցը²⁶, հերեթցի աղնվականների մի խումբ անցավ Դավիթի կողմը և նրան հանձնեց Կախեթ-Հերեթի արքային: Չնայած հարևան Գանձակի աթաբեկության ռազմական միջամտությանը, Կախեթը և Հերեթը վերստին մտան Վրաստանի սահմանների մեջ²⁷: 1117 թ. Գիշի գրավմամբ ավարտելով ողջ Արևելյան Վրաստանի վերամիավորումը, Դավիթ Դ-ը կանգ չառավ: Հերթական խնդիր դարձավ Շիրվանի նվաճումը և Դերբենդի նկատմամբ վերահսկողության հաստատումը: 1117 թ. արքայազն Դեմետրիի գլխավորությամբ արշավանք ձեռնարկվեց Շիրվան, վրացական զորքերը գրավեցին Քալածոր ամրոցը և հարուստ ավարով վերադարձան²⁸: Այսօրինակ հարձակումները շարունակվում էին նաև հաջորդ տարիներին, և Մահմուդ սուլթանի (1118—1131) հատուկ արշավանքն անգամ 1123 թ. ոչնչով չփոխեց դրությունը Շիրվանում: Մահմուդին չհաջողվեց վճռական հաղթանակ տանել, և Շիրվանը ևս մտավ Դավիթ Դ-ի տերության կազմի մեջ²⁹:

Ժժ դարի առաջին բաժնից հետո զգալիորեն ընդարձակվեցին Վրաստանի սահմանները նաև արևմուտքում և հյուսիսում. «Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիս և զսահմանս իւր, և զԳագ, և զՏերունականն, և զՏայուշ, և զԿախան և զԿալթոն, և զԼոռ և զՏաշիր, և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիրիկէի և Արասայ, հնազանդէր և զԵառն Կովկասու, և զքաղաքու-

²⁶ Վրացագիտական գրականությունում ավանդաբար Զեղազենի գրավման տարեթիվ է ընդունված 1101 թ., սակայն, «Քարթլիս ցխովրեբայի» վկայությամբ, այդ իրադարձությունը թվագրվում է 1103 թ.: Տե՛ս Ժ. Գ., 1, 83. 326, հմտ. Բ. Յեդրեշեկ, Ֆորշեյ, 1933, 20—21.

²⁷ Տե՛ս Ժ. Գ., 1, 83. 328—329, հմտ. Գ. Գաբունիշվիլի, Նշվ. աշխ., էջ 195—196.

²⁸ Ժ. Գ., 1, 83. 334, 365—366.

²⁹ Տե՛ս Բ. Զաքարյան, Սաթուղի-Մարգանի Զոլոտուխի շրջան-տոն XII դարում, «XII դարի Սաթուղի-Մարգանի շրջանի ինքնիշխանություն» (տե՛ս Մարգարիտ, Գ. 125), տե՛ս, 1968, 83. 30—40.

քիւնն Սոնաց, զՄրանուլ, և զՃֆեք, և զԴուալէք, և զՀերեթ, և մինչև զԺովն Կաղբից և ցՀաբանդ, և ցՇապուրան քաղաք»³⁰: Այսպիսով, Դավիթ Դ-ը հյուսիս-արևմուտքում վերամիավորել է վրացական երկրամասերից Սվանեթը («Թագաւորութիւնն Սոնաց») և Ռաճան («Մրանուլ»), իսկ Սև ծովի ափն-րին նվաճել է Զիքեթը («Ճֆեթ»)³¹: Վերջերյալ վկայությունում շատ ուշագրավ է Կովկասի լեռնականներից դվալների հնազանդեցման մասին տեղեկությունը: Վերջիններս հիշատակվում են հայկական և վրացական աղբյուրներում ժժ դարի որոշ կարևոր իրադարձությունների առիթով, սակայն Վրաստանի սահմաններում Դվալեթի ընդգրկման ժամանակի հարցը մասնագիտական գրականությունում վերջնական լուծում չի ստացել³²: Ուստի, Վարդանի վկայությունը այս առումով կարևոր ճշգրտում է մտցնում:

Եվ, վերջապես, նշելի են Դավիթ Դ-ի գրավումները Հյուսիսային Հայաստանում, որտեղ նա Լոռից և Ագարակից բացի, 1124 թ. տիրեց նաև Գագ, Տերունական, Նոր-բերդ, Մանասագոմ, Տավուշ և այլ բերդերի³³: Նույն թվականին վրացական բանակը հաստատվեց Անիում և շրջակա ամրոցներում: Դավիթ Դ-ի պետության սահմանները այսուհետև

³⁰ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», էջ 119:

³¹ Մ. Բրոսսե (տե՛ս M. Brosset, Additions..., p. 232) և Մ. Եմինը (տե՛ս Вардан Великий, Всеобщая история, М., 1861, стр. 147) օգտվելով ուշ շրջանի ձեռագրերի ընձեռած «Կենք» ընթերցումից՝ ենթադրում են Կարբեթի (Կղարբ) գրավման մասին, սակայն Դ. Ալիշանը (տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան», էջ 119, ծան. 4) ճիշտ է դիտել, որ «Ճֆեթ»-ի ներքո պատմիչը նկատի է ունեցել Սև ծովի ափին ափսաղանքից հյուսիս ապրող չերքեսների երկիրը: «Ճֆեթ»-ը Զիքեթի հետ է նույնացրել նաև ակադ. Ս. Նրեմյանը, տե՛ս Ս. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 52:

³² Տե՛ս В. Н. Гамрекели, Двалы и Двалетия в I—XV вв. н. э., Тбилиси, 1961, стр. 83—141.

³³ Ժ. Գ., 1, 83. 344: «Քարթլիս ցխովրեբայ», էջ 251: Ս. Անցի, էջ 125: Վարդան, էջ 156: Մասնագիտական գրականությունում այս իրադարձությունները թվագրվում են 1123 թ., սակայն աղբյուրները վկայում են 1124 թ., տե՛ս սույն աշխատության 90—92 էջերը:

Թուխուցեսի պաշտոնը կարող էր վերածվել թագաւորական իշխանության դեմ պայքարելու գործիքի³⁸:

լու և ղփչաղներին տեղափոխումը իրականացնելու նպատակով Դավիթ Դ-ը ինքը անձամբ մեկնեց Կովկասյան լեռները: Բա-
րեհաջող կարգավորելով օս-ղփչաղական վեճը, նա վրաստան
տեղափոխեց 45 հազար ընտանիք: Նրանք ըստ ցեղերի բնա-
կություն հաստատեցին այդ նպատակով առանձնացված հո-
ղերի վրա, և յուրաքանչյուր ընտանիք կազմ ու պատրաստ
ներկայացնում էր մեկական զինվոր: Այդ զինվորներից Դա-
վիթը կազմակերպեց ոչ միայն 40 հազարանոց նոր զորաբա-
նակ, այլև թագավորական զվարդիա, այսպես կոչված «մո-
նա սպա» (մոնաՆձա = ժառանգական զորք): Ճիշտ է, այս
նոր ղփչաղական բանակը ևս անվերապահորեն հավատարիմ
չէր Դավիթ Դ-ին, սակայն այն հենարան շուներ երկրի ներ-
սում, նրա բարեկեցությունը ամբողջությամբ կախված էր
թագավորի հայեցողությունից, ուստի ղփչաղներն ավելի
հնազանդ էին թագավորական իշխանությունը, քան տեղական
աղնվականությունը: Դավիթ Շիրնողի ձեռնարկումը լիովին
արդարացրեց իրեն, նա ոչ միայն ձեռք բերեց 45 հազար
ընտիր զորք, այլև ղփչաղների բնակեցումը շմշակվող ա-
զատ հողերի վրա զգալիորեն նպաստեց երկրի տնտեսական
վերելքին⁴⁰:

Այսպիսով, Վրաստանը թեև կոխում էր ժՅ դարի երկ-
րորդ քառորդը իբրև քաղաքականապես և տնտեսապես բար-
գավաճ պետություն, որը վճռականորեն իր վրա էր վերցրել
Անգրկովկասի ժողովուրդների համախմբողի դերը և գլխա-
վորելու էր օտար նվաճողների դեմ մղած նրանց պայքարը:

ԺԲ դարում Անդրկովկասի քաղաքական կյանքում նշանավոր դեր էին խաղում նաև Հայաստանում ու հարևան երկրներում հաստատված մահմեդական իշխանությունները։ Այս նոր պետական կազմավորումների հիմնադիրներն էին գլխավորապես այն ամիրաները, որոնք բարձր դիրքի ու հզորության էին հասել սելջուկյան սուլթանությունը ծվատող

ներքին՝ երկալառակությունների և կենտրոնական իշխանութ-
յան թուլացման միջոցին: Երիտասարդ արքայազների խնա-
մակալ նշանակված աթաբեկները իրենք էին նպաստում պե-
տության քայքայմանը, աստիճանաբար անկախանալով և
հիմնելով սեփական հարստությունները: Այս տեսակետից
բնութագրական է Գանձակի աթաբեկության օրինակը, որը
Վրաստանի գլխավոր հակառակորդն էր մեզ հետաքրքրող
ժամանակաշրջանում:

Ժ դարի երկրորդ կեսում (971 թ.) Գանձակում հաստատ-
վել էին քուրդ Շեղդադյանները, որոնց տիրակալությունը
շարունակվեց մինչև 1075 թ.: Նրանք հռանդագին օգնում էին
սելջուկներին Անդրկովկասը նվաճելիս և ի հատուցումն այդ
օժանդակության ստացան նոր տիրույթներ: Սակայն Մանադ-
կերտի ճակատամարտում (1071 թ.) բյուզանդացիների
նկատմամբ հաղթանակ տանելուց և Փոքր Ասիայում ամրա-
պնդվելուց հետո, սելջուկները փոխեցին նախկին քաղաքա-
կանությունը և փորձեցին հենց իրենք ամրանալ ռազմա-
ստրատեգիական կարևոր դիրք ունեցող Գանձակում: Մելիք-
շահի հրամանով նրա զորավար Սաու-Թեղինը 1075 թ. գրա-
վեց քաղաքը և ինքը հաստատվեց այնտեղ իբրև կառավա-
րիչ⁴¹: Թեև Սաու-Թեղինի մահից հետո, 1085 թ., Փատուն
Գ-ը վերագրավեց Գանձակը⁴², նրա իշխանությունը երկար
չգոյատևեց: 1086 թ. Մելիք-շահի զորավար Բուզանը խլեց
քաղաքը Փատունից և վերջ տվեց Շեղդադյանների տիրա-
պետությանը Գանձակում⁴³:

⁴¹ Տե՛ս С. Е. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 95: V Minorsky, նշվ.
աշխ., էջ 68:

⁴² Հմմտ. Ստ. Օրբելյանի վկայությունը. «Մելիքշահ սուլտանն զՓատ-
ուն էհան ի հայրենեացն և զկնի Թ ամաց դարձեալ անդրէն դարձոյց»,
տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 15:

⁴³ Այս իրադարձության մասին պատմում են նաև հայկական աղ-
բյուրները (տե՛ս Մ. Ռոմանցի, էջ 237: Ս. Անեցի, էջ 118: Ստ. Օրբելյան,
Ժամանակագրութիւն, էջ 15: Վարդան, էջ 141), նշելով իրարից տարբեր
թվականներ: Եթե մյուս հայ պատմիչների վկայությունները կարիք են
զգում լրացուցիչ բնագրագիտական ուսումնասիրության, Վարդանի տեղե-

Այս քաղաքին և Առանին սելջուկները առանձնահատուկ
կարևորություն էին տալիս: Սուլորաբար, այստեղ կառավա-
րելու համար ուղարկվում էին արքայական ընտանիքի ան-
դամները: Սակայն երկրամասում փաստորեն իշխում էին
նրանց խնամակալ ամիրաները, որոնք գրեթե անկախ կա-
ռավարիչներ էին դարձել: Ուստի ամիրանները անընդմեջ
կռիվներ էին մղում Առանում հաստատվելու համար: Մխիթար
Գոշը հանդամանորեն պատմում է այն պայքարի ընթացքի
մասին, որը ԺԲ դարի 40-ական թվականներին ծավալվել էր
ամիրանների միջև հանուն Գանձակի⁴⁴: Քաղաքը շարունակ
ձեռքից-ձեռք էր անցնում մինչև 1148/49 թթ., երբ քաղա-
քացիների հրավերով նախճավանից այստեղ տեղափոխվեց
Շամս աղ-դին Ելտկուզը: Նա էլ, տիրելով Գանձակին, հիմք
դրեց իր տոհմի իշխանությանը, որը շարունակվեց մինչև ԺԳ
դարի առաջին քառորդի վերջը:

Շագումով ղփչաղ այս նշանավոր ղինվորական և քա-
ղաքական գործիչը եղել էր Մահմուդ Բ-ի վեզիր ալ-Քամալ
ալ-Սիմիրումիի ստրուկը, այնուհետև ծառայել էր սուլթան
Մասուդի (1134—1152) մոտ և մեծ օգնություն մատուցել
վերջինիս՝ տեղական ամիրանների կամայականությունները
սանձահարելիս: Հավատարիմ ծառայության դիմաց Մասուդը

կույրներ՝ «ի հինգ հարիւր երեսուն և եօթն թուին Պուլայ ամիրայ հրա-
մանա Մելիքշահի առ զԳանձակ ի Փատլենացն, որ Շատատիք կոչէին»,
հեշտությամբ սրբազրվում է: Հաղորդվող թվականը (1088), որը 2 տարով
տարբերվում է արաբական աղբյուրներից հայտնի տարեթվից, հավանա-
բար, առաջացել է «ե» և «է» տառերի շփոթության հետևանքով՝ ընդօրի-
նակող գրիչները ՇԼԵ-ն (535) ընթերցել են ՇԼԷ (537): Աղավաղվել է
նաև Բուզանի անունը՝ «զ» տառը ընկալվել է իբրև «ղ» և Մ. էմինի ռուսե-
րեն թարգմանությունում տառադարձվել է «Вуха» ձևով (տե՛ս Всеобщая
история Вардана Великого, стр. 132): Բնագրի վերոհիշյալ աղճա-
տումները ավելորդ պրպտումներ կատարելու առիթ են տվել Մ. Շա-
րիֆլին (տե՛ս М. Х. Шарифли, նշվ. աշխ., էջ 58—59), հմմտ. «Հայ
ժողովրդի պատմություն», էջ 475:

⁴⁴ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 386—388, հմմտ. Հ. Մա-
նանդյան, նշվ. աշխ., էջ 105—108:

Ելտկուզին ամուսնացրեց Տուղրիլ Բ-ի (1132—1134) այրի Մումինա խաթունի հետ և նշանակեց Առանի կառավարիչ⁴⁵։ Դառնալով Տուղրիլի որդու՝ Առսլանի ամբարեկը, Ելտկուզը հետևողական պայքար սկսեց նրան սուլթան հաստատելու համար։ 1161 թ. սուլթան հռչակելով Արսլանին, Ելտկուզը իր գերիշխանությանը ենթարկեց նրան՝ ընդունեց Աթաբեկ ակ-Ազամ (գերագույն կամ մեծ ամբարեկ) տիտղոսը և մինչև իր մահը (1175/6 թ.) Իրաքի սելջուկյան սուլթանության փաստական կառավարիչն էր⁴⁶։ Նա հաճախակի խառնվում էր Վրաստանի և ամիրայությունների միջև տեղի ունեցող կռիվներին, և նրա միջամտությունը շատ դեպքերում վրձնական նշանակություն էր ունենում։ Միաժամանակ, Ելտկուզը հաճախ երկպառակություն էր սերմանում հակառակորդի ճամբարում՝ հովանավորելով և օժանդակելով անհնազանդ իշխաններին։

ԺԲ դարում Գանձակի ամբարեկությունից հետո երկրորդ ամենահզոր մահմեդական իշխանությունը, թերևս, Շահ-Արմենների ամիրայությունն էր։ Այս իշխանության կենտրոնը հլաթ քաղաքն էր, որը 1100 թ. Դիարբեքիի, Ամիդի, Մայաֆարկինի և Հիսն Կայֆայի տեր Մուլանյաններից խլել էր Շահ-Արմենների հարստության հիմնադիր, թուրք ղուլամ (ստրուկ) Սուլթան ակ-Կուտբին⁴⁷։ Արդեն վերջինիս որդու՝ Զահիր ադ-դին Իբրահիմ իբն Սուլթանի (1112—1127) օրոք Շահ-Արմենների ամիրայությունը պայքար սկսեց Վրաստանի դեմ, որը նրա հաջորդները շարունակեցին ամբողջ ԺԲ դարի ընթացքում։

Աբու-լ-Ֆեդայի պատմելով՝ Զահիր ադ-դինի մահից հետո Վերան հաջորդեց եղբայրը՝ Ահմադ իբն Սուլթանը։ Ահմադը իշխանության վրա մնաց տասն ամիս և մեռավ, ապա

իշխեց իր մայրը՝ Այնանջ խաթունը, որն Արքամանի դուստրն էր։ Նա, որպես բռնակալ, իշխում էր լավթի վրա իր թոռան՝ Սուլթան իբն Իբրահիմ իբն Սուլթանի հետ, որը վեց տարեկան էր։ Եվ ահա տատն ուղեց սպանել իր թոռանը, որպեսզի մենակ իշխի։ Երբ պետության մեծամեծերից տեսան նրա վատ մտադրությունը իր թոռան նկատմամբ, իրար հետ միաբանություն մեծ խեղդեցին նրան 528 թվականին, և իշխեց նրա թոռը՝ վերահիշյալ Սուլթան իբն Իբրահիմ իբն Սուլթանը, որը մեռավ 579 թվականին⁴⁸։ Արաբ պատմիչի այս վկայություններին միանգամայն համաձայն է Վարդանը, որը հետևյալն է գրում Շահ-Արմեններից ամենանշանավորի՝ Նասր ադ-դին Սուլթան Բ-ի մասին. «Պայս Շահի արմեն տիրեաց երկրին հլաթայ և այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուլթանայ։ Եւ սպան սա զհանիկն իւր, որ սպանեալ էր զորդիսն, և կալաւ զիշխանութիւնն։ Եւ իբրեւ զարգացաւ սա՝ կամեցան և զսա հեղձուցանել. որ և զերծեալ Աստուծոյ աջողելովն և տիրեալ երկոտասան քաղաքաց՝ կոչեցաւ թագաւոր Հայոց, որ էր Շահի արմեն՝ ըստ իւրեանց լեզուին»⁴⁹։

Սկզբնաղբյուրներից երևում է, որ այս Սուլթանը, որին հայ պատմիչները անվանում են նաև Միրիան, կարողացել էր բավականին մեծ իշխանություն ստեղծել։ Գրիգոր Երեցի վկայությամբ, Սուլթան Բ-ը «էր տէր բազում քաղաքաց և գաւառաց հլաթայ, Արճիշոյ, Մշոյ, Տողատափայ և Մանծկերտու»⁵⁰, իսկ Միխայել Աստուրու և Վարդանի տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Շահ-Արմենին էր պատկանում նաև Սասունը⁵¹։ Տարածելով ազդեցությունը ավելի արևմուտք, նա իր վերահսկողությանն էր ենթարկել նաև Մարդինի Արտուխյաններին պատկանող Դիարբեքիը⁵²։ Ամեն-

⁴⁵ Տե՛ս С. Е. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 169—170։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 176—177։ Р. А. Гусейнов, Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье, стр. 191—192.

⁴⁷ Տե՛ս С. Лян-Пуль, նշվ. աշխ., էջ 143։ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 218։ Մ. Ասուրի, էջ 400։

⁴⁸ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 219։

⁴⁹ Վարդան, էջ 162։

⁵⁰ Մ. Ոսեայեցի, էջ 425։

⁵¹ Տե՛ս Վարդան, էջ 162, Մ. Ասուրի, էջ 476։

⁵² Տե՛ս С. Е. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 171։

նայն հավանականությամբ Սուրման Բ-ի ստեղծած պետության սահմանների մեջ էր մտնում նաև Արշարունիքը⁵³։ Այսպիսով, Շահ-Արմենը տիրում էր ընդարձակ տարածքի և այնքան հզոր էր, որ որոշ ղեպքերում անգամ հակադրվում էր հենց Ելտկուզ աթաբեկին⁵⁴։ Վրաստանի նկատմամբ Շահ-Արմենի բռնած դիրքը ծայր աստիճան թշնամական էր. նրա դեմ ուղղված բոլոր արշավանքներին մասնակցելուց բացի, Շահ-Արմենը հաճույքով ապաստան էր տալիս Վրաստանից փախած խռովարարներին⁵⁵։ Սակայն 1185 թ. Սուրման Բ-ի մահից հետո Շահ-Արմենների ամիրայությունը բռնեց անկման ուղին. «Մեռա Շահի արմէնն անորդի. և աւեր և սուր և զերութիւն բազմացաւ աշխարհաց նորա ի շրջակայ ազգացն»⁵⁶։ Ամիրայությունը ԺԲ դարի վերջում խիստ թուլացել էր, և արդեն 1207 թ. այն նվաճեցին էյուբյանները⁵⁷։

Վերոհիշյալ հզոր պետական կազմավորումներից բացի, Անդրկովկասի իրադարձություններին խառնվում էին նաև

⁵³ Տե՛ս Ժ. Օ., 2, 33-5, հմտ. 1. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 7, նաև՝ Վարդան, էջ 161—162: Հմտ. 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 114—115:

⁵⁴ Տե՛ս С. Е. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 171, 177, հմտ. Վարդանի վկայությունը. «Յորում աւուրս ել ի վերայ նորա (Շահ-Արմենի—Ն. Մ.) զօրավարն Պարսից Ելտկուզ, և հարեալ գնաց ամօթով» (Վարդան, էջ 162):

⁵⁵ Ն. Թուրշյանը ակնհերե չափազանցության մեջ է ընկնում՝ անվերապահ հավատալով Վարդանին՝ Սուրման Բ-ին կոչելով «խաղաղասեր» ու «քրիստոնեասեր» և Շահ-Արմենների մասին գրելով. «արտաքին հարաբերությունների մեջ նրանք ճգնում էին հաշտ քաղաքականություն վարել» (տե՛ս Ն. Թուրշյան, Շահ-ի-Արմեններ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, էջ 120—123): Իրականում Սուրմանը վարում էր հարձակողական քաղաքականություն ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ հարևան մահմեդական իշխանությունների նկատմամբ և Հայաստանի ազատագրման ամենանահաշտ թշնամիներից մեկն էր:

⁵⁶ Վարդան, էջ 174, հմտ. Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 19—20:

⁵⁷ Տե՛ս С. Лэн-Пуль, նշվ. աշխ., էջ 143: «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 223, 225—228, 265:

մահմեդական այլ իշխանություններ, ավելի հաճախ՝ Արտուխյանների տարբեր ճյուղերի կողմից կառավարվող ամիրայությունները։ Այս դինաստիայի հիմնադիր Արտուխ իրն էկսերը Մելիք-շահի օրոք մասնակցում էր Սիրիայի ու Պաղեստինի նվաճմանը և փոխարքա էր նշանակվել Երուսաղեմում⁵⁸։ Սակայն նրա որդիները՝ Սուրմանը և Իլ-Ղազին, հետագայում ստիպված էին թողնել Պաղեստինը և հաստատվել պատմական Հայաստանի Աղձնիք նահանգում ու Հյուսիսային Միջագետքում, որտեղ և այնուհետև իշխում էին նրանց սերունդները։ Իլ-Ղազին հայտնվել էր Հայաստանում դեռևս մոտավորապես 1092 թ., երբ օգտվելով Մելիք-շահի մահից հետո ստեղծված խառն իրադրությունից, նա արշավել էր Շիրակ։ Սակայն Անիի Մանուչե ամիրան, Վասակի որդի Գրիգոր իշխանի օգնությամբ, կարողացավ ջախջախել և հաղթել նրան⁵⁹։ Իլ-Ղազին հայտնի էր խաչակիրների դեմ իր մղած կռիվներով և 1121 թ. հենց նա էր զլխավորում Վրաստան ներխուժած զորաբանակը։ 1108 թ. նա տիրեց Մարզինին, իսկ 1121 թ. գրավեց նաև Մայաֆարկինը և հիմք դրեց Արտուխյանների Մարզինի ճյուղին (1104—1408)։ Տոհմի երկրորդ ճյուղը՝ Իլ-Ղազիի եղբայր Սուրմանի ժառանգները, տիրում էին Հիսն Կալֆային և Ամիրգին (1098—1232), իսկ երրորդը կառավարում էր Խարբերդում⁶⁰։

Արտուխյանների բաժան-բաժան եղած այս իշխանությունները, հասկանալի է, իրենցից մեծ ուժ էին ներկայացնում, սակայն հարուստ ավարի ակնկալիքով հաճախ էին մասնակցում զեպի Հյուսիսային Հայաստան և Վրաստան կազմակերպված արշավանքներին։ Առանձնակի ակտիվություն էին ցուցաբերում Մարզինի Արտուխյանները, որոնք ԺԲ դարի 60—70-ական թվականներին հանուն Անիի մղված կռիվների ժամանակ մշտապես հարում էին Ելտկուզ աթաբեկին և Շահ-Արմենին։

⁵⁸ Տե՛ս К. Э. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 167: С. Лэн-Пуль, նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵⁹ Տե՛ս Վարդան, էջ 145: Հմտ. V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁶⁰ Տե՛ս К. Э. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 166—167: С. Лэн-Пуль, նշվ. աշխ., էջ 140—141:

ԺԲ դարի կեսերին, Վրաստանի և ամիրայությունների միջև մղվող պայքարին հաճախակի մասնակցում էր Կարինի ամիրայությունը: Սալդուխ ամիրայի (մոտ. 1153—1164)⁶¹ ժամանակ այն, ինչպես երևում է, բավականին հզոր էր և Վրաստանի վտանգավոր հակառակորդներից մեկը:

ԺԱ.—ԺԲ դարերում փոքրիկ մահմեդական իշխանություններ էին ստեղծվել նաև Հայաստանի քաղաքներում՝ Անիում, Դվինում, Կարսում ու նրանց շրջակա գավառներում, որոնք, չնայած իրենց համեստ չափերին ու հզորությանը, ևս զգալիորեն խոչընդոտում էին Վրաստանի առաջխաղացմանը Հայաստանում⁶²:

2. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅԲԱՐԸ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ԺԲ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ՔԱՌՈՐԳՈՒՄ

Դավիթ Դ-ի մահը (1125 թ. հունվարին) նոր և անսպասելի դժվարությունների առաջ կանգնեցրեց Վրաստանին. «Մեռանէր բարեպաշտ և սուրբ թագաւորն Դաւիթ Վրաց աշխարհին, և նստուցանեն յաթոռ նորա զորդի իւր զԴեմետրէ, այր քաջ և աստուածասէր, նմանեալ հօր իւրոյ Դաւիթի ամենայն զործովք բարեաց... և այլ հոգք պատերազմաց և գաւառաց անկաւ ի վերայ Դեմետրէ Վրաց արքային», — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին⁶³: Համարձակություն ստացած ամիրայությունները փորձեցին ետ վերադարձնել Դավիթ Շինողի գահակալության տարիներին իրենց կորցրած դիրքերը Հայաստանում ու Վրաստանում և ևս մեկ արշավանք ձեռնարկեցին դեպի Վրաստան: Իրաքի սելջուկյան սուլթանի նախաձեռնությամբ կազմակերպված այս երկրորդ արշա-

վանքը, ի տարբերություն 1121 թ. նմանօրինակ ձեռնարկման, գրեթե ոչ մի ուշադրության չի արժանացել ուսումնասիրողների կողմից: Պետք է խոստովանել, որ սկզբնաղբյուրների վկայությունները այս իրադարձության մասին շատ աղբյուրիկ են և միայն ընդհանուր գծերով են ավանդում այն:

Իբն ալ-Ասիրը պատմելով Դավիթ Դ-ի հաղթական պատերազմների և Մահմուդ Բ-ի պատասխան միջոցառումների մասին, ավելացնում է. «Նա (Մահմուդը), ճիշտ է, 519 (1125) թվականին զորք հավաքեց և դուրս եկավ նրանց դեմ այն բանից հետո, երբ (վրացիները) գրավեցին (Թբիլիսին), սակայն ոչինչ չկարողացավ նրանց անել»⁶⁴: Սելջուկյան սուլթանի այս անհաջողության մատնված արշավանքի մասին լրացուցիչ մանրամասնություններ է հաղորդում Մատթեոս Ուռհայեցին. «Ի յայսմ (1125) ամի զորածոյով արարեալ զօրագլուխն Պարսից անթիւ բազմութիւնս, ամիրայն արեւելից, որ ասի Աբրաիմ որդի Սուլիմանայ և ամիրայն Յանձթայ, որ ասի Տաւութ որդի Սուլիմանայ՝ որդւոյ Արդուխին, և այլ բազում ամիրայք խաղացին բազում զօրօք և գնացին յաշխարհն Վրաց: Եւ հասեալ ի վերայ նոցա Վրաց արքային՝ և սաստիկ կոտորածով դարձուցանէր զնոսա ի փախուստ և կոտորեաց զնոսա առաւել քան զառաջինն և զաւուրս հինդ զհետ վարեաց և արեամբ ելից զդաշտն և զլերինս. և ի դիականցն անկելոց հոտեցաւ ամենայն երկիր»⁶⁵: Հայ պատմիչի վկայություններից երևում է, որ 1125 թ. Վրաստանի վրահարձակմանը մասնակցել է Հանձիթի, Հիսն Կայֆայի և Ամիդի Արտուխյան ամիրա Թուքն աղ-դաուլա Դավուդը (մոտ. 1109—1144)⁶⁶: Արշավանքի երկրորդ մասնակցի ինքնու-

⁶¹ Այս տարեթվերը մոտավոր ճշտությամբ որոշել է Վ. Մինորսկին (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 87), սակայն նույն գիտնականի մեջբերած վկայությունից (էջ 96) կարելի է կարծել, որ Սալդուխի մահը տեղի է ունեցել ավելի ուշ, հավանաբար 1167—1168 թթ.:

⁶² Մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 469—471, 490—492:

⁶³ Մ. Ուռհայեցի, էջ 365:

⁶⁴ Ибн ал-Асир, էջ 161, թարգմանիչ պրոֆ. Պ. Ժուլեն փակագծերում ավելացնում է Արճեշ, քանի որ նախորդ հատվածում պատմիչը հաղորդում է Արճեշի վրա վրացիների հարձակման մասին: Սակայն աղբյուրում 1125 թ. արշավանքի հիշատակությանը անմիջապես նախորդում է Դավիթ Շինողի կողմից Թբիլիսիի գրավման մասին հաղորդումը, ուստի Իբն ալ-Ասիրը, անկասկած, նկատի ունի այդ դեպքը:

⁶⁵ Մ. Ուռհայեցի, էջ 364—365:

⁶⁶ К. Э. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 166:

է, որ գործ ունենք ոչ թե սոսկ տարբեր թվականների կատարված՝ երկու ամրացված բերդաքաղաքների գրավման հետ, այլ Դեմետրե Ա-ի որոշակի հարձակողական քաղաքականության հետ Վրաստանի հարավում և հարավ-արևելքում: Հավաստի է թվում նաև Օրբելյանի վկայությունը, որ Օրբելիները իբրև «հայրենիք» են ստացել հունանը, իսկ Աբուլեթիսները՝ Դմանիսը: Վերջիններս, իրոք որ, այնուհետև ևս հիշվում են Դմանիսում⁷⁵:

Վրաստանի վերոհիշյալ ձեռնարկումները դիպչում էին ամենից առաջ Գանձակի աթաբեկության շիրքերին, և ժի դարի երկրորդ քառորդում պայքարը երկու վաղեմի հակառակորդների միջև կրկին բորբոքվեց⁷⁶: Հայկական աղբյուրների համաձայն⁷⁷, թշնամի ուժերի նոր բխումը տեղի է ունեցել նույն 1128 թ. Նոր-բերդ ամրոցի մոտ, և Դեմետրե Ա-ը պարտության է մատնել Գանձակի Կարա-Սոնկուր աթաբեկին: Հետադրողներից Լիանա Դավլիանիձեին կասկածելի է թվացել, սակայն, Նոր-բերդի ճակատամարտի հնարավորությունը մինչև 1139 թ., քանի որ, նրա կարծիքով՝ ըստ Մխիթար Գոշի «Աղվանից ժամանակագրության», Կարա-Սոնկուրը այդ թվականին է միայն եկել Գանձակ⁷⁸: Ուսումնասիրողի կասկածը մեզ անտեղի է թվում: Հենց Գոշի վկայություններից հստակորեն երևում է, որ Գանձակը նրա տիրույթն է եղել մինչև 1139 թ. Գանձակի երկրաշարժն էլ «Իսկ յետ ատուրց ինչ անցելոյ, ամիրայ ոմն ի Տաճկաց՝ որ անուանեալ կոչիր Խարախոյնգուր... սորա ելեալ յաշխարհէն Պարսից եկն ի դաւառս Առանայ... և ապա դիմէր ի վե-

րայ դաւառին, որ ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Վրաց, առ ի վրէժխնդիր լինել վասն գաւառի իւրոյ որ աւերեալն էր ի ձեռաց նորա, քանզի յառաջագոյն ընդ նորա իշխանութեամբ էր Գանձակ հանդերձ ամենայն սահմանովը իւրովը»⁷⁹: Ինչպես պարզաբանված է մասնագիտական գրականության մեջ, Կարա-Սոնկուրը աթաբեկ էր նշանակվել Աղբերջանում 1127 թվականին և թեև 1132—1133 թթ. ստիպված էր եղել փախչել այնտեղից, այնուամենայնիվ 1135—1136 թթ. նորից վերադարձել էր⁸⁰: Գանձակը նրա նստավայրն էր և այստեղ էր ապրում նրա ընտանիքը, ահա թե ինչու 1139 թ. երկրաշարժի ժամանակ զոհվածների մեջ էին Կարա-Սոնկուրի երկու որդիները⁸¹: Ուստի, պետք է հավաստի համարել հայ պատմիչների վկայությունը և Նոր-բերդի ճակատամարտը թվագրել 1128 թվականով⁸²:

Պատերազմական գործողությունները Վրաստանի և Գանձակի աթաբեկության միջև վերսկսվեցին 1139 թ.: Այդ տարում, ինչպես հայտնի է, Դեմետրե Ա-ը օգտվեց քաղաքը ավերած ուժեղ երկրաշարժից և այն հանգամանքից, որ Կարա-Սոնկուրը բացակայում էր Աղբերջանից ու արշավեց Գանձակի վրա: Նրա զորքերը գրավեցին քաղաքը և հարուստ ավարով տուն վերադարձան, իրենց հետ տանելով քաղաքի դարպասները⁸³: Պատմագրության մեջ նվազ չափով են լու-

79 Վ. Ալիշան, Հայագատում, հ. Բ, էջ 362: Ընդգծված բառերի վրացերեն և հատկապես ուսերեն թարգմանությունից՝ «Ибо Ганджак и его рубежи заранее были обречены на то, чтобы попасть под его власть» (Мхитар Говш, Албанская хроника, стр. 12), կարելի է սխալ հետևություն հանդիսանալ, որ Գանձակը մինչև 1139 թ. Կարա-Սոնկուրի տիրույթն էր, այլ գատապարտված էր դառնալու:

80 Տե՛ս A. K. S. Lambton, նշվ. աշխ., էջ 256, ժան. 2:

81 Տե՛ս Ибн ал-Асир, էջ 125:

82 Այս իրադարձությունը արձանագրել են նաև 74-րդ ժանոթագրությունում նշված վրացական աղբյուրները. «ამოსწყვიტნა ყარასულუღი 56 ი» «Կոտորեց Կարասուղուկյաններին»:

83 Տե՛ս М. М. Альтман, Исторический очерк города Гянджи, стр. 60; З. М. Бунятов, Новые материалы о землетрясении в Гяндже 1139 г., «Доклады АН Аз. ССР», т. XXI, № 1, стр. 55—57; El, New ed, vol. 2, fasc. 38, Leyden-London, 1965, p. 975.

75 Տե՛ս վարդան, էջ 60: Վ. Մանուկ Վ. Շահումյան, Վ. Շահումյան, Վ. Շահումյան, էջ 22—25: Պ. Մուրադյան, Վրացիների արձանագրությունները Հայաստանում. Կողբարար (Բարանա), էջ 49—54:

76 Այդ պայքարի նախորդ դրվագների մասին տե՛ս Ջ. Նեղմանյան, նշվ. աշխ., էջ 82—83, 87—88:

77 Տե՛ս Ս. Անցի, էջ 129: Մ. Այրիվանցի, էջ 62: Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 17:

78 Տե՛ս Լ. Լավրենտով, Նեոտար Գոմիս «Երկրագրության լեզու», թ. 29.

սաբանված Կարա-Սոնկուրի պատասխան ձեռնարկումները: Ինչպես հաղորդում են Մխիթար Գոշը⁸⁴ և Իմադ ադ-դին ալ-Իսպահանին, Առան վերադարձած Գանձակի աթաբեկի առաջին գործն է եղել նորոգել քաղաքը «իր ողջ փայլով»⁸⁵: Այնուհետև արաբ պատմիչը հայտնում է, որ Կարա-Սոնկուրը արշավել է վրացիների կողմից, իբրև թե, նոր կառուցված քաղաքի վրա, որը նույնպես կոչվում էր Գանձակ և ետ է բերել քաղաքի դարպասները⁸⁶: Ճիշտ է, այս տեղեկությունները՝ նոր կառուցված քաղաքի և դարպասների վերադարձման մասին, չեն հաստատվում այլ աղբյուրներով ու հայտնի փաստերով (Գանձակի դարպասներից մեկը արաբներեն արձանագրությամբ պահպանվում է Գեյաթում), այնուամենայնիվ Կարա-Սոնկուրի արշավանքը Վրաստան կասկած չի հարուցում: Մխիթար Գոշի վկայությամբ, Գանձակի աթաբեկը երկու անգամ արշավել է դեպի Վրաստան և մեծ վնաս է հասցրել երկրին⁸⁷: Այս իրադարձությունների հետ կապված հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում և Սամվել Անեցին. «Ի ՇՁԸ (1139) թվին... Խարասնգուն զԻւանէ եհար ի Գանչէնքն»⁸⁸: Թեև անհայտ է, թե որ արշավանքի ժամանակ է տեղի ունեցել վերոհիշյալ ճակատամարտը, պարզ է, որ այն Վրաստանի և Գանձակի միջև ծավալված պայքարի զրկագներից մեկը պետք է լինի: Հիշված Իվանեն, ամենայն հավանականությամբ, նույն Իվանե զորավարն է, որ ըստ Գոշի՝ վրացական զորքերի առաջնորդն էր Գանձակի վրա կատարված արշավանքի ժամանակ: Հայ մատենագիրը չի գրում, թե որ տոհմից էր այս Իվանեն, սակայն արաբական աղբյուրները նրան անվանում են «Իվանե Աբու-լ-Լեյս» կամ «Իվանե իբն Աբի

լայթ»⁸⁹: Ուստի պարզ է, որ 1139 թ. Կարա-Սոնկուրը պարտության է մատնել Իվանե Աբուլեթի որդուն:

Ինչ վերաբերում է ճակատամարտի վայրի կարևոր հարցին, Սեն-Մարտենը⁹⁰ ու նրա ազդեցությամբ առաջին անգամ և Բրոսեն⁹¹ կարծել են, թե կոիվը տեղի է ունեցել Խաչենում: Սակայն այս ենթադրությունը անընդունելի է, քանի որ Կարա-Սոնկուրը հարձակվողի դերում էր հանդես գալիս և ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ճակատամարտը պետք է տեղի ունենար Վրաստանի տարածքում և ոչ թե Գանձակից հարավ գտնվող Խաչենում: «Քարթլիս ցխովրեբայի» հին հայերեն թարգմանության տվյալները հաստատում են Մ. Բրոսեի երկրորդ ենթադրությունը⁹², ըստ որի Սամվել Անեցին նկատի է ունեցել Գաշիան քաղաքը⁹³:

Կարա-Սոնկուրը չհասցրեց օգտվել իր հաղթանակի պտուղներից. երկրորդ անգամ Վրաստան արշավելուց հետո նա վերադարձավ Ատրպատական և 1140/1141 թ. մեռավ Արդաբիլում⁹⁴:

ԺԲ դարի 30-ական թվականներին Դեմետրե Ա-ը կարևոր ձեռնարկումներ էր իրականացնում նաև Հայաստանում: Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից մատենագիրը հետևյալն է գրում Շահ-Արմենների դեմ մղած Դեմետրեի կոիվների մա-

⁸⁹ Տե՛ս Յ. Մ. Бунятов, նշվ. աշխ., էջ 57: С. Е. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 130:

⁹⁰ Տե՛ս J. Saint-Martin, նշվ. աշխ., էջ 237:

⁹¹ Տե՛ս M. Brosset, Additions., էջ 246, ծան. 3, հմտ. էջ 248:

⁹² Տե՛ս M. Brosset, Collection..., էջ 462—463, հմտ. «Քարթլիս ցխովրեբայ», էջ 34, 36: Վրացերեն բնագրի « զաիօնօ»-ին հայերեն թարգմանությունում համապատասխանում է «Գաշենք»-ը կամ «Գանչեն»-ը, հմտ. Ս. Меликсет-Бек, Галженк-Гачиан, стр. 94—95.

⁹³ Գաշիանի տեղագրության շուրջ տե՛ս օգ. Քաջահեջջոլո, խորհրդային օգտագործություն, թ. 231, թ. 2; լ. Մելիքսեթ-Մելիք, Վրաց աղբյուրներ, հ. Ա, էջ 12—15: Վերջինս այն տեղագրում է նրա գետի ափին, Արթուր գյուղի տեղում:

⁹⁴ Տե՛ս Յ. Մ. Бунятов, նշվ. աշխ., էջ 131:

⁸⁴ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 362:

⁸⁵ Տե՛ս В. В. Бартольд, Сочинения, т. 2, ч. 1, М., 1963, с. 1: 690, 778.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 362:

⁸⁸ Ս. Անեցի, էջ 132, հմտ. Ստ. Սրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 17:

սին. «Փախուստի մատնեց Սուրմանյաններին (երբ Դեմետրեն փոխուստի մատնեց Սուրմանյաններին քրոնիկոնի 370-ն էր [1130 թ.—Հ. Մ.]), ողջ պարսից գլխավորին: Սպանեց ու կոտորեց և [ավարով] լցրեց իր զանձարաններն ու զորքը»⁹⁵: Ինչպես երևում է, այս նույն ճակատամարտը նկատի ունի և Վարդանը 1130 թվականի իրադարձությունների մասին պատմելիս. «Յորում ժամանակի լցաւ դաշտն Գազայ անթիւ և անհամար հեծելովք՝ յամենայն ազգաց յանօրինաց հաւաքեալ, որք կամեցան ալրել զսուրբ խաչն, որ յանուն զորավարին Սարգսի: Եւ ի բարկութենէ Տեառն խեղացնորեալք և դիւացեալք՝ կոտորէին զմիմեանս. զոր լուեալ Դեմետրէ՝ երթեալ ժառանգէ անաշխատ ղկարասիս նոցա»⁹⁶: Ծիշտ է, 1130 թ. Գագի ճակատամարտի մասին ուրիշ որևէ տեղեկություն չունենք, եղած տեղեկություններն էլ աչքի չեն ընկնում հանգամանալիությունամբ, սակայն այն, ամենայն հավանականությամբ, իրական իրադարձություն է:

1130 թ. Հայաստանում ստեղծված իրադրությունը, իրոք որ, շատ բարենպաստ էր այստեղ հարձակման անցնելու համար: Ինչպես երևում է պրոֆ. Մինորսկու մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից, Անիի Շեղդադյանների և Բաղեշի ու Արզնի տիրակալների միջև դարասկզբին ծավալված պայքարը 30-ական թվականներին բորբոքվել էր նոր ուժով⁹⁷: Այն ընթանում էր հանուն Դվինի, որտեղ իշխող Շեղդադյաններից քաղաքը խլել էր Բաղեշի և Արզնի տեր Թուղան Արսլան ալ-Ահաբը: Նա էլ արդեն 1121 թ. հիշվում է Դիզգորի ճակատամարտի մասնակից ամիրանների շարքում իբրև Դվինի տիրակալ⁹⁸: Սակայն, ինչպես հաղորդում է Վարդանը⁹⁹, Անիի

Փառլուն ամիրան կարողացել էր վերագրավել քաղաքը, ուստի 1130 թ. Դվինի վրա արշավանք ձեռնարկեց Թուղան Արսլանի որդի Խուրթի ամիրան. «Ի հինգ հարիւր եօթանասուն և ինն թուին Խուրթի՝ որդի Կզին, գայ ի Դուին և տիրէ՝ վիրաւորեալ ի պատերազմին զՓառլուն, զոր նենգիչք ոմանք դադտ խեղդեցին՝ պատճառելով զվէրն, որ չէր մահու»¹⁰⁰: Մահմեդական իշխողների միջև ներքին երկպառակությունը և կոիվներով պետք է բացատրել Դեմետրե Ա-ի հաղթանակը 1130 թ. և այն փաստը, որ 1131 թ. վրացական զորքերը հասան մինչև Գառնի և արշավահեղ մարտ ունեցան Դվինի տիրերի դեմ: Վարդանի վկայությամբ, «Ի հինգ հարիւր ութսուն թուին Իւանէ՝ որդի Ապուլէթի, ասպատակեաց ի Գառնի, և հարան զորք նորա ի Խուրթէ. զորոց կտրեաց զգլուխս՝ եփեաց ի թան, և զզանգսն դնէր ի բարձրութեան մնիրային ի շարս քարորմոցն»¹⁰¹: Գառնիի ճակատամարտի մասին Վարդանի պատմածը լրացնում է Սամվել Անեցին. «Ի ՇՁ թուին... Կուղն ամիրայ Եհար զԱպուլէթ և զԻւանէ»¹⁰²: Այսպիսով, պարզվում է, որ ճակատամարտին իվաններից բացի մասնակցել է նրա հայրը՝ Աբուլէթը: Սամվելի վկայությունից հայտնի է դառնում մեկ այլ մանրամասնություն: Նրա հիշատակած Կուղ ամիրան ոչ թե հայտնի Շամս ադ-դին Ելտկուղն է, ինչպես ժամանակին սխալմամբ կարծել են ուսումնասիրողները¹⁰³, այլ Խուրթի ամիրայի հայրը՝ Շամս ալ-դաուլա Թուղան Արսլան ալ-Ահաբը: Հայկական աղբյուրներում և ինչպես

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 160:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 161:

¹⁰² Ս. ԱՆԵԳԻ, էջ 130:

¹⁰³ Տե՛ս J. Saint-Martin, նշվ. աշխ., էջ 237: M. Brosset, Additions..., էջ 246—248: Սեն-Մարտենը և Բրոսեն (տե՛ս նաև նրա Collection..., էջ 462—463) ճակատամարտի թվական են ընդունում 1135-ը: Բրոսեն բացատրությամբ, Վարդանը բաց է թողել վերջին թվանշանը (584-ի փոխարեն գրել է 580), սակայն նրա ճիշտ համարած 1135 թ. դանդում է միայն Սամվել Անեցու Պատմության ուշ ժամանակի ձեռագրերում: 1893 թ. հրատարակությունում Գառնիի ճակատամարտի տարեթիվը ճիշտ է ներկայացված:

⁹⁵ Ժ. Օ., 1, 33. 366.

⁹⁶ Վարդան, էջ 161:

⁹⁷ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 82—83, 85:

⁹⁸ Տե՛ս V. Minorsky, Caucasia in the History of Mayyafariqin, p. 32, հմտ. Из „Истории Майяфарикина“ Ибн ал-Азрака..., стр. 223: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարսիկի Շեղդադյանի պատմությունը, էջ 198:

⁹⁹ Տե՛ս Վարդան, էջ 158:

տուխյանը¹¹¹, հետևաբար, Թամարի առաջին պատմիչը «Աղ-
դոխի որդի» ներքո նկատի ունի ոչ թե Կուտը աղ-դին ի-
նչպիսին (1176—1184), ինչպես սովորաբար կարծում են, այլ
նա՞մ աղ-դին Ալփիին (1152—1176)¹¹²: Խնդրո առարկա հատ-
վածում հիշատակված երկրների մեջ են Դիարբեքիրը և Գար-
միանը, քանի որ հենց այստեղ էին իշխում Արտուխյանները:
Նշենք, որ «Քարթլիս ցխովրեբայի» գիտական հրատարակու-
թյունում երկրորդ երկրամասի անունը աղավաղմամբ ներկա-
յացված է «Գարդման» ձևով: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայու-
թյամբ Կարմիան էր կոչվում «աշխարհն Մերտնայ»¹¹³ և Ար-
տուխյան ինչպիսի տիրույթն էր: Ուստի ճիշտ կլինի, եթե
հիմնական տեքստ ներմուծենք Բրոսեի և Ջավախիշվիլու
առաջարկած¹¹⁴ և «Քարթլիս ցխովրեբայի» Ջանաշվիլյան ձե-
ռագրում վկայված «Գարմիան» ճիշտ ընթերցումը:

Մնաց պարզելու, թե ո՞վ է արշավանքի երրորդ մասնա-
կիցը, «Կուլի որդին»: Պատմիչը նրան համարում է Կուլի
տոհմից և նրա թուր, սակայն նախադասության յուրօրինակ
կառուցվածքի պատճառով («... որը պապի կողմից մեծա-
տոհմիկ Կուլի որդի էր, որի հայրը, արշավանքների մեջ
բազմազոր հռչակված, նշանավոր իվանե Աբուլեթիսձեին
փախուստի մատնեց» — երկու անգամ կրկնվում է հարաբերա-
կան գերանունը), մնացել է անորոշ¹¹⁵, թե ո՞վ փախուստի
մատնեց իվանե Աբուլեթիսձեին. Կուլի հա՞յրը, թե այն անձ-
նավորության հայրը, որը մասնակցել է 1161 թ. արշավան-

¹¹¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ֆարիկի «նախնիների պատմությունը», էջ
202—203: V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 90:

¹¹² Տե՛ս K. Յ. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 166: V. Minorsky, նշվ.
աշխ., էջ 90, ծան. 2:

¹¹³ Մ. Ուռհայեցու Ժամանակագրության հրատարակության հիմնական
բնագրում կարդում ենք «աշխարհն Մելտնոյ», սակայն Մելտնոյն ժԲ
դարում մինչև 1178 թ. պատկանում էր Դանիշմանյաններին (տե՛ս K. Յ.
Босворт, նշվ. աշխ., էջ 181—182), ուստի ավելի ճիշտ է ձեռագրերի
հաղորդած երկրորդ ընթերցումը՝ «Մերտնայ»:

¹¹⁴ Տե՛ս օգ. Գազնիշվիլու, նշվ. աշխ., էջ 230, ծան. 7, հմտ. Գ.
աղաճան, «Գարման» և «Գարմանցի»-ն Գաննարգեթիստեյի, «մեցե» (դենիս և
լուգ-իս Ն.), 1975, N: 4, ԳՅ. 175—178.

¹¹⁵ Տե՛ս Գ. Օ., 2, հատուկ անունների ցանկ, էջ 622:

քին: Կուլ անունը այնքան հազվագյուտ և ինքնատիպ է, որ
նրա և հայկական աղբյուրներից հայտնի Կուլի նույնությունը
կասկած չպետք է հարուցի: Այդ դեպքում պարզ է, որ «Թա-
գակիրների պատմության և ներքողանի» հեղինակը նկատի
ունի իվանե Աբուլեթիսձեի պարտությունը Խուրթի ամիրայից
Գաննիում: Մեր հերակացության ճշտությունը հաստա-
տում է ալ-Ֆարիկին, որի վկայությամբ, 1161 թ. Անիի ար-
շավանքին մասնակցել է Բաղնիշի և Արզնի տիրակալ Ֆախր
աղ-դինը (Փախր աղ-դին)¹¹⁶: Հենց վերջինիս և նրա հայր
Խուրթի անուններն էլ, հավանաբար գրիչների մեղքով, դուրս
են մնացել Թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկից¹¹⁷:
Այսպիսով, թեև Գաննիի ճակատամարտի մասին ուղղակի
վկայության չենք հանդիպում «Քարթլիս ցխովրեբայում»,
այնուամենայնիվ նրա արձագանքը պահպանվել է «Թագա-
կիրների պատմություն և ներքողանում»:

Ամփոփելով սկզբնաղբյուրների քննության արդյունք-
ները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների:

¹¹⁶ Շատ ուշագրավ է, որ «Քարթլիս ցխովրեբայի» վկայության շնոր-
հիվ հնարավոր է պարզել Ֆախր աղ-դինի ինքնությունը, որը անհայտ է
մնում ալ-Ֆարիկի տեղեկություններից: Վ. Մխորախիս այս հարցը լուծե-
լու համար նախ Ֆախր աղ-դինի անվանը ավելացնում է Դաուլատ շահ
տիտղոսը, որով հայտնի էր Թուղան Արսլանի երրորդ որդին, սակայն վեր-
ջինս 1144 թ. արդեն մահացած էր: Այս պատճառով ուսումնասիրողը այ-
նուհետև ենթադրում է, որ ձեռագրում սկզբնապես եղել է իրն Դաուլատ
շահ: Սակայն այս ևս կասկածելի է, քանի որ Դաուլատ շահի որդու անունն
էր Արսլան-Թուղմիշ (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 90, ծան. 1),
ուստի վրացի պատմիչի տեղեկությունը այն մասին, որ Ֆախր աղ-դինը
եղել է Թուղան Արսլանի թուր, հավաստի է թվում:

¹¹⁷ Մեր առաջարկած սրբագրությունները շարագրանք ներմուծելուց
հետո, վերականգնված վրացերեն բնագիրը այսպիսի տեսք կընդունի.
«რომლისა ჯავრისაგან აღ(ი)ძრა ნავდელ-ფიცებლობა და ქედმდლობა აგარ-
იანთა და ისმაიელთა. და შარიარმან სულტანად მწოდებულმან თავისმან
მაწვეველ იქმნა ყოვლისა შამისა, ჯაზირისა და დიარბავისა თურქთა თანა
გარმინისათა: არღოხის ძე: [ფაზრ აღ-დინი], რომელი პაპისა მისისაგან დიდ-
გვართა კუზის ძე იყო, რომლისა მამამან [კურთმან], ლაშქრობათა შინა სპა-
მრავლად სახელგანთქმულმან, გამოჩენილი ივანე აბულეთის ძე ლტოლვილ
ყო.»

1125 թ. ամիրայությունների միացյալ արշավանքը չկարողացավ կասեցնել վրացական պետության առաջընթացը: Դեմետրե Ա-ի զահակալության առաջին տարիներին Վրաստանը շարունակում էր ակտիվ քաղաքականություն վարել հարավում և հարավ-արևելքում: 1128 թ., և ոչ թե 1125 թ., ինչպես տարածված է մասնագիտական գրականությունում, վրացական զորքերը գրավեցին Դմանիսը: Նույն թվականին Վրաստանին միացվեց նաև Խունանը:

Շարունակվում էր պայքարը Գանձակի աթաբեկության և Վրաստանի միջև, 1128 թ. Դեմետրե Նոր-բերդ ամրոցի մոտ ջախջախեց Կարա-Սոնկուր աթաբեկին, իսկ 1139 թ. արշավեց Գանձակի վրա, սակայն չկարողացավ վճռական առավելության հասնել: Ի պատասխան Գանձակի ավերման, Կարա-Սոնկուրը երկու անգամ ներխուժեց Վրաստան և Գաջենքում պարտության մատնեց Իվանե Աբուլեթիսձեին:

Դեմետրե Ա-ը փորձում էր շարունակել առաջնադացումը նաև Հայաստանում: 1130 թ. նա, օգտվելով Հայաստանում ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Գագի ճակատամարտում հաղթեց մահմեդական իշխանություններից հավաքված միացյալ զորաբանակին: Սակայն պարտությունը 1131 թ. Գառնիի ճակատամարտում և Դվինի աթաբեկության հզորացումը ժամանակավորապես կասեցրին Վրաստանի հարձակումը այս ուղղությամբ: Մյուս կողմից՝ վրաց ավատատիրական հասարակության ներսում ընթացող լուրջ պրոցեսները և ներդասակարգային պայքարը ևս խոչընդոտում էին հարձակողական քաղաքականության իրականացմանը Հայաստանում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Բ Կ Բ Ո Ր Կ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԺԲ ԴԱՐԻ 20—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Անի քաղաքի ԺԲ դարի պատմությունը շատ է-չմերով է ուշագրավ և նշանակալից: Բազրատունիների երբեմնի մայրաքաղաքը հիշյալ ժամանակաշրջանում այն մարտաբան էր, որտեղ պայքարող ուժերի կովի ելքից էր կախված ոչ միայն բուն քաղաքի, այլև մերձակա Արագածոտնի և Արարատյան դաշտի ճակատագիրը: Անիի շուրջ էին բախվում մի կողմից դարասկզբին առանձնապես հզորացած Վրաստանի, մյուս կողմից Հայաստանում բուն դրած բազմաթիվ մահմեդական ամիրայությունների և Գանձակի աթաբեկության շահերը: Համառ պայքարը այս երկու հակառակորդների միջև պայմանավորված էր Անիի ունեցած ինչպես ռազմաստրատեգիական, այնպես էլ առևտրատնտեսական աչքի ընկնող դիրքով ու դերով: Անիի գրավումը Վրաստանի կողմից ոչ միայն սպառնալիք էր ստեղծում շրջակա մահմեդական իշխանությունների գոյությանը, այլև հարված էր հասցնում մուսուլման վաճառականների անվտանգությանը և ամիրայությունների առևտրական ու տնտեսական շահերին: Այս է պատճառը, որ պայքարի մեջ էին ներգրավվել ոչ միայն հարևան Կարսի, Դվինի և Խլաթի մահմեդական իշխանավորները, այլև հեռավոր Մարդինի ու Մայաֆարկինի Արտուխյանները և Մարաղայի Ահմադիյանները:

Կովող կողմերի հաղթանակներն ու պարտությունները հաջորդում էին մեկը մյուսին, քաղաքը ձեռքից ձեռք էր անցնում, և այս ամենը իր ազդեցություն էր թողնում քաղաքի

ճակատագրի վրա: Ուստի, քաղաքի համար բախտորոշ այդ դեպքերի ժամանակ քաղաքացիները բնավ էլ կողմնակի դիտողի դերում չէին հանդես գալիս, ընդհակառակը, հաճախ նրանք էին, որ սկսում և բորբոքում էին իրադարձությունները: Հետևաբար, հետաքրքիր է այն դիրքի պարզաբանումը, որ կոնկրետ յուրաքանչյուր դեպքում բռնում էին անեցիկները, ինչով էին թելադրված նրանց վարքագծում և քաղաքական դիրքորոշման մեջ կատարվող փոփոխությունները, մի խոսքով՝ շատ ուշագրավ է ոչ միայն Անիի շուրջ ծավալված ռազմական գործողությունների լուսաբանումը, այլ նաև՝ այդ իրադարձությունների նկատմամբ անեցիկների վերաբերմունքի և նրանց խաղաղած դերի բացահայտումը:

Եվ, վերջապես, հատուկ ուշադրության է արժանի Անիի ներքաղաքային կյանքի ուսումնասիրությունը: Անին, ինչպես յուրաքանչյուր մեծ քաղաք, խոշոր և բարդ օրգանիզմ էր, սոցիալական, էթնիկական, դավանական տեսակետներից բազմաառար բնակչությամբ, այստեղից բխող ներքին հակասություններով ու պայքարով: Ուստի հասկանալի պետք է լինի քաղաքային բնակչության տարբեր խավերի ու խմբակցությունների ոչ միատեսակ վերաբերմունքը միևնույն դեպքերի նկատմամբ: Սակայն, անկասկած, Անիում գոյություն ունեին և քաղաքի բնակչության հիմնական մասի համար ընդհանուր հոգսեր ու շահեր, որոնց պաշտպանության համար մղած պայքարում քաղաքը զարմանալիորեն համեմարալի էր հանդես գալիս:

Ամբողջ ԺԲ դարի ընթացքում կարելի է հետամուտ լինել այն պայքարին, որը մղում էին քաղաքացիները Շեղդադյանների դեմ: Այդ պայքարը թեև առավելապես հանդես էր գալիս Շեղդադյանների դավանական ճնշումներից և մահմեդականների տիրապետությունից ազատագրվելու դրոշմով, այնուամենայնիվ դժվար չէ նշմարել նրա նաև սոցիալական արմատներն ու շարժառիթները: Այն նաև քաղաքի աշխատավոր զանգվածների պայքարն էր հանուն իրենց տնտեսական վիճակի բարելավման և քաղաքային ազատությունների,

առևտրավաշխատական շերտերի՝ մեծատունների, անդադար մարտը հանուն քաղաքի կառավարմանը սեփական մասնակցությունը բերելու, քաղաքացիների հզոր շարժումը հանուն քաղաքային ինքնավարության պահպանման՝ և հետագա ընդլայնման: Այս վերջին ճակատում անեցիկների մղած պայքարի պատկերը կարելի է բացահայտել՝ միայն քայլ առ քայլ հետևելով Անիում և նրա շուրջ տեղի ունեցող քաղաքական անցուղարձին. այս անհրաժեշտությամբ է թելադրված սույն աշխատության մեջ ռազմաքաղաքական իրադարձություններին նվիրված ուշադրությունը:

Անիում ամբողջ ԺԲ դարի ընթացքում իշխում էին Շեղդադյան ամիրանները, որոնց տիրապետությամբ էլ պայմանավորված էր Անիում գործող կառավարման սենյորիալ կարգը, ուստի կարևոր է այն հարցի պարզաբանումը, թե ե՞րբ և ինչպիսի՞ հանգամանքներում հաստատվեց Շեղդադյանների իշխանությունը Անիում:

Մասնագիտական գրականության մեջ վաղուց ի վեր Անիում Շեղդադյանների հաստատման տարեթիվ է ընդունված 1072 թ.¹, երբ «Փառլուն առնու յԱլփասլանայ զԱնի՝ տալով նմա ոսկեկուռ նկարս ծաղկոցի: Եւ առաքէր տէր աւեր քաղաքին զՄանուշէ՝ թոռն նորա յոյժ տղայ, որ զարգացեալ աւելու ի պարիսպն Անույ և յամրութիւնս նորա»²: Վարդանի վերոբերյալ վկայությունը, փաստորեն, միակ աղբյուրն է, որին վերոհիշյալ հարցերի լուսաբանման նպատակով դիմել են հայագետները: Սակայն այն, ցավոք, առայժմ չի դարձել հատուկ քննության առարկա:

¹ Տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 87: Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., էջ 78: Վ. Մ. Հաբոյրյանյան, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 11: «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 469: Н. Я. Марр, Ани, стр. 32; Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 270; С. Т. Еремян, Армения в IX—первой четверти XIII в., стр. 621; К. Э. Босворт, ук. соч., стр. 132—133.

² Վարդան, էջ 138:

Հետազոտողների ուշադրությունից վրիպել է նաև այն հարցը, թե ի՞նչ աղբյուրների հիման վրա է որոշված քաղաքի պատմության համար մեծ կարևորություն ունեցող հիշյալ 1072 թ., որը ավանդույթի ուժով շարունակվում է կրկնվել Անիին նվիրված բոլոր աշխատություններում: Անիում Շեղագայանների հաստատման տարեթվի մասին Վարդանը լռում է, ո՞վ է այսօր բնդունելություն գտած ժամանակագրության հեղինակը: Պարզվում է, որ 1072 թ. քաղաքացիություն տվողը եղել է Միքայել Չամչյանը³, որին հետևել է Ղևոնդ Արշանը⁴ և հետագայում այս տարեթիվը այլևս քննության ու ստուգման չի ենթարկվել: Հնարավոր է, իհարկե, մտածել, որ հայ նոր պատմագրության հիմնադիրը օգտվել է մեզ չհասած հավաստի աղբյուրից, սակայն այդ ենթադրությունից հարկադրում է հրաժարվել այն հանգամանքը, որ Չամչյանը գրեթե բառացի կրկնում է Վարդանի տեղեկությունները, չավելացնելով մեզ անհայտ որևէ մանրամասն: Իր հերթին, վրացական և արաբական աղբյուրների քննությունը և նրանց համադրությունը Վարդանի վկայությունների հետ ցույց է տալիս, որ հայ պատմիչի տեղեկությունները վերանայման կարիք են զգում: Այսպես, պատմիչը շփոթում է Գանձակի համանուն Փատուն ամիրաներին: Սրանցից առաջինը, որը, իրոք, Մանուչեի պապն էր, իշխում էր 985—1031 թթ.⁵ և, բնական է, Ալի-Արսլանից չէր կարող զննել Անին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ապրում էին Փատուն Բ-ը (1067—1073) և նրա որդի Փատուն Գ-ը (1073—1075), որոնցից առաջինը Մանուչեի եղբայրն էր, երկրորդը՝ եղբորորդին⁶: Վարդանը Փատունին հիշատակում

է 1074 թ. դեպքերի առնչությամբ⁷, հետևաբար նկատի ունի Փատուն Գ-ին, այսինքն՝ շփոթել է պապին և ծոռին⁸:

Պատմիչը սխալ պատկերացում ունի նաև Մանուչեի տարիքի մասին: Ըստ Վարդանի, նա Անին ստանալիս «յոժ տղա» էր, անչափահաս, այնինչ «Քարթլիի մատչանի» վկայություններից երևում է, որ արդեն 1068 թ. Մանուչեն ուներ որդի, որին հորեղբայրը՝ Փատուն Բ-ը, գերությունից ազատվելու նպատակով պատանդ հանձնեց Բագրատ Գ-ին⁹ (1027—1072): Այսպիսով, Վարդանի վկայություններին անկարելի է հավատ ընծայել, ուստի ստիպված ենք դիմելու օտարալեզու աղբյուրներին, որոնք խնդրո առարկա հարցերի շուրջ ավելի հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում:

«Քարթլիի մատչանում», որը ժամանակակից արժանահավատ աղբյուր է, 1064 թ. դեպի Վրաստան՝ Ալի-Արսլանի կատարած արշավանքի նկարագրությունից հետո, հետևյալն ենք կարդում. «Եվ դիմեց սուլթանը Անի, ջարդ ու փշուր արեց և զրավեց Անին: Կոտորեց և գերեց անթիվ մարդկանց ու գնաց իր երկիրը՝ Պարսկաստան: Եվ խլեց Անին հույներից ու տվեց Մանուչային, Աբուլսվարի որդուն»¹⁰: Վրաց մատենագրի տեղեկությանը համաձայնում և այն ճշգրտում է՝ մոտավորապես 1075 թ. իր երկը ավարտած անանուն արաբ հեղինակը, որի գործը մեզ է հասել Մունաջջիմ-Բաշի միջնորդությամբ. «457 թվին (1065)»¹¹ սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանը արշավեց Հայոց երկիրը և Հոռոմների երկիրը ու գրավեց շատ բերդեր և հանձնեց Առանի տեր Աբու-լ-Ասուա-

³ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 995:

⁴ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 98:

⁵ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 40—45: М. X. Шарифли, նշվ. աշխ., էջ 53—54:

⁶ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 64—68: М. X. Шарифли, նշվ. աշխ., էջ 57—58:

⁷ Վարդան, էջ 137:

⁸ Վարդանի սխալը նկատել է պրոֆ. Վ. Մինորսկին (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 59, ծան. 1, էջ 81, ծան. 1):

⁹ Տե՛ս Յ. Օլ, 33. 312:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 307, հմմտ. Լ. Մելիսեբ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 207:

¹¹ Արաբ պատմիչը Անիի գրավման թվականը նշելիս մեկ տարվա անճշտություն է թույլ տալիս: Բազմալեզու բոլոր աղբյուրները վկայում են, որ Անին գրավվել է 1064 թ. օգոստոսի 16-ին, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 62—63: «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 456—457:

րին, որպեսզի միացնի իր Թագավորությանը, քանի որ այն մոտ էր իր երկրին: Սույն 457 թվի ռաջար (Հունիս) ամսին Աբու-լ-Ասուարը հավաքեց իր զորքը և մտավ Հայոց իր-կիրը և Հոռոմնների երկիրը և շարժվեց դեպի Անի սահմանային ամրությունը և գրավեց ու վերանորոգեց այն, ինչ վնասվել էր և այնտեղ նշանակեց իր պաշտոնյաներին և ապահովեց զինամթերքով ու մարզկանցով¹²: Այսպիսով, արաբական և վրացական ժամանակակից աղբյուրները Անիի՝ Շեղդադ-յանների ճանձնումը նշում են ոչ թե 1072 թ., քաղաքի գրավումից տարիներ անց, այլ նույն 1064 թ.: Սակայն, ինչպես երևում է Մունաջջիմ-Բաշիի աղբյուրի վկայություններից, Աբուլասվարը իր տիրույթում հաստատվել է միայն մեկ տա-րի անց, 1065 թ., այս է պատճառը, որ ըստ այլ արաբական աղբյուրների, 1064 թ. Ալի-Աբսլանը իր սեփական կառա-վարիչն է նշանակել Անիում¹³: Այսպիսով, 1065 թ. Անին անցավ Շեղդադյան Աբուլասվար ամիրային, որը 1022—1049 թթ. Դվինի տերն էր և Անիի նկատմամբ հավակնու-թյուններով հանդես էր գալիս դեռևս ԺԱ դարի 40-ական թվականներին, մրցակցելով բյուզանդացիների հետ¹⁴: Հե-տևաբար, Մանուչեն Անին կարող էր ստանալ ոչ թե՝ իր պապ Փատուոն ամիրայից, ինչպես հավաստիացնում է Վարդանը, այլ հորից՝ Աբուլասվարից: Այսպիսով, հիմքեր կան կարծելու, որ Անիի ճանձնումը Մանուչենի տեղի է ունեցել 1064 թ.:

¹² V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 21: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Մոսկնաչքիմ-Բաշիի XI—XII դդ. անասուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղաղաղաների մասին*, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 483:

¹³ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 58: Այս միանգամայն ճիշտ եզրակացությունը հանգեցուց հետո վ. Մինորսկին, հիմնվելով ն. Մառի և Հ. Մանանդյանի աշխատությունների վրա, կրկնում է հին սխալը՝ Մանուշևի իշխանության սկզբնատարի է ընդունում 1072 թ. (տե՛ս նույն տեղում, էջ 81): Բ. է. Բոսորթը, աբարակա՛ն աղբյուրների հիման վրա, Անիում Շեղադադյանների հաստատման տարեթիվ է ընդունում 1065 թ. (տե՛ս C. E. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 35), թեև մեկ այլ աշխատությունում տուրք է տվել ավանդույթին (տե՛ս K. Э. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 133):

¹⁴ *Sk'u* V. Minorsky, *ibid.*, *op. cit.*, *ibid.* 52—60;

Բացի վրացի պատմիչի վկայությունից, ըստ որի բազաբը Մանուչին է շնորհել հենց Ալի-Արսլանը՝ Անին գրավելուց անմիջապես հետո, հիշյալ թվականի օգտին է խոսում մեկ այլ հանգամանք ևս։ Բանն այն է, որ Աբուլաս-վարը մեռել է 1067 թ. նոյեմբերին¹⁵, իսկ նրա մահից հետո, երբ հանուն իշխանության տարաձայնություններ և պայքար սկսվեց նրա ժառանգների միջև¹⁶, անհավանական է, որ Աբուլասվարի մյուս չորս որդիները Մանուչին գիջին Անին։ Ինչպես տեսանք, 1064 թ. Մանուչեն բոլորովին էլ անշահա հաս չի եղել, ուստի ոչ մի խոշորագույն հանգամանք չկա, որպեսզի նրա իշխանության հաստատումը Անիում թվագրենք այդ տարով։

այդ տարով:
Հայկական աղբյուրները ընդհանուր առմամբ գովեստով են արձանագրում Մանուչիի իշխանությունը Անիում, ինչպես երևում է քաղաքը նրա օրոք բուծվել է սելջուկ թյուրքերի հասցրած վերքերը. «շինեցաւ քաղաքն Անի, ոչինչ պակաս քան զառաջինն»¹⁷: Մանուչեն սերտ կապեր հաստատեց որոշ հայկական ընտանիքների հետ, նրա նախաձեռնությամբ և օժանդակությամբ հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Անիի Հասանյանների հզոր տոհմի ներկայացուցիչ Բարսեղ Ա-ը¹⁸ (1081—1113): Սակայն 1110 թ.¹⁹ Մանուչիի մահից հետո, նրա որդի Աբուլպասվարի՝ (1110—1124) իշխանության գլուխ անցնելու

¹⁵ $S_h^* u$ V. Minorsky, *հշվ. աշխ.*, էջ 22; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *հշվ. աշխ.*, էջ 484:

էջ 484: 16 1067—1068 թթ. դեպի Վրաստան Ալի-Աբսալանի երկրորդ արշա-
վանքի ժամանակ փառու՛ն Բ-ը միացալ նրան, սակայն հետո գերի ըն-
կալ Բագրատ Գ-ի մոտ, և Գանձակում նրա փոխարեն 8 ամիս իշխում էր
կոտակի եղբայրը՝ Աշոտը: Այնուհետե, 1073 թ. փառու՛ն Բ-ին իշխանու-
թյունից հեռացրեց որդին՝ փառու՛ն Գ-ը: Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ.,
էջ 23—24: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 484—485: Ժ. Գ., 83. 310—312.

17 վարդան, էջ 138:

18 Երևան արևդարձ:

19 Վ. Մինորսկին Մանուչիի մահը ենթադրաբար դնում է 1118 թ. (V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 80—82) և այս տարեթիվը արևելագիտական նորագույն գրականությունում սկսում է տարածվում ստանալ Մանուչիի մահը արձանագրել է Սամվել Անեցիի (տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 122), ուստի և հայ պատմիչի տեղեկությունն հիման վրա Մանուչիի վախճանվելու տարեթիվը պետք է ընդունել 1110 թ.:

լով, Շեղագդյանների և Անիի հայ բնակչության փոխհարաբերություններում փոփոխություններ կատարվեցին: Վարդանը բողոքում է այն նեղություններից, որ քրիստոնյաներին պատճառում էր «անարի և կնամարդի» ամիրան, որը և կամենում էր վաճառել Անին²⁰: Սակայն Վարդանի վկայությունները արտացոլում են հարցի միայն մի կողմը: Այդ տարիներին Անիի իրավիճակի մասին ընդարձակ և առանձնապես կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում և Սամվել Անեցին, որի վկայություններն էլ օգնում են ուրվագծելու ստեղծված կացություն ամբողջական պատկերը: Պատմիչը այսպես է պատկերում հայրենի քաղաքի վիճակը. «Ի բազում հինահարությունեանց և իսպառուպուռ ջնջելոյ՝ ասպատակ արձակելով յաշխարհս մեր երբեմն ի Վրաց²¹, ի Սկիւթացուց անհնարին նեղութեամբ, տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ և Շիրակ գաւառի՝ խորհնցան ելս գտանել մրրկին ձեռն տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Աբլսուարայ՝ որդւոյ Մանուէի, որ տիրէր քաղաքին յետ հօրն մահու. առնելով զթագաւորն ի ներքս՝ բանալով զգրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղև վնաս արեան և ոչ միոյ շնչոյ: Բայց կալեալ զԱպսուռար որդւովքն՝ ընդ իւր խաղացոյց յերկիրն Վրաց՝ և ի մահարար տեղոջ բնակեցոյց զնոսա, ուր երկուք յորդուցն հանդերձ հարբն վճարեցին զկենցաղս»²²: Սամվել Անեցու վկայությունները լիովին հաստատում են, երբ վերհիշում ենք ժամանակի քաղաքական իրադրությունը:

Շեղագդյանները Անին ստացել էին սելջուկյան սուլթանից և մինչև ԺԲ դարի առաջին քառորդը հանդիսանում էին սելջուկյան սուլթանների ստորականները (վասալները)²³,

²⁰ Վարդան, էջ 156:

²¹ Բնագրի աշտօրինակ ընթերցում են տալիս Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում պահվող Ս. Անեցու աշխատության երկու ամենահին ձևադրերը (№ 5619, 1897), ուստի տեքստ ենք ներմուծում չի Վրացք-ը: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայագատում, հ. Բ, էջ 300:

²² Ս. Անեցի, էջ 125—126:

²³ Sht. В. А. Крачковская, и И. Ю. Крочковский Из арабской эпиграфики в Ани, стр. 671—695, հմմտ. V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 81:

որոնք էլ օգնում էին նրանց շրջակա ամիրայությունների հետ պատերազմելիս: Երբ 1105 թ. խզլե ամիրան գրավեց Դվինը և սպանեց այնտեղ իշխող Մանուէի եղբայր Աբու-Նասիրին, Անիի տերը սուլթանի օգնությամբ կարողացավ վերժխնդիր լինել²⁴: Սակայն սելջուկյան պետությունում օրավուր ծավալվող ներքին պատերազմները սուլթանին հնարավորություն չէին տալիս մշտապես վերահսկել Անդրկովկասի գործերին, իսկ Շեղագդյանները չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Դվինը, և այնտեղ հաստատվեցին թյուրք ամիրա Շամս ալ-Դաուլա Թուղան Արսլանը և նրա սերունդները: Ուստի կարելի է կարծել, որ պատմիչը «սկիւթացի»ների ներքո նկատի ունի առաջին հերթին Դվինի ամիրայի հրոսակներին, հնարավոր է, նաև մերձակա ամիրայությունների զորքերին, որոնց ասպատակությունները մեծապես վնասում էին քաղաքին:

Շատ ուշագրավ է Սամվել Անեցու տեղեկություն այն մասին, որ քաղաքը ձնշումների էր ենթարկվում նաև վրացիների կողմից: Այսպիսով, պարզվում է, որ Դավիթ Դ Շինողը Անիի նկատմամբ իրականացնում էր այն նույն քաղաքականությունը, որ նա քաղաքների դեմ սկսել էր վարել ԺԲ դարի 10-ական թվականներից: Վերջնականապես միավորելով՝ Վրաստանը, խոշոր հաջողությունների հասնելով ներքին և արտաքին ասպարեզում, արքան այդ տարիներին այնքան հզոր էր, որ ի վիճակի էր խզել թագավորական իշխանության և քաղաքների միջև գոյություն ունեցող վաղեմի դաշինքը: Նա սկսեց մեկը մյուսի հետևից գրավել մինչև այդ անձեռնմխելի մնացած քաղաքները՝ Սամշվիլդեն (1110), Ռոսթավին (1115), Թբիլիսին (1122) և վերջ տալով քաղաքային ինքնավարությանը՝ քաղաքները լիովին ենթարկեց թագավորական իշխանությանը²⁵:

²⁴ Sht. Վարդան, էջ 150: Այս հրատարակությունում Աբու-Նասիր անունը աղավաղված է (Բունար): Այս դեպքերի մասին տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 82—83:

²⁵ Ծ. Զեքեև, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ 81—84.

Անեցիներին անհրաժեշտ էր արտաքին հարձակումներից պաշտպանել քաղաքը, ուստի նրանք ստեղծված դրուժյունից դուրս գալու ելքը տեսան Անին ժամանակի ամենահզոր իշխանավորին՝ Դավիթ Դ-ին հանձնելու մեջ: Վերջինս իբրև բրիստոնյա (և Բագրատունի), հասկանալի է, վայելում էր Անիում ճնշող մեծամասնություն կազմող բրիստոնյա բնակիչների համակրանքը: Գործողությունների ղեկավարությունը քաղաքում ստանձնեցին «անեցի ավագները»՝ քաղաքային ինքնավարության մարմնի անդամները, որոնք Անին գրավելու հրավեր ուղարկեցին Դավիթ Դ-ին: «Օգոստոսի քսանին [Դավթի մոտ] եկան անեցի ավագների ղյալները և հիշեցրին Բոթանայի աղբյուրների մոտ կանգնած [Դավթին] քաղաքի և բերդերի հանձնումը: Եվ նա շուտափույթ հրավիրագրեր ուղարկեց ամենքին, և երրորդ օրը 60 հազար հեծյալ կանգնեց նրա առաջ: Գնաց և երբ տեղ հասավ, երրորդ օրը առանց դժվարության գրավեց Անի քաղաքը և նրա բերդերը, Անիի շրջակա գյուղերը և գավառները: Եվ հետը բերեց Աբուլասվարին իր ութ որդիների, աղախիճների և հարսների հետ և ուղարկեց Ափխազը²⁶: Անիում պահապան թողեց մեսխա պատանեների և վերադարձավ Քարթլի»²⁷:

Մինչ այլ հարցերի քննությանն անցնելը, պարզենք, թե ե՞րբ է տեղի ունեցել Անիի հանձնումը Դավիթ Շինողին, քանի որ քննվող իրադարձությունների ժամանակագրությունը առայժմ մնացել է երկբայելի. դեպքերը թվագրել են մերթ 1123, մերթ էլ՝ 1124 թ.: Հայկական աղբյուրները միաբերան վկայում են 1124 թ.²⁸, ընդ որում նրանց հաղորդումներում բացառված է գրչական սխալը, քանի որ Վարդանը և Մատ-

թեոս Ուռհայեցին նշում են նաև, որ Անին ազատագրվել է մահմեդականների 60-ամյա տիրապետությունից, ուրեմն՝ $1064 + 60 = 1124$ թ.: Սակայն վրացագիտական գրականության մեջ²⁹ «Արքայից արքա Դավթի պատմության» վկայությունների հիման վրա, ընդունելություն է գտել 1123 թ., որը վերջին տարիներս տարածում է գտել և հայագիտական աշխատություններում³⁰: Վրացական աղբյուրի ուշագիր հետադրությունից պարզվում է, սակայն, որ Դավիթ Շինողի ստուգապատում պատմիչը ևս նշում է 1124 թ. և հայկական ու վրացական աղբյուրների միջև տարաձայնություն չկա: Վրացի մատենագիրը աշխատության քննվող մասում դեպքերը շարադրում է խիստ ժամանակագրական կարգով և եթե երբեմն չի նշում տարիները, ապա իրադարձությունների ժամանակագրությունը հեշտությամբ կարելի է վերականգնել ամիսների կանոնավոր հիշատակության շնորհիվ: Հետադրությունները չեն նկատել, որ պատմիչը 1123 թվականի վերջին կարեւոր իրադարձությունը (Դավթի արշավանքը Շիրվան) նշում է հունիս ամսին, իսկ մարտին Դմանիսի գրավման հիշատակությամբ սկսում է 1124 թվականի դեպքերի շարադրանքը³¹: Հեղինակը այնուհետև պատմում է ապրիլ ամսին նորից դեպի Շիրվան և Դերբենդ կատարված արշավանքի,

²⁹ Տե՛ս օգ. Ջաջուխիձե, *Նշվ. աշխ.*, էջ 207—208; М. Д. Лордкипанидзе, *Նշվ. աշխ.*, էջ 108:

³⁰ Հմմտ. Հ. Մանուկյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 99: Բ. Առաքելյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 164: Վ. Հարությունյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 11: «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 525:

³¹ Այս նույն սխալն է գործել և վրացի անանուն ժամանակագիրը, որը Անիի գրավումը նշում է 1123 թ. և լրացուցիչ մանրամասնություններ է հաղորդում Անիի մայր տաճարի՝ մուսուլմաններից ազատագրելու և վերստին օժիլու մասին (տե՛ս ց. Թաթևաշվիլ, *საისტორიო მასალები*, გვ. 37): Այս հատվածը, հնարավոր է, եղել է նաև «Քարթլի ցხოტორეაქი» որոշ ձեռագրերում, այն զգալիորեն համառոտ կրկնում է նաև Վახուշտին (տե՛ս ვახუშტი, საქართველოს ისტორიი, გვ. 182—183; ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 163):

²⁶ Մխիթար Այրիվանեցին Աբուլասվարի և նրա որդիների աքսորի վայր է նշում Սվանսթը, տե՛ս Մ. Այրիվանեցի, էջ 62:

²⁷ Ե. Գ., 1, 33. 344—345, հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 218—219:

²⁸ Տե՛ս Մ. Անեցի, էջ 125: Վաղդան, էջ 156: Մ. Ուռհայեցի, էջ 359: Մտ. Օրբելյան, *Ժամանակագրություն*, էջ 17: «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 25, 148:

ղաքի ավագներին»՝ «աղերսանաք խնդրէ յԱրուլեթէ և յաւագաց քաղաքին»³⁹:

Այժմ տեսնենք, թե վերոհիշյալ դրույթը ի՞նչ չափով է հավանական Դավիթ Դ-ի վարած քաղաքականության տեսանկյունից, արդյո՞ք գրավելով Անին նա կարող էր բավարարվել նրանով, որ անեցիկները ընդունեին նրա գերիշխանությունը, սակայն լիակատար ինքնուրույնություն պահպանեին ներքին կյանքում, նմանօրինակ հարաբերությունների հաստատումը ի՞նչ չափով էր կիրառելի Արեւելքի երկրներում: Արդեն պարզաբանված է, որ Դավիթ Դ-ը քաղաքները թագավորական իշխանությանը լիովին ենթարկելու քաղաքականություն իրականացնելիս, հանդիպում էր քաղաքների համառ դիմադրությանը և ստիպված էր աստիճանաբար հասնել իր նպատակին: Հայտնի է, որ մինչև 1122 թ. Թբիլիսիի գրավումը Դավիթ Դ-ը հասավ այն բանին, որ քաղաքը ընդունեց նրա գերիշխանությունը և տարեկան վճարում էր 10 հազար դրամ, սակայն քաղաքը պահպանում էր ազատությունը և թագավորի իշխանության միակ արտահայտությունը քաղաքում արքայի ներկայացուցչի՝ «շահնայի» ներկայությունն էր: Անգամ Թբիլիսին գրավելուց հետո Դավիթը հարկադրված էր միառժամանակ հաշտվել քաղաքային ինքնավարության գոյության հետ և որոշ ժամանակ հետո միայն վերջ տվեց «թբիլիսցի ծերերի»՝ քաղաքային ինքնավարության մարմնի, իշխանությանը⁴⁰: Ուստի, Անիում «քաղաքի գլխավորների» դիրքերի անձեռնմխելիությունը և նույնիսկ ժամանակավորապես ներքաղաքային կյանքում անբաժան տիրապետության հաստատումը պետք է բացատրել և՛ Դավիթ Շինողի վարած շրջահայաց քաղաքականությամբ, և՛ չկրաստանում իրադրության հանկարծակի փոփոխությամբ. Դավիթ Դ-ի մահը 1125 թ. հունվարին խանգարեց նրան Անիում ավարտին հասցնելու այն, ինչին հաջողվեց հասնել Թբիլիսիում:

1124 թ. Անիի իրադարձությունները եղակի երևույթ էին արևելյան քաղաքների պատմության մեջ: Քաղաքը ընդունում էր հարևան թագավորի կամ հզոր ամիրայի գերիշխանությունը, իսկ վերջինս փոխարենը նշանակում էր քաղաքում իր ներկայացուցչին՝ «շահնային», և ապահովում էր քաղաքը զորամասով, պարենով և զենքով: Նորից վերհիշենք Թբիլիսիի պատմությունը. «թբիլիսցի ծերերը» որևէ մեկի հովանավորությունը ընդունելիս իբրև կանոն պահանջում էին վերոհիշյալ պայմանների բավարարում⁴¹:

Աբուլեթի և Իվանեի պարտականությունների բնույթի պարզաբանումից հետո դժվար չէ տեսնել, որ նրանք Անիում ստանձնել էին այն պաշտոնը, որ Արեւելքի երկրներում հայտնի էր «շահնա» անունով⁴²: Սելջուկների պետությունում «շահնան» նշանակվում էր քաղաքում սովթանի կամ այլ բարձրագույն իշխանավորի կողմից, նա չէր մասնակցում քաղաքային գործերի կառավարմանը և սոսկ ռազմական կառավարիչ էր⁴³: Մոնղոլական շրջանում «շահնա» էր կոչվում քաղաքի կայազորի պետը⁴⁴: Աբուլեթիսձե իշխանների պաշտոնը ճիշտ է որոշել Սամվել Անեցին, որը Իվանեին անվանում է «տեղակալ», այսպիսով ավանդելով «շահնային» ճշտված «տեղակալ», այսպիսով ավանդելով «շահնային» ճշտված «տեղակալ», այսպիսով ավանդելով «շահնային» ճշտված «տեղակալ» (այսպիսով ավանդելով «շահնային» ճշտված «տեղակալ») տերմինների համապատասխանությունը, թվում է, չպետք է կասկած հարուցի: Պրոֆ. Շոթա Մեսիխյանի որոնումները՝ «շահնայի» վրացական համարժեքը գտնելու ուղղությամբ ճիշտ նույն արդյունքն

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 55—56, 85, 92—94:

⁴² «Շահնան» նշանակվում էր ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գավառում, այստեղ, հասկանալի պատճառներով, ուղադրությունը կենտրոնացնում ենք քաղաքի «շահնայի» վրա: Բայց վկայված է նաև հայկական աղբյուրներում (տե՛ս Հ. Անտոյան, Հայերեն արամեական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 485) և ավելի լայն նշանակություն ունի, քան բացատրում է ակադ. Հ. Անտոյանը:

⁴³ Տե՛ս А. К. S. Lambton, *История. и география*, էջ 244:

⁴⁴ Տե՛ս И. Березин, Государственное устройство улуса Джучиев, стр. 58 (հղված է ըստ հեռակալ աշխատության՝ გრიგოლ აკანელი, შრომები, ტ. 58, 1961, გვ. 187):

³⁹ Վարդան, էջ 157—158:

⁴⁰ Տե՛ս Յ. Յեքեռ, *История. и география*, էջ 91—95, 97—99:

են տվել. ըստ նրա, «Հահնան» լիովին համապատասխանում է վրացական „მეფის ნაცვალ“, „ნაცვალ“ քաղաքային ինստիտուտներին⁴⁵, որոնց հայերեն թարգմանությունն է «թագավորի տեղակալ», «տեղակալ»: Օրինաչափ է, որ մասնագետները արաբերեն «Հահնան» և հայերեն «տեղակալը» թարգմանում են ուսերեն միևնույն բառով՝ «наместник»⁴⁶: Այսպիսով, «տեղակալ» բառի քննությունը ևս հաստատում է մեր կոնաճումը՝ Իվաննի և Աբուլեթի պաշտոնի որոշման հարցում: Վերջիններս, հավանաբար, Անիում թողնված մեսիս պապաների զորաջոկատի հրամանատարներն էին:

Հանուն քաղաքային ինքնավարության մղված պայքարում անեցիների հաղթանակը 1124 թ. ակնհերե է. նրանց հաջողվել էր ոչ միայն ազատագրվել Շեղդադյանների լծից, այլև իրենց համար նպաստավոր պայմաններով քաղաքը հանձնել հզոր Դավիթ Շինողին, Անիի անվտանգությունը ապահովելու հետ միաժամանակ՝ լիակատար ինքնուրույնություն ձեռք բերել ներքին կյանքում: Հօգուտ այս գրույթի նշենք նաև մեկ այլ հանգամանք: Սամվել Անեցին պատմում է այն համառ զիմադրության մասին, որ ցույց տվեցին անեցիները քաղաքը վերագրավել ցանկացող Աբուլասվարի որդի Փատլունին, այնինչ, ինչպես ստորև կտեսնենք, նրանց վարքագիծը տրամագծորեն հակառակ էր 1161—1164 թթ., երբ նրանք պահանջում էին Անիում վերականգնել Շեղդադյանների իշխանությունը: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ 1124 և 1161 թթ. Անիում հաստատված կարգերը այնքան էին տարբերվում իրարից, որ քաղաքացիների շրջանում միանգամայն տարբեր վերաբերմունք էին հարուցում:

Անեցիների հաղթանակը, սակայն, երկար չտևեց: Դավիթ Դ-ի մահից հետո, Խորասանում գտնվող Աբուլասվարի որդի Փատլունը վերագրավել Շիրակ և հավաքելով շրջա-

կայքի մահմեդական իշխողներին, պաշարեց Անին: Չնայած վրացական փոքրաթիվ զորքերի և անեցիների հերոսական զիմադրությանը, քաղաքի զրույթունը օրեցօր ծանրանում էր⁴⁷ և Դեմետրե Ա-ը հարկադրված էր 1125 կամ 1126 թ. վերագործնել Անին: Փատլունը չկարողացավ զենքի ուժով գրավել քաղաքը՝ և Անին ետ ստացավ որոշ պարտավորություններ ստանձնելուց հետո միայն: «Սա (Դեմետրե—Հ. Մ.) դարձույց զորդիսն Մանուէի ի քաղաքն և բազում երդմամբ արարեալ զնոսա իւր ծառայս և հնազանդս զամենայն առուս կենաց իւրեանց և տայր զԱնի ի նոսա... իսկ որդիքն Մանուէի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի սուրբ Կաթողիկեն, որն էր յԱնի, հանապաղ Հայոց կայցէ և մի՛ մտցէ ի նա Տաճիկ և այլ Մսիման ազգ»—գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին⁴⁸: Այսպիսով, Շեղդադյանները ընդունեցին Վրաստանի գերիշխանությունը և ալուսհետև դարձան վրաց արքայի ստորականներ:

Անիում վերականգնվեց նախկին վիճակը, սակայն պայքարը քաղաքում Շեղդադյանների և բնակիչների միջև չէր դադարում: Հայ պատմիչները շեշտում են զավանական հալածանքները, սակայն այս երևույթների արտաքին կողմի առտացությունն է միայն: Քաղաքում ընթանում էր լարված սոցիալական մարտ քաղաքի ավատատեր տիրոջ և քաղաքային բնակչության միջև և Փատլունի «հարկապահանջ յափշտակութեանց» պատճառով անեցիների վրա էին հասել «վերջին աղքատություն և տառապանք անհնարին»⁴⁹: Փատլուն Բ-ը վերջին Շեղդադյանն էր, որը փորձ արեց վերականգնել նախնիների հզորությունը և զրավեց Գանձակն ու Դվինը, սակայն 1130 թ. Դվինի ամիրանների հետ ճակատամարտում վերավորվեց և 1132 թ., յոթ տարի իշխելուց հետո, մահացավ⁵⁰:

⁴⁷ Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 126—127: Վարդան, էջ 157—158:

⁴⁸ Մ. Ուռհայեցի, էջ 365, հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 127:

⁴⁹ Ս. Անեցի, էջ 127:

⁵⁰ Տե՛ս Վարդան, էջ 160: Ս. Անեցի, էջ 130: Վ. Մինորսկին (V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 84—86) Փատլուն Բ-ի մահը զննում է 1130 թ., սակայն ավելի մանրամասն ու հավաստի են թվում Ս. Անեցու տեղեկությունները, հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

⁴⁵ Տե՛ս Յ. Ձեյնոս, նշվ. աշխ., էջ 92—94:

⁴⁶ Из „Истории Майяфарикина“ Ибн ал-Азрака ал-Фарики, стр. 222; „Повествование Аристаке́са Ластивертци“, Перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, стр. 85.

նրանից հետո Անիում իշխող Շեղադայանների (Խուշեր, Մահ-մուզ) զրույթյունը, ինչպես երևում է, անկալուն էր և պատահական չէ, որ Մահմուդի որդի Ֆախր ալ-դին Շաղադը ստիպված էր ամրացնել իր նստավայր Անիի միջնաբերդը⁵¹։ Նրանք շարունակում էին մնալ Վրաստանի ստորակաները, ուստի, ինչպես 1154 թ. Ֆախր ալ-դին Շաղադը Կարինի ամիրա Սալդուխի դեմ պատերազմելիս⁵², դիմում էին իրենց գերակայի (սյուլերենի) օգնությանը։

⁵¹ Տե՛ս В. А. Крачковская, Арабская надпись из раскопок Н. Я. Марра в Ани, стр. 15—26: Ըստ հրատարակիչ՝ արձանագրությունը պատկանում է Անիի վերջին տիրակալ Սուլթանին, սակայն պահպանված «Ֆախր-ալ-դին» տիտղոսի հիման վրա Վ. Մինորսկին այն իրավացիորեն վերագրում է Շաղադին։ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁵² Այս դեպքերի թվագրության շուրջ աղբյուրների տեղեկությունները հակասական են, և ակադ. Հ. Մանանդյանը հարցը, փաստորեն, թողնում է առանց լուծման (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 113), իսկ ակադ. Ի. Զավախիշվիլին իրն ալ-Ասիրի տեղեկությունների հիման վրա ընդունում է 1153—1154 թթ. (տե՛ս օջ. Քաջճոճջօղո, նշվ. աշխ., էջ 225)։ Եթե մի կողմ թողնենք վրաց անանուն ժամանակագրի հաղորդած ակնհայտորեն սխալ 1125 թվականը (տե՛ս Գ. Ծաթճոճջօղո, Լեոնթոօրո Ձեռնածո, 33, 38, Լ. Մեխիսեք-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 38), մնացած հեղինակներից ալ-Ֆարիկին (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 86), Ս. Անեցին (նշվ. աշխ., էջ 134, վերջինիցս բխող Ստ. Օրբելյանի ժամանակագրությունում գրչական սխալի հետևանքով դեպքս թվագրվում է այլ թվականով), անանուն հայ ժամանակագիրը («Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 25) նշում են 1154 թ., որոնց հարում է և իրն ալ-Ասիրը (նրա հաղորդած 1153—1154 թթ. պետք է կոնկրետացնել), իսկ Գեորգի-Լաշայի ժամանակակից մատենագիրը (տե՛ս Ժ. Օ, 1, 33, 367, Լ. Մեխիսեք-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 43) և Միխայիլ Ասորին (տե՛ս Մ. Ասորի, էջ 442) վկայում են 1160 թ. օգոստին։ Այս տառեթվերից առավել հավանականը, իհարկե, 1154 թվականն է, որը վկայում են ժամանակակից Ս. Անեցին և ալ-Ֆարիկին, իսկ 1160 թ., հավանաբար, վերաբերում է Օլթիի ձակատամարտին և ծագել է հետևյալ հիմքի վրա։ 1160 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած այս կռվում ըստ Գրիգոր Երեցի (տե՛ս Մ. Ռոմայեցի, էջ 425) Գեորգի Գ-ի հակառակորդն էր Շահ-Արմենի աներ Ատրատինը։ Պատմիչը, հնարավոր է, սխալվել է անվան առաջին մասում և նկատի ունի Կարինի ամիրա Իզդ ալ-դին Սալդուխին, իրոք, վերջինիս աներն էր (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», 2, էջ 164, ծան. 77)։ Ինչպես երևում է, վերոհիշյալ ձակատամարտը նկատի ունեցող վրացի և ասորի հեղինակները թյուրիմացաբար Անին են նշում իրրե կռվի վայր։

ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Շեղադայանները արդեն այնքան էին թուլացել, որ մեծ դժվարությամբ էին կարողանում պայքարել քաղաքային բնակչության ելույթների դեմ։ 1155 թ., ըստ արաբական աղբյուրների, Անիի հոգևորականները (ավելի ճիշտ՝ քաղաքի հիմնական բնակչությունը կազմող քրիստոնյաները)⁵³ ապստամբեցին և տապալելով Շաղադին, նրա փոխարեն ամիրա հաստատեցին նրա եղբայր Փատուռնին⁵⁴։ Այսպիսով, քաղաքային բնակչության պայքարը այնքան էր ուժեղացել և այնպիսի մակարդակի էր բարձրացել, որ նրանք կարող էին իշխանությունից զրկել իրենց համար անցանկալի ամիրային և քաղաքի տիրակալությունը հանձնել իրենց կամեցած թեկնածուին։ 1155 թ. արտաքին իրադրությունը անեցիներին հնարավորություն չտվեց դիմել ավելի վճռական քայլերի և օգնության կանչել վրացական զորքերին։ ԺԲ դարի 30-ական թվականներից Վրաստանում ստեղծված ներքաղաքական լարված վիճակը և զահի շուրջ վեճերն ու պայքարը 1155—1156 թթ. ժամանակավորապես հեռու էին պահում Վրաստանին Անիում տեղի ունեցող իրադարձություններից։ Իսկ առանց զրաի օգնության անեցիները ի վիճակի չէին պաշտպանել քաղաքը հարևան մահմեդական իշխանությունների հարձակումներից, որոնք քաջ գիտակցելով Անիի նշանակությունը, ամեն ջանք գործադրում էին վերադարձնելու համար այն Շեղադայաններին։

Սակայն Փատուռնին ևս վիճակված չէր երկար իշխել Անիում. 1161 թ. անեցիները, օգտվելով ստեղծված նպաստավոր արտաքին քաղաքական իրավիճակից, նորից ապստամբեցին և արտաքսեցին նրան քաղաքից։ Անեցիները հմտորեն էին ընտրել բարենաչող պահ. շրջակա ամիրայություններին միջև բռնկված մարտն ու երկպառակությունը հնարավորություն չէր կարող ընձեռել վերջիններիս՝ միաբանված հանդես

⁵³ Հմմտ. Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 165:

⁵⁴ Այս իրադարձությունների մասին ալ-Ֆարիկից բացի հաղորդում են նաև իրն ալ-Ասիրը և Այնին, տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 88, ծան. 5: Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 99, ծան. 8:

գալու անեցիներին և նրանց դաշնակից Գեորգի Գ-ի դեմ: Վերջինս 1156 թ. գահ բարձրանալով և համախմբելով երկիրը, պատրաստ էր շարունակելու Դավիթ Գ-ի քաղաքականության իրականացումը Հյուսիսային Հայաստանում:

Արտաքին իրադրությունն նպաստավորությունը պարզ է դառնում, երբ հայացք ենք գցում Իրաքի սելջուկյան սուլթանությունում ծավալված իրադարձություններին: Անեցիների գլխավոր հակառակորդը և մահմեդական ամիրանների ճանաչված առաջնորդը՝ Նլտկուզ աթաբեկը (1137—1175/76) 1159 թվականից ամբողջությամբ տարված էր սելջուկյան պետության մայրաքաղաքում գահի շուրջ բոլորովն պայքարով և զրկված էր Անդրկովկասի գործերին միջամտելու հնարավորությունից: Համադանում 1159 թ. Ռուբն ադ-դին Մուհամադ Բ-ի (1153—1159) մահից հետո խոշոր ամիրանների խմբակցություններից յուրաքանչյուրը ձգտում էր գահ բարձրացնել իր թեկնածուին: Նլտկուզ աթաբեկի ջանքերը՝ իր խնամակալության ներքո գտնվող Արսլանին սուլթան հաստատելու ուղղությամբ, թեև արդյունք չտվեցին և թագադրվեց Սուլեյման-շահը, սակայն վերջինս արագորեն կորցրեց հենարանը ամիրանների շրջանում, հեռացվեց գահից ու սպանվեց: Ուստի Նլտկուզը 1161 թ. հնարավորություն ստացավ գահ բարձրացնելու իր խորթ որդի Արսլանին (Նլտկուզը ամուսնացած էր Արսլանի մոր՝ Տուզրիլ Բ (1132—1134) սուլթանի այրուհետ), սակայն ստիպված էր երկարատև պայքար մղել անհնազանդ ամիրանների դեմ՝ հարկադրելու համար նրանց ճանաչել Արսլանին իբրև սուլթան: Նլտկուզի գլխավոր հակառակորդը Մարաղայի տիրակալ Ադ-Սոնկուր Բ Ահմադիլյանն էր, որին դաշնակցում էր Հայկական լեռնաշխարհում հաստատված ամենահզոր ամիրաններից մեկը՝ Խլաթի տեր Շահ-Արմենը⁵⁵, ուստի անեցիները առժամանակ ապահովված էին զգույն իրենց և վերջինիս հարձակումներից: Հավանաբար, Անիի աղատագրության այս երկու թշնամիների՝ Նլտկուզի և Շահ-Արմենի անպարապությունն էլ 1161 թ. հուլիսին էր ներ-

շնչում անեցիներին և պայմանավորում էր նրանց վարքագիծը Գեորգի Գ-ի հետ նրանց հետագա հարաբերություններում:

Աղբյուրների վկայությունները 1161 թ. դեպքերի մասին հիմնականում համաձայնում և լրացնում են իրար: Ալ-Ֆարիկին հետևյալն է գրում. «556 (1161) տարում Անա (Անի) քաղաքում քահանաները ապստամբեցին նրա տիրոջ՝ ամիր Ֆադլուն իբն Մանուչիհի դեմ, որը պարտվեց և գնաց Բաքրան»⁵⁶ (Բազարան) կոչված ամրոցը Սուրմարիի մոտ: Քահանաները Անան հանձնեցին Ափխազաց թագավոր Քարբուրին (Գեորգի): Նրա զորքը եկավ տիրեց, մեծ հարստություն կողոպտեց և գերեվարեց Շադդադի ամբողջ տունը, ներառյալ Ֆադլունին: Ջումադա Ա ամսում (մայիս, 1161) Ափխազաց թագավորը այն-մադա կառավարիչ նշանակեց իր հաջիբ (սենեկապետ) Սադուտեղ կառավարիչ նշանակեց իր հաջիբ (սենեկապետ) Սադունին և վերադարձավ Թիֆլիս»⁵⁷: Այսպիսով, անեցիները տապալելով Փատունին և ազատելով քաղաքը, վերստին զիմեցին հարևան Վրաստանի օգնությունը: Սակայն, ինչպես պարզվում է դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքից, Անիում ապագա գործողությունների և քաղաքի ճակատագրի շուրջ սուր բախումներ և տարաձայնություններ էին ծագել բնակիչների շրջանում: Այս առումով արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Մխիթար Գոշը. «Իսկ Գիորգի իբրև թագաւորեաց և հաստատեցաւ՝ բազում գործ արութեան ցուցանէր, արշաւելով ի կողմանս կողմանս, զբազում գաւառս հարկանէր զպատահեալսն պատերազմաւ, առնոյր և զբաղաքն

⁵⁵ Վ. Մինորսկու անգլերեն թարգմանությունում այս բերդաքաղաքի անվան և տեղագրության հարցը մնացել է առանց լուսաբանության: Ակադ. Բ. Առաքելյանը Բաքրանը իրավացիորեն նույնացրել է Բազարանի հետ (տե՛ս Բ. Առաքելյան նշվ. աշխ., էջ 165, ծան. 9), որը, ցավոք, չի արտացոլվել ալ-Ֆարիկի աշխատության հայերեն թարգմանությունում: Արար պատմիչը ճշտությամբ հաղորդել է տեղանվան հայկական արտասանությունը, որը սովորական է ժամանակակից արձանագրություններում՝ Բազրան (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 120, 128):

⁵⁷ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 89: Ա. Տեր-Ղևնդյան, Ֆարիկիի «նփրկերտի պատմությունը»..., էջ 201—202:

⁵⁵ Տե՛ս C. E. Bosworth, նշվ. աշխ., էջ 176—178:

Անի միանգամ և երկիցս, կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի և եղբարց նորա՝ որդուցն Մագիստրոսին Հասանայ, և ապա ընդդիմացեալ ոչ տային ի ձեռս լորա զգաղաքն. և առեալ բռնաբար զգաղաքն՝ և հրամայեաց առաւ հարկանել. և մերկացուցեալ զօրացն զամենեւեան զաւրս և զկանայսն, զհաւանայս և զկրօնաւորս՝ բազում անաւագանս ցուցանէին յաղագս ընդդիմաբաւոյն. և եղեալ շահապ քաղաքին և զօր ընդ նմա՝ գնաց»⁵⁸: Այսպիսով, Գեորգի Գ-ը եկել է գրավելու Անին քաղաքացիների մի մասի հրավերով, որոնց գլխավորել են Հասանյանների տոհմին պատկանող Բարսեղ արքեպիսկոպոսը⁵⁹ և նրա եղբայրները: Սակայն քաղաքում գործում էր Հասանյաններին ընդդիմադիր այլ խմբակցություն ևս, որը և հաղթող հանդիսացավ և չէր կամենում հանձնել Անին Գեորգիին⁶⁰:

Այս փաստը արժանի է առանձնահատուկ ուշադրության. թվում է քաղաքը մահմեդական տիրապետությունից ազա-

⁵⁸ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 390:

⁵⁹ Այս նշանավոր հոգևոր և քաղաքական գործչի նպատակադրման վրա որոշ չափով լույս է սփռում նրա գործունեության մի շատ բնորոշ կողմը: ԺԲ դարի ամբողջ երկրորդ կեսում նա ձգտում էր կաթողիկոս դառնալ և, ինչպես երևում է Անիի և շրջակայքի արձանագրություններից, այս առումով հասել էր որոշակի հաջողությունների (տե՛ս Ն. Ակիևյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 67—69, 397): Նրա հավակնությունների իրականացման համար ամուր հենարան էր Հասանյան տոհմի հզորությունը: Գեորգի Գ-ի իշխանության հաստատումը Անիում և նրա հովանավորությունն ու աջակցությունը կարող էին օգնել Բարսեղ արքեպիսկոպոսին հասնելու իր բաղձանքին:

⁶⁰ Ուսումնասիրողներից ոմանց թվացել է, թե Բարսեղ արքեպիսկոպոսը և նրա եղբայրներն էին, որ փոխել էին իրենց մտադրությունը և հրաժարվում էին բացել քաղաքի դռները Գեորգի Գ-ի առաջ (տե՛ս С. J. F. Dowsett, The Albanian..., p. 489, n. 2; Мхитар Гови, Албанская хроника, стр. 32, прим. 97): Իրականում Հասանյանների և Գեորգի Գ-ի միջև 1161 թ. նման վեճ չէր կարող լինել. այս ապացուցվում է այն փաստով, որ տարիներ անց վրաց արքան Բարսեղի խնդրանքով փրկագնեց նրա եղբայր Ապիրատին: Հնարավոր է, դաշինքը Հասանյանների և Գեորգի Գ-ի միջև խախտվեց 1174 թ. հետո, քանի որ 1176—77 թթ. Օրբելիների գլխավորած ավատատիրական ապստամբության մասնակիցների մեջ էր Ապիրատի որդի Գրիգորը (տե՛ս Սոս. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 384):

տադրելու մասին տենչացող անեցիները մի պահ անգամ չպետք է հապաղեին՝ քաղաքը քրիստոնյա տիրակալի հանձնելիս, սակայն նրանք, այնուամենայնիվ, դիմադրում են այդ գործողության իրականացմանը: Ո՞րն էր այս ուշադրավ երևույթի զրգապատճառը: Բանն այն է, որ Շեղագյանների տիրապետության տապալումից հետո քաղաքը ազատ էր և քաղաքացիները, հավանաբար, չէին ցանկանում նոր, թեկուզև հավատակից, տեր ձեռք բերել: Ինչպես տեսանք, շրջակա մահմեդական ամիրայությունները զբաղված էին իրար հետ պատերազմելով և քաղաքին, միառժամանակ զոնե, չէր սպառնում և արտաքին վտանգը: Անիի պատմության այս զրվագում և, ընդհանրապես, քաղաքի ճակատագրի համար բախտորոշ վճիռներ բնդունելիս, քաղաքացիները չէին ղեկավարվում նեղ դավանական նկատառումներով: Անիի տարադավան համայնքները (միաբնակներ, երկաբնակներ, մահմեդականներ) միահամուռ էին հանդես գալիս, երբ հարցը վերաբերում էր քաղաքի ազատության ու քաղաքային ինքնավարության պաշտպանությանը:

Անիի բնակիչ և ղեպքերի ականատես Բուրհան ալ-դին Աբու Նասր Մասուդ Անեցին նկարագրում է այն ղոբախտությունները, որոնց ենթարկվեցին Անիի մահմեդական բնակիչները⁶¹, սակայն չպիտի կարծել, որ քաղաքի գրավումից հետո ճնշումների ենթարկվեցին միայն մուսուլմանները: Քրիստոնյաների կրած նեղությունների մասին, բացի Մխիթար Գոշից, վկայում է նաև Գրիգոր Երեցը. «Ի թուականութեանն Հայոց Ոժ թագաւորն Վրաց Գորգի որդի Դեմետրի՝ որդւոյ Դաւթի, եկն ի վերայ թագաւորաբնակ մեծի քաղաքին Անուոյ յաւուրս ամարայնոյ, յաւուր երկուշաբաթի, և մի օթ արարեալ ի վերայ քաղաքին, ի վաղիւն առեալ զքաղաքն բռնութեամբ, և սպան մարդ հազար ընդ քրիստոնեայ և ընդ ալլազգի: Եւ եղեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի թագաւորութիւնն իւր»⁶²: Այսպիսով, Գեորգի

⁶¹ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁶² Մ. Ունայեցի, էջ 426:

Գ-ը բռնությամբ գրավեց քաղաքը, ճնշեց քաղաքացիներին՝ դիմադրությունը և միջոցներ ձեռնարկեց քաղաքը թաղավորական իշխանությունը ենթարկելու համար: Անիում հաստատվեց երկու հազարանոց վրացական կայազոր, իսկ քաղաքային գործերը կառավարելու համար Գեորգին նշանակեց իր կառավարչին, որը կոչվում էր շահապ կամ ամիրա: Ըստ ալ-Ֆարիկի, այդ պաշտոնին նշանակվեց Գեորգի Գ-ի հաջիբ (սենեկապետ) Սադունը⁶³, որի գործունեության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Վարդանը. «Եւ թողոյր (Գեորգի Գ-ը—Հ. Մ.) ի յԱնի զՍադուն իշխան, յորոյ վերայ կարծիր ապստամբութեան եղև ի սրտացաւութեամբ ամրացուցանելն զպարիսպ քաղաքին, զոր իմացեալ թագաւորն՝ ընկենու զնա ի պատուոյ. և նա սրտառեալ գնաց հատուած առ Եւտիկոսն, զոր խաբէութեամբ կալեալ էրիսթավն Շաքէոյ՝ բերէ անդրէն առ արքայ և մեռանի. և զիշխանն Զաքարեան՝ զՍարգիս, զնէ ի տեղի նորա յԱնի»⁶⁴: Վարդանի պատմած զրվագը արտասովոր իրողություն չէ քաղաքների պատմության մեջ, երբ քաղաքում նշանակված պաշտոնյան փորձում է տիրանալ նրան և իր նպատակին հասնելու համար չի խորշում թշնամիների օգնությանը դիմելուց: Այս փաստը նշանակալից է այլ նկատառումով. Սադունի ապստամբական միտումները պետք է որ պայմանավորված լինեն անեցիների դժգոհ տրամադրություններով: Նման լուրջ մտադրություն քաղաքի կառավարիչը կարող էր ունե-

նալ քաղաքացիների աջակցությունը վայելելու դեպքում: Գեորգիի կողմից կառավարչի նշանակումը Անիում դիպչում էր «քաղաքի զխավորների» շահերին, սահմանափակում էր քաղաքային ինքնավարության իրավունքները:

Անիի 1161 թ. իրադարձությունների մասին կարևոր տեղեկությունների ենք հանդիպում «Քարթլիս ցխովրեբայում», «Դարձյալ (Գեորգին—Հ. Մ.) կամեցավ զորք գումարել և արշավել ու ուղևորվեց մեծ քաղաք Անիի վրա... իսկույն հարձակվելով երեք օր բազում պատերազմ և ձիերով հարձակում գործեց, և ի վերջո խոսքով և զործով հաղթեցին: Եվ [Գեորգին] իբրև տատասկափուշ արմատախիլ անող և կայծակներ, շանթ ու որոտ առաջացնող, Շեղդադյանի փախուստից հետո ձեռք գցեց քաղաքը ըստ իր կամքի և, զիտակցելով [քաղաքի նշանակությունը] ու չլիքադարձնելով այն, գրավեց այն իբրև իր գահի համար նստոց: [Քաղաքի] պահպանության և ամրացման նպատակով թողեց այնտեղ մանդատորթուխուցես և ամիրսպասալար Իվանն Օրբելուն, Սարգիս Երկայնաբազուկի և այլ թեմերի մեծամեծ ազատների օգնականությամբ: [Այս] դիմեց իր երկիրը՝ որսի, խաղի և զվարճության վայրերը»⁶⁵: Այսպիսով, «Քարթլիս ցխովրեբայում» արտահայտություն չի գտել Սադունի հետ կապված զրվագը, այստեղ միանգամից հաղորդվում է Սարգիս Զաքարյանի՝ Իվանն Օրբելուն օգնական նշանակման մասին: Ինչպես երևում է, ամիրսպասալար Իվանն Օրբելուն թողնվել է Անիում իբրև ռազմական ղեկավար, իսկ Սարգիս Զաքարյանը նշանակվել է Սադունի փոխարեն շահապի պաշտոնում⁶⁶: Ստ. Օրբելյանի հավաստիացմամբ Գեորգին Անին և Շիրակը «շնորհաց մեծին Իվանէի՝ ամիրսպասալարին Վրաց, որդւոյն Սմբատայ Օրբէլեան. և սեպականեցաւ նմա հայրենիք»⁶⁷, սակայն նրա վկայության արժանահավատու-

⁶³ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁶⁴ Վարդան, էջ 166: Ելնելով անունից, Սադունին սովորաբար համարում են Արծրունի (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 100: Գ. Հովսեփյան, Խաղաղական կամ Պոռնական հայոց պատմության մէջ, էջ 2: Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 166), քանի որ այս անձնանունը տարածված էր Մահկանաբերդի Արծրունիների շրջանում, սակայն նրա տեղը վերջիններիս տոհմածառում դեռևս պարզ չէ: Այս Սադունին Ամիր-Քուրդ Արծրունու որդի Սադունի հետ նույնացնելը (տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 202, ծան. 11) ճիշտ չէ, քանի որ վերջինս կենդանի էր ԺԲ դարի 90-ական թվականներին ևս (տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 212—215), իսկ Անիի շահապ Սադունը սպանվել է ԺԲ դարի 60-ական թվականներին:

⁶⁵ Ժ. Յ., 2, 83. 6, հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 8:

⁶⁶ Հմմտ. Յ. Լորտխիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 107: М. Д. Лордкипанидзе, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁶⁷ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 382:

թյունը կասկածելի է: Աղբյուրների տեղեկություններից երևում է, որ քաղաքի հետ կապված բոլոր հարցերը տնօրինում է թագավորը, նա է նշանակում և հեռացնում քաղաքապետին, հետևաբար Անին ոչ թե իբրև տոհմական կալվածք շնորհվել է Իվանե Օրբելուն, այլ դարձել է արքունի, ընդհանուր պետական ենթակայության քաղաք:

Անիի գրավումը անհանգստության ալիք առաջ բերեց հարևան մահմեդական իշխանությունների շրջանում, և նրանք շուտափույթ միավորված արշավանք կազմակերպեցին՝ Անին Շեղագյաններին վերադարձնելու նպատակով: Անիի գրավումը տեղի էր ունեցել հունիսի 13-ին⁶⁸, իսկ ընդամենը 50 օր հետո, օգոստոսի սկզբին, Անին հտ գրավելու նպատակով քաղաքին մերձեցան Շահ-Արմեն Նասր ադ-դին Սուրման Բ-ի (1128—1185), որը Նուրուզ աթաբեկի բացակայության պայմաններում իր վրա էր վերցրել ղեկավարի դերը, և նրա դաշնակիցների զորքերը:

Այս արշավանքի մասին մանրամասն պատմում են ալ-Ֆարիկին և Թամար թագուհու առաջին պատմիչը: Արաբ պատմիչի մոտ կարդում ենք. «Իսկ նույն տարվա ռաջաբ ամսում (հուլիս, 1161) հավաքվեցին բոլոր զորքերը ամեն կողմերից՝ Շահ-Արմանը, Իզզ ալ-դին Սալդուկը, Արզնի տեր Ֆախր ալ-դին⁶⁹ (Դաուլատ շահ) և Կարսի ու Սուրմարիի տերը և դիմեցին դեպի Արաս (Արաքս) գետը: Դուրս եկավ նաև ամիր Նաջմ ալ-դին Ալփի իբն-Տիմուրտաշը նրանց միանալու: Այդ տարվա շաբան ամսում (օգոստոս, 1161)

⁶⁸ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 115: «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 29, ծան. 22: Այս թվագրման համար հիմք են ընդունվել Սամվել Անեցու (Ս. Անեցի, էջ 137) և Գրիգոր Երեցի (Մ. Ունայեցի, էջ 426—427) վկայությունները, որոնց համաձայնում է և Վարդանը (Վարդան, էջ 165): Ալ-Ֆարիկին Անիի գրավումը նշում է մայիս ամսին:

⁶⁹ Արզնի և Բաղեշի տեր, Դվինի տիրակալ Թուղան Արսլանի թոռ Ֆախր ալ-դինի այս արշավանքն է, հավանաբար, արձանագրել հայ ժամանակագիրներից մեկը. «Ի թվին ՈԺ (1161) Մելիք Ֆախրատինն ել», տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», 2, էջ 134):

իջան Անիի մոտ և պաշարեցին այն: Նրանց դեմ դուրս եկավ Ափխազաց թագավոր Քարբուրը (Գեորգի) և ջարդեց նրանց Անայի (Անիի) դարպասի մոտ... Պարտության լուրը հասավ ամիր Նաջմ-ալ-դինին, որը հասել էր Մանազկերտի զավառը և վերադարձավ Մայաֆարիկին առանց միանալու Շահ-Արմանին կամ ճակատամարտին մասնակցելու⁷⁰: Թամար թագուհու առաջին պատմիչի «Թագակիրների պատմությունն ու ներբողյանը» երկից երևում է սակայն, որ Մարդինի և Մայաֆարիկինի տեր Նաջմ ալ-դին Ալփի Արտուխյանը (1152—1176) մասնակցել է Անիի դարպասների մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին և ալ-Ֆարիկին, հավանաբար, չի ցանկացել խոստովանել հայրենի քաղաքի տիրոջ սլարտությունը: Անիի գրավումից հետո «Շարժվեց հազարացիների և իսմայիլականների մաղձը, կատաղությունը և հպարտությունը: Եվ իրեն սուլթան կոչող Շահ-Արմենը հրավիրեց ողջ Շամը, Զադիրեն և Դիարբեքիրը Գարմիանի թուրքերով հանդերձ. Արդոխի որդուն, [Փախր ադ-դինին], որը պապի կողմից մեծատոհմիկ Կուզի որդի էր (և որի հայրը՝ արշավանքների մեջ բազմազոր հռչակված [խորթին], նշանավոր Իվանե Աբուլ-լեթիսսին փախուստի մատնեց), Սալդուխ Սելջուկյանին, որը լիովին ազգակից էր սուլթաններին: Բազում մեծ տիրակալների և Պարսկաստանի փառաշահների հետ, ատամները սրող գազանի նման, մեծ և անհասանելի զորություններ և անհամար զորքով եկավ և մոտեցավ Անիին»⁷¹: Այսպիսով, մահմեդական միությունը մասնակցում էին բացի Շահ-Արմենից, Կարինի, Մայաֆարիկինի, Արզնի և Կարսի ամիրաները, որոնց զորքերի ընդհանուր զումարը աղբյուրները հաշվում են 40 հազարից մինչև 80 հազար: Ճակատամարտը, որը տեղի ունե-

⁷⁰ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 90—91: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 202—203:

⁷¹ Ժ. Ս., 2, 33. 6—7: Բնագրի այս խաթարված հատվածի վերականգնման մասին տե՛ս Յ. Յարգուս, Դամեղեմե ցեղաբան XII საუკუნის მეორე მეოთხედის საქართველოს ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 165, 1975, 33. 81—89, նաև՝ սույն աշխատությունը, էջ 76—79:

ցավ օգոստոսի 4-ին, վերջացավ, սակայն, վրացական զորքերի և անեցիների հաղթանակով⁷²: Գեորգի Գ-ը «երեք օր անցկացնելով Անիի դռներ և հոգալով քաղաքի մասին ու կարգելով այնտեղ ամիրա»⁷³, գերիներին փրկագնելու համար անեցիներին պարգևեց 40 հազար դահեկան⁷⁴ և վերադարձավ Վրաստան: Հաջորդ տարում նա Անիի թիկունքը ապահովելու նպատակով զբաղեց նաև Դվինը⁷⁵, իսկ քիչ անց, օգոստոսի 1-ին, Երևանը⁷⁶: Սակայն 1163 թվականից, երբ Երևանը, կարգավորելով գործերը Համադանում, Հյուսիսային Հայաստանի գործերին միջամտելու հնարավորություն ստացավ, իրազրությունը Անգրիկովկասում փոխվեց: Երևանը այս անգամ կազմակերպեց ավելի հզոր միություն, որին մասնակցում էին սուլթան Արսլանը (1161—1176), Շահ-Արմենը,

⁷² Ճակատամարտի ճշգրիտ օրը հաղորդում է միայն Գրիգոր Երեցը. «...յամսեանն օգոստոսին կոտորեցին զամիր Միրայն, որ էր Շահ-Արմեն: Եւ զկնի երեք աւորք եղև խաւարումն լուանի, որ և յարին դարձաւ մինչև ի հասարակ դիշերին, սկսեալ յերկորէն՝ որ օր շորեքասան էր լուանին» (Մ. Ոսեպեցի, էջ 426): Օգոստոսի հայտնի կանոններից (տե՛ս Հ. Բաղայան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 308—310) դժվար չէ պարզել, որ նորարարին է եղել 1161 թ. հուլիսի 24-ին, իսկ լուանին 14 օրական է եղել օգոստոսի 7-ին: Իրոք, հենց այդ օրն էլ պատահել է լուանի լրիվ խավարում (տե՛ս V. Grumel, La chronologie, Paris, 1958, p. 466): Հետևաբար, ճակատամարտը տեղի է ունեցել օգոստոսի 4-ին: Տե՛ս նաև՝ Ս. Անեցի, էջ 137: Վարդան, էջ 165—166: Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 382: Նույնի, Ժամանակագրություն, էջ 18: «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 25, 148: «Պատմություն քաղաքի Յանույ», Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7584, Բ. 348 ր: Ибн ал-Асир, стр. 125—126; E. Такайшвили, Тбетское четвероевангелие XII века, стр. 153—157.

⁷³ Ժ. Օ., 2, 33. 10: Լ. Մելիքսեր-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 9:

⁷⁴ Տե՛ս Մ. Ոսեպեցի, էջ 426:

⁷⁵ Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 137: Վարդան, էջ 166: Մ. Ոսեպեցի, էջ 429: Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 19: Մ. Ասուրի, էջ 446: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 391: Ибн ал-Асир, стр. 126; Ժ Օ., 2, 33 5, հմտ. Լ. Մելիքսեր-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 7—8:

⁷⁶ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 92: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 204:

Արզնի ամիրա Ֆախր ադ-դինը⁷⁷. Երևանը պարտություն կրելուց հետո ստիպված էր սրանց միանալ և Մարաղայի տեր Աղ-Սոնկուր Բ-ը⁷⁸:

Սկսվեց պայքարի և կռիվների մի նոր շրջան Անիի համար: Հայագիտության մեջ այդ պայքարի լուսաբանությունը հիմնված է Վարդանի հետևյալ վկայության վրա. «... զոր լուեալ (Դվինի գրավումը—Հ. Մ.) Երևանը զայ յայրեցեալն և ի քանդեալն Դուին և խոցոտեալ սրտիւ և մոմեալ իբրև զգաղան կատաղի զայ ի Մրէն և այրէ անդ զամրոցն. ուր ողջակիզեցան վասն Քրիստոսի ոգիք իբրև շորս հաղար. Եւ դառնայ ի դաշտ Գագայ և այրել հրամայէ զխաչն հոշակաւոր»⁷⁹: Ուստի հայագետներն այսպես են պատկերել Երևանի զլխավորած զորքերի երթուղին. նրանք նախ գրավել են Դվինը, այնուհետև ճանապարհին ավերելով Թալինը, Աշնակը, Մրենը, պաշարել են Անին և այստեղից անսպասելիորեն հարձակվելով Գեորգի Գ-ի բանակի վրա, կռվի են բռնվել վրացական զորքերի հետ⁸⁰: Այսպիսով, հաշվի չեն առնվել վրացական աղբյուրներից «Թագակիրների պատմությունն ու ներբողյանը» երկի հանգամանալից վկայությունները, որոնք այս դեպքում շատ կարևոր են: Իսկ վրացագիտական աշխատություններում հիմնական ուշադրությունը դարձվել է Թամարի առաջին պատմիչի և Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունների վրա և տեսադաշտից դուրս են մնացել ալ-Ֆարիկի և Սամվել Անեցու ուշադրավ վկայությունները, առանց որոնց դժվար է պատկերել 1163 թ. կռիվների ընթացքը:

Պայքարի առաջին փուլի և Երևանի զորքերի տեղաշարժերի ընթացությունը մասին, բացի Վարդանից, տեղեկու-

⁷⁷ V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 93: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 204:

⁷⁸ Տե՛ս Ei, numb. 41, Leyden—London, 1930, p. 264, հմտ. Ибн ал-Асир, стр. 126:

⁷⁹ Վարդան, էջ 166:

⁸⁰ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Գ, էջ 79—80: Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 118—119: Ս. Պաղոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 99—100:

թյուններ է հաղորդում և «Քարթլիս ցխովբեբան»։ «Հավաքվեցին Ռանում (Առան, Աղվանք) և դիմեցին Սոմխիթի երկրի ներքին կողմերը, պաշարեցին Գազի բերդը, գրավեցին այն և ավերեցին նրա բոլոր կողմերը»⁸¹։ Այսպիսով, Թամար թագուհու առաջին պատմիչը և Վարդանը, համաձայնելով ելտկուզի և վրաց զորքերի հանդիպման վայրի հարցում, բոլորովին այլ կերպ են պատկերում մահմեդական բանակի երթուղին։ Բարեբախտաբար, Ելտկուզի զորքերի իրական ուղին ճշտելուն օգնում է Մխիթար Գոշը, որի ստորև բերվող վկայություններից պարզ երևում է, որ արաբները ավերել է Շիրակի, Արագածոտնի հայկական բնակավայրերը ոչ քեմինչև Գազի նակատամարտը, այլ հետո։ Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ Ելտկուզ աթաբեկի զորքերը վրացական պետության սահմաններն են ներխուժել ոչ թե հարավից՝ Արարատյան դաշտով, այլ հարավ-արևելքից՝ Աղվանքից։ Բազմաթիվ աղբյուրները բավականին նյութ են տալիս պատկերելու համար վրացական զորքերի հետ այն առաջին բախումը, որը տեղի ունեցավ Գազ բերդի մոտ։ Ըստ Սամվել Անեցու և Վարդանի, Ելտկուզը առանց մարտի լքել է բանակատեղին և փախուստ տվել, Գեորգիին թողնելով ողջ ավարը⁸²։ Մխիթար Գոշի վկայություններից, սակայն, երևում է, որ Ելտկուզի բանակի փախուստը հղել է ռազմական խորամանկություն, հնարք, որով նրանք խուսափել են իրենցից զորեղ թշնամու հետ աննպաստ պայմաններում պատերազմելուց։ Ելտկուզի հետ համագործակցել են ամիրսպասալար Իվանի Օրբելին և այլ նշանավոր իշխաններ, որոնք և ղեկավարեցին և աթաբեկին։ «Բայց զօրավարն նորա (Գեորգիի—Հ. Մ.) Իսան է որդի Սմբատայ Խալազուճեան կոչեցեալ՝ ծածկաբար ազդ արարեալ աթաբեկին և սուլտանի, զի դաշնադիր էր նոցա և կաշառով կուրացեալ ի նոցանէ. և նոքա ի գիշերին յորում հանդերձեալ էին վաղն պատերազմիլ՝ փախու-

ցեալ զաղտագողի թողեալ զխորանս իւրեանց զնացին»⁸³։ Ճակատամարտի ընթացքի և վրացական բանակում գոյություն ունեցող ներդասակարգային պայքարի, թագավորի և խոշոր ավատատերերի միջև ներքին տարաձայնությունների ու բախումների մասին Գոշի տեղեկություններին միանգամայն համապատասխանում են Թամար թագուհու առաջին պատմիչի վկայությունները։ Նրա պատմածից երևում է, որ Ելտկուզի զորքերի փախուստից հետո վրացական զորքերը, այնուամենայնիվ, հետապնդել են նրանց և սկսել են կոտորել, սակայն Գեորգի Գ-ին ետ են պահել նրա իսկ զորավարները, որոնք փաստորեն ստիպել են զադարեցնել հետապնդները։ Մեծամեծների այս անխոհեմ քայլի պատճառը, պատմիչի կարծիքով, «նախանձն էր և մեկ մեկու հանդեպ թշնամի լի կարծիքով, «նախանձն էր և մեկ մեկու հանդեպ թշնամու վրեժը»⁸⁴։ Ինչպես երևում է, հակառակ հայկական և վրացական աղբյուրների հավաստիացումներին, Գեորգի Գ-ին չհաջողվեց վճռական հաղթանակի հասնել, վրացական զորքերը առանց մեծ կորուստներ պատճառելու բաց թողին թշնամուն, ուստի Համդալահ Ղազվինին Գազի ճակատամարտում հաղթող է համարում սուլթանին և աթաբեկին⁸⁵։ Աղբյուրների հետագա տեղեկություններից երևում է, որ Ելտկուզը պահպանել էր ուժերը և քիչ անց անակնկալի բերեց հակառակորդին։

Պայքարի հետագա ընթացքը արտացոլվել է ալ-Ֆարիկի, Մխիթար Գոշի և Թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկերում։ Ըստ վերջինիս, պարտությունից հետո աթաբեկը և սուլթանը գնացել են Գեղարքունիք, այնտեղ նոր համալրումներ են ստացել և մոտեցել Անիի դարպասներին. բաղադրվել են սպառնում էին նաև Շահ-Արմենի զորքերը⁸⁶։ Այս

⁸¹ Ժ. Գ., 2, 83. 11, Լ. Մեխիսեբ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁸² Ս. Անեցի, էջ 138: Վարդան, էջ 166—167:

⁸³ Ղ. Ալիշան, Հայաստան, հ. Բ, էջ 391:

⁸⁴ Տե՛ս Ժ. Գ., 2, 83. 11—12:

⁸⁵ Տե՛ս Ե. Գ. Զաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 234—235: Ե. Գ. Զաքարյան, Պատմություն Հայաստանի, Երևան, 1937, 83. 30.

⁸⁶ Տե՛ս Ժ. Գ., 2, 83. 12—13, Լ. Մեխիսեբ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 9:

տեղեկությունները լիովին հաստատում են «Աղվանից ժամանակագրության» տվյալների շնորհիվ. «Այլ սակայն (Գաղի ճակատամարտից հետո Եւտկուղը—Չ. Մ.) ոչ դադարէր ի շար կամաց որ ընդ քրիստոնեայս: Եկեալ յանկարծօրէն ի սահմանս Անտոյ և զԱշնակ և զԹալին զաւանագեօղորեայսն առեալ և այրեալ զամրոցսն, և զբազում զարս և զկանայս և զմանկտի ընդ նոսա. և զբազումս վարեաց ի գերութիւն վաճառակուր եղեալ յազգս հեռաւոր»⁸⁷: Եւտկուղ ավարեկը և Արալան սուլթանը այս ավերածությունները գործել են, հավանորեն, Անիի 30-օրյա շրջապատման ընթացքում, որի մասին պատմում է Սամվել Անեցիին. «Ապա զօրածողով եղեալ սուլտանն Խորասանայ՝ ի ՈժԲ թվին, անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անտոյ և զարհուրեցոյց զընակիչս նորա: Եւ յետ Լ աւուր գնաց գաղտագողի աղուէսաբար և եհար զթագաւորն Գօրգի. և զաւար նորա էառ և դարձաւ ի տեղի իւր»⁸⁸: Այսպիսով, անեցի պատմիչը հաղորդում է, բացի Գաղի ճակատամարտից, հակառակորդների մեկ այլ բախման մասին ևս, որն արդեն ավարտվել է Եւտկուղի ու սուլթանի անվերապահ հաղթությամբ ու նրանք ետ են խլել Գաղի դաշտում թողած ավարը: Գրականության մեջ ճիշտ է դիտվել, որ 1163 թ. պատերազմական գործողությունները Գաղի կովից հետո շարունակվել են, և Եւտկուղին հաջողվել է պարտության մատնել Գեորգի Գ-ին⁸⁹, սակայն որտե՞ղ էր տեղի ունեցել այդ երկրորդ ճակատամարտը:

Մարտավայրի մոտավոր աշխարհագրական տարածքի մասին տեղեկանում ենք «Քարթլիս ցխովրեբայից»: Նրբ Անիի վրա հարձակման լուրը հասավ Գեորգի Գ-ին, նա «փոքրաթիվ զորքերով, ուրախ կանգնած էր Լոռեի և Դմանիսի լեռների միջև և որսորդությամբ էր զբաղված»⁹⁰: Վրացի

պատմիչի հաջորդ վկայությունները նոր ճակատամարտի մասին, լիովին հաստատում են հակառակորդի գաղտագողի «աղուէսաբար» հարձակման մասին Սամվել Անեցու բնորոշումը: Մինչ ճակատամարտի սկիզբը վրացական զորաբանակ է ժամանել սուլթանի զեսպանը, ոչ ոչ հանգամանորեն հետապնդել է հակառակորդի դիրքը, վիճակը և, վերադառնալով, տեղեկացրել է սուլթանին և ավարեկին: Վերջիններիս հարձակումը լուսաբացին, երբ վրացական բանակը դեռ քնած էր, լիակատար անակնկալ է եղել Գեորգի Գ-ի համար: Թեև ըստ Թամար Թագուհու առաջին պատմիչի, Գեորգիին հաջողվել է աննշան կորուստներով դուրս գալ ճակատամարտից և բարեհաջող նահանջել⁹¹, անկասկած է, որ պարտությունը ավելի ծանր է եղել: Թվում է, կասկածներ չպետք է հարուցի այն կարծիքը, որ հենց այս ճակատամարտը նկատի ունի ալ-Ֆարիկին, երբ պատմում է մահմեդականների մեծ հաղթանակի մասին. «558 տարվա շաբան ամսի 9-ին (13 հուլիս, 1163) չորեքշաբթի օրը Շահ-Արմանը, սուլթան Արալան-շահ իրն Թուղրիլ բեկը, Շամս ալ-դին Իլ-դիգուղը և Արզնի տեր Ֆախր ալ-դինը մեծ ջարդ տվեցին Ափխազաց ու Վրաց թագավորին և մտան Քարթլիի ամրոցը, որտեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ և [վրացիք] խիստ պարտություն կրեցին»⁹²: Վ. Մինորսկին ճիշտ է կռահել, որ արաբ պատմիչի Քարթլը պետք է լինի այժմյան Գարգառը, Լոռեի մոտ⁹³, որը հին բնակավայր է և հիշվում է դեռևս ԺԳ դարի սկզբին⁹⁴: Թամար Թագուհու առաջին պատմիչի վկայությունը՝ Գեորգի Գ-ի բանակատեղին Լոռեի և Դմանիսի միջև լինելու մասին, համապատասխանում է

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 13—15:

⁹² V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 93: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 204:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 93, ծան. 1, հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 204, ծան. 19:

⁹⁴ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 55:

⁸⁷ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 391:

⁸⁸ Ս. Անեցի, էջ 137—138, հմմտ. Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 19:

⁸⁹ Տե՛ս Օ. Քոչեռնոցով, նշվ. աշխ., էջ 235—236. հմմտ. Յ. Եժով-Յոժով, նշվ. աշխ., էջ 52—53:

⁹⁰ Ժ. Օ., 2, 33. 13.

հաշվենք ոչ թե 1161 թվականից, ինչպես ընդունված է կարծել, այլ Գաղի ճակատամարտից, այսինքն՝ 1163 թվականից, և ստիպված կլինենք ընդունելու 1167 թ.¹⁰²։ Թվում է, այստեղ ևս վճռական խոսքը պատկանում է ժամանակակից ալ-Ֆարիկին։ Նրա տեղեկություններից երևում է, որ 1164 թ. առաջին կեսին պատերազմական զործողությունները հանուն Անիի շարունակվում էին, իսկ այդ տարվա վերջում Նլտկուզ աթաբեկը քաղաքը հանձնեց Շադդադ և Փատլուն ամիրանների եղբայր Շահնշահ Շեդդադյանին¹⁰³։ Պատերազմը սկսվել էր 1161-ին և շարունակվել մինչև 1164 թվականի վերջը, իրոք որ ընդգրկելով շուրջ քառամյա ժամանակահատված։ Ուստի Վարդանի վկայությունը հնարավոր է այսպես մեկնաբանել. քառամյա կռիվների մասին նրա տեղեկությունը ստույգ է, սակայն պատմիչի կողմից, իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների խմբագրման ժամանակ, հայտնվել է ոչ ճիշտ տեղում։ Հետևաբար, առաք և հայ պատմիչների վկայությունների միջև կարելի է համաձայնության եզրեր գտնել և Անիի վերահանձնումը Շեդդադյաններին բավարել 1164 թվականով։

Սակայն ո՞ւմ էր հանձնվել քաղաքը։ Սովորաբար, կարծվում է, թե Անին վերադարձվել է քաղաքի նախկին տերերի ազգական և ժառանգորդ Մահմուդի որդի Արսլանին¹⁰⁴։ Այս տեսակետը փորձել է փաստարկել և հարցս առանձին քննության նյութ է դարձրել ակադ. Մանանդյանը. «Աղբյուրների ուշադիր քննությունը պարզ ցույց է տալիս, որ Գեորգի Գ-ը Անին տվել էր ոչ թե Նլտկուզ աթաբեկին և նրա խնամակալության տակ գտնվող Արսլանշահ սուլթանին, ինչպես մինչև այժմ ենթադրվել է, այլ Շեդդադյան Մահմուդ ամիրայի որդուն, որը Վարդան պատմիչի մոտ անվանված է «Մովիզ

սուլտան՝ որդի Մահմուդի Ասլան», իսկ Անիի 1173 թ. մի արձանագրության մեջ՝ «Բարիանուն սուլտան՝ որդի ամիր Մահմուդի թոռն Մանուչէի»¹⁰⁵։ Ինչպես երևում է, ականավոր պատմաբանին թյուրիմացություն մեջ է գցել ժամանակին սխալմամբ 1173 թվականով թվագրվող, իրականում 1193 թվականի Անիի արձանագրությունը¹⁰⁶, որտեղ հիշված քաղաքի Շեդդադյան տիրակալի Սուլթան անունը նա ընկալել է իբրև տիտղոս։ Այս հանգամանքն էլ վստահություն է ներշնչել Մանանդյանին՝ փոխելու նախկինում իր իսկ պաշտպանած տեսակետը և «Մովիզ սուլտան»-ի ներքո ենթադրելու ոչ թե ժամանակի սելջուկյան սուլթանին, այլ ուրիշ աղբյուրներից անհայտ Ասլան Շեդդադյանին, որը կարող էր իշխած լինել մինչև 1174 թ.՝ Անիի հաջորդ գրավումը Գեորգի Գ-ի կողմից։ Սակայն Մահմուդի որդի Ասլանին Շեդդադյան համարող հետազոտողները իզուր կարևորություն չեն տալիս այն տիտղոսին, որով հիշատակում է Ասլանին Վարդանը։ Սուլթան կարող էր կոչվել միայն սելջուկյան տիրակալը։ Ինչպես տեսանք, վրացի պատմիչը իբրև ինքնակոչ է ներկայացնում այդպես իրեն մեծարող Շահ-Արմենին։ Ուստի զարմանալի կլինեն, եթե Վարդանը սուլթան կոչեր Շեդդադյաններից որևէ մեկին, որոնց հղորությունն ու հավակնությունները շատ համեստ էին։ «Մովիզ սուլտան» մականունից երևում է, որ պատմիչը, ճիշտ չհաղորդելով հանդերձ իրաքի սելջուկյան սուլթանի հայրանունը¹⁰⁷, անկասկած, նկատի ունի նրան, քանի որ վերջինիս, սելջուկյան սուլթան-

¹⁰⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 120։

¹⁰⁶ Տե՛ս «Գիվան հայ վիմագրության», I, էջ 47։

¹⁰⁷ Պատմիչը Ասլանին անվանում է Մահմուդի որդի, այն դեպքում, երբ նա Տուլուի Բ-ի (1132—1134) որդին էր և Մահմուդ Բ-ի (1118—1131) թոռը (տե՛ս С. Лян-Пуль, նշվ. աշխ., էջ 125-ին կից սուլթանների առհամաժող)։ Հնարավոր է, Ասլանի հոր անունը բաց է թողնվել զրիչների մեղքով, կամ էլ Վարդանի «Մահմուտի որդի» արտահայտությունը պետք է հասկանալ ինչպես այլ հեղինակների «Մանուչէի որդիներ»-ը՝ Մանուչէի սերունդ։ Պատմիչը քիչ անց Ասլանին անվանում է նաև «Ալփախան», այս անգամ, հավանաբար, օգտվելով այլ աղբյուրից։

¹⁰² Տե՛ս Ժ. Խոսրով, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგადი-თი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შესახებ, «საქართველო რუსთაველის ანაბე», 33, 112; 3. სტეფანოვი, ნշվ. աշխ., էջ 54, ნამთ. М. Д. Лордкипанидзе, ნշվ. աշխ., էջ 204, 211, 212.

¹⁰³ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 95—96; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 210։

¹⁰⁴ Տե՛ս 3. Խոսրով, ნშვ. აშխ., էջ 237; 3. სტეფანოვი, ნշվ. აშխ., էջ 54; Ժ. Խոսրով, ნշվ. აშխ., էջ 112։

ների ցանկում, ճիշտ նույն ձևով է հիշատակում և Մխիթար Այրիվանեցին¹⁰⁸։ Բնական է, որ Ելտկուզը պատերազմելու պետք է դրդեր ոչ թե Շեղդադյաններին, որոնք Անիում իշխանությունը կորցնելուց հետո իրենցից ոչինչ չէին ներկայացնում և սեփական տիրույթների վերադարձման նպատակով պայքարի ելնելու համար դրդման կարիք էլ չունեին, այլ բոլոր մահմեդական իշխանավորների գլխավոր համարվող սուլթանին։ Հետևաբար, հենց վերջինս էլ պետք է հանդես գար մահմեդականների կողմից բանակցությունների ժամանակ և ետ ստանար Անին։ Սակայն Անին միայն ձևականորեն է համարվել սուլթանական տիրույթ, ստանալով քաղաքը, սուլթանը կամ, ավելի ճիշտ, սելջուկյան պետության փաստական տիրակալ Ելտկուզ աթաբեկը այն վերադարձրել է, ինչպես վկայում է ակ-Ֆարիկին, Շահնշահ Շեղդադյանին։ Այս տեղեկության հավաստիությունը ակնհայտ է Վարդանի վկայությունից. 1174 թ. Անին գրավելիս Գեորգի Գ-ը Վրաստան է տարել քաղաքում իշխող Շահնշահ ամիրային¹⁰⁹։

Այսպիսով, Շահնշահ Շեղդադյանի տիրակալությունը Անիում տևեց 10 տարի և 1174 թ. ընդհատվեց վրացական զորքերի նոր հարձակմամբ, որոնք երրորդ անգամ գրավեցին Անին։ Այս իրադարձության շարժառիթները հասկանալուն օգնում է Վարդանը. «Ի վեց հարիւր քսան և երեք թուին¹¹⁰ էառ Գէորգ[ի] զԱնի երկրորդ անգամ՝ ի սադրելոյ Իւանէի ամիր սպասաւարի, զի ինքն նստցի ի նմա և արասցէ գերէդարձ քրիստոնէից»¹¹¹։ Այս այն բազմամյա պայքարի

արտացոլումն է, որ Անիին տիրելու նպատակով մղում էին Օրբելի իշխանները։ Ազգակցական կապերը Կյուրիկյանների հետ նրանց հիմք էին տալիս իրենց Անիի Բագրատունիների ժառանգորդ և Անին «սեփական քաղաք» համարելու¹¹², և զարմանալի չէ, որ հենց Իվանե Օրբելին էր դրդում Գեորգի Գ-ին՝ գրավելու Անին։ Սակայն Անիի նկատմամբ սեփական ծրագրեր ուներ և թագավորը, որը հետևողականորեն շարունակում էր Դավիթ Շինոզի քաղաքական կուրսը։ Ստեղծված իրավիճակը՝ ներդասակարգային պայքար թագավորական իշխանության և խոշոր ավատատերերի միջև հանուն քաղաքների, զարգացած ավատատիրության դարաշրջանին բնորոշ երևույթներից էր, և Անիի դեպքերը խիստ հիշեցնում են ԺԱ դարի 30-ական թվականներին Թբիլիսիի շուրջ ծավալված իրադարձությունները։ Հայտնի է, որ 1032 և 1038—40 թթ. Բագրատ Դ-ը քաղաքը գրավելու բոլոր նախապայմանները ուներ, սակայն երկու դեպքում էլ գերադասեց չգրավել Թբիլիսին, այլ ստորակայության պայմանով այն վերադարձրեց Ջաֆար ամիրային։ Այս արդյունք էր Բագրատ Դ-ի զգուշավոր քաղաքականության. երկու դեպքում էլ Թբիլիսիի գրավման նախաձեռնողը կիպարիտ կիպարիտի որդի Բազմալն էր¹¹³, և թագավորը վախենալով, որ հետագայում հարկադրված կլինի քաղաքը հանձնել կիպարիտին, որը առանց այդ էլ շատ հզոր էր, նպատակահարմար էր դիտում Թբիլիսին թողնել նախկին տիրոջը։ Այս դեպքերից հետո էր, որ կիպարիտը հանդես եկավ թագավորի դեմ¹¹⁴։ Նույն պատմությունը, փաստորեն, կրկնվեց 1174—1176 թթ. Անիի իրադարձություններից հետո։ Ներդասակարգային պայքարը, ինչպես տեսանք, իր կնիքն էր դնում 1161—1164 թթ. հանուն

¹⁰⁸ Տե՛ս Մ. Այրիվանեցի, էջ 22։

¹⁰⁹ Տե՛ս Վարդան, էջ 169։

¹¹⁰ Պատմիչի հաղորդած 1174 թ. ակադ. Ի. Զավախիշվիլին (տե՛ս օգ. Ջաջևիշվիլի, Նշվ. աշխ., էջ 239) սխալմամբ ընկալել է 1173 (տե՛ս Ժ. Զեմլախ, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის, გვ. 140)։ Այս թվուր տարեթիվը թափանցել է և հայագետների աշխատությունները (տե՛ս С. Т. Еремян, Армения..., էջ 626; Բ. Առաքելյան, Նշվ. աշխ., էջ 166)։

¹¹¹ Վարդան, էջ 169։

¹¹² Տե՛ս «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 409, հմտ. Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 125։

¹¹³ Այս ուշագրավ գործի և նրա տոհմի մասին տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, կիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները. «Ն. Մառի անվ. կաթինտի աշխատություններ», 2, Երևան, 1947, էջ 103—149։

¹¹⁴ Տե՛ս օգ. Ջաջևիշվիլի, Նշվ. աշխ., էջ 140—142; Պ. Յեքեո, Նշվ. աշխ., էջ 51—53։

Անիի մղված կռիվների ընթացքի վրա (Սաղունի վարքագիծը, Գաղի և Գարգառի ճակատամարտերի դեպքերը): Խոշոր ավատատերերը ակնհայտորեն մրցակցում էին Գեորգի Գ-ի հետ՝ Անիում հաստատվելու համար:

1174 թ., ինչպես երևում է հայ ժամանակագիրների կարճառոտ տեղեկություններից, Անին հանձնվեց Իվանե Օրբելունի¹¹⁵, սակայն, հավանաբար, ոչ թե իբրև ժառանգական սեփականություն՝ «հայրենիք», այլ ի կառավարումն¹¹⁶, որից Իվանեն պետք է խիստ դժգոհ մնացած լիներ: Նրա դժգոհությունը արտահայտվեց քիչ անց, երբ նորից պայքար բորբոքվեց հանուն Անիի և «Ամենայն Թուրքաստանեաց հաւաքեցան ի մի, զԱլփասլանն կոչեցեալ սուլտան ընդ ինքեանս առեալ՝ զան ի յԱնի և աւերեն զտուն Շիրակայ»¹¹⁷: Պատահական չէ, որ այս պահին Իվանեն փորձեց գործարքի մեջ մտնել սուլթանի և աթաբեկ Ելտկուզի հետ և նրանց հանձնել

¹¹⁵ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 19: «Մանր ժամանակագրութիւններ», 2, էջ 502:

¹¹⁶ Թե՛ հայագիտական (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղրականք կամ Պոռնեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 2: Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 166), թե՛ վրացագիտական գրականությունում (տե՛ս օջ. ՋաճճոՅճճճ, նշվ. աշխ., էջ 239: Թ. Լուրճիճճճճճճ, նշվ. աշխ., էջ 111: Մ. Դ. Սորաքանիճճ, նշվ. աշխ., էջ 131) տարածված է այն միտքը, որ 1174 թ. Անիի ամիրա է նշանակվել Բարսեղ արքեպիսկոպոսի եղբայր Ապիրատը: Առաջինը ակադ. Հ. Մանանդյանը ապացուցեց, որ այս կարծիքը հիմնված է Վարդանի վկայության թյուր ընկալման վրա և իրականում Գեորգի Գ-ը Բարսեղի խնդրանքով միայն փրկագնեւ է Ապիրատին (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 123): Հ. Մանանդյանի ճշգրտումը լիովին հաստատող հայ ժամանակագիրներից Ստ. Օրբելյանը Ապիրատի փրկագնումը նշում է 1160 թ. (տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 18), սակայն ավելի մանրամասն և հավաստի են թվում երկրորդ ժամանակագրի վկայությունները: Պարզվում է, որ Ապիրատը իր եղբայր Ապլդարիպի և փեսա Ամիր-Հասանի հետ Կարսի ամիրայի մոտ գերի է բռնվել 1165 թ. և փրկագնվել 1170 թ. («Մանր ժամանակագրութիւններ», 2, էջ 502): Այս առումով կարևոր է, որ Վարդանը Ապիրատի փրկագնման մասին խոսելիս թեև տարբերվում է նշում, սակայն դեպքը հիշատակում է Անիի 1174 թ. գրավման և ոչ թե 1161 թ. իրադարձությունների առիթով:

¹¹⁷ Վարդան, էջ 170:

քաղաքը. «Իսկ Իւանէ կամեցաւ տալ զքաղաքն ի Թուրքն և ոչ աշողեցաւ զործն, զի իմացաւ քաղաքն և զգուշացան»¹¹⁸: Հասկանալի է, որ Իվանեն պատրաստվում էր ներս թողնել թշնամուն որոշակի նկատառումներով. նա, հավանաբար, հույս ուներ ավելի ձեռնտու պայմաններով՝ սուլթանից ստորակայական կախվածության պարտավորությամբ, կրկին ետ ստանալ Անին և Գեորգի Գ-ի պաշտոնյայից վերածվել քաղաքի տիրակալի¹¹⁹: Վերհիշենք, որ Իվանեի և սուլթան-աթաբեկի միջև կապի գոյության մասին դեռևս 1163 թ. վկայում է և Մխիթար Գոշը, ուստի Իվանեի վարքագիծը 1174 թ. զարմանալի չպետք է թվա: Սակայն ամիրսպասալարին այս անգամ ևս չհաջողվեց հաստատվել Անիում, իսկ Գեորգի Գ-ը, որոշակի նկատառումներով, շահագրգռված էր վճռականորեն մարտնչելու Անին պահպանելու համար: Նա, ինչպես և ժամանակին Բագրատ Գ-ը, նախընտրում էր Անիում վերականգնել իր համար անվտանգ Շեղզագյանների իշխանությունը, քան հանդուրժել, որ այնտեղ հաստատվի Իվանե Օրբելին, որի տիրույթները առանց այդ էլ հսկայածավալ էին, «անշահելի» որ կէս Վրաց տանս է աւելի»¹²⁰: Դա էլ 1176—1177 թթ. Օրբելիների գլխավորած ավատատիրական ապստամբության գլխավոր շարժառիթներից մեկը դարձավ¹²¹:

Ցավոք, Անիի 1174 թ. ճակատագրի մասին աղբյուրներում տեղեկությունների գրեթե չենք հանդիպում. նրանցում միայն արտացոլում են գտել հետագա կռիվները: Ալ-Ֆարիկիի վկայություններից երևում է, որ պայքարը սկզբում ընթացել է հօգուտ Գեորգիի, և մահմեդականները պարտություն են կրել: Սակայն հետագայում կշեռքի նժարը թեքվել է հօգուտ Ելտկուզ աթաբեկի: 1175 թ. օգոստոսին սուլթան-աթաբեկի և նրանց զաշնակիցների զորքերը ներխուժել են Զավախք և Թոնդը, ավերել և թալանել են երկիրը, իսկ երբ

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Տե՛ս Թ. Լուրճիճճճճճճ, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹²⁰ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 386:

¹²¹ Հմմտ. Թ. Լուրճիճճճճճճ, նշվ. աշխ., էջ 118:

Գեորգի Գ-ը խուսափել է ճակատամարտ տալուց, նրանք հարուստ ավարով վերադարձել են իրենց տեղերը¹²²։ Նույնն են վկայում և հայ ժամանակագիրները. «Ն ՌԻԴ (1175) գա աթաբակ Նլտկուզն և պաշարէ զԱնի և քակէ բազում հկեղեցիս ի Շիրակ, ընդ նմին աւերէ զԱխալքաղաք և զՋաւախսթ և առժամայն դառնալով ի Դուին սատակի ինքն և սուլտանն և այլ բազումք ի մեծամեծաց»¹²³։ Այսպիսով, 1174—1175 թթ. պատերազմի արդյունքների և հատկապես Անիի ճակատագրի մասին որոշակի ոչինչ հայտնի չէ, սակայն, ինչպես երևում է, այս անգամ էլ պայքարը ավարտվել էր առանց էական փոփոխությունների առաջացնելու Անիում։ Նույն ժամանակագիրների տվյալներով, 1176 թ. Գեորգի Գ-ը Անին նորից է վերադարձրել նախկին տերերին՝ Շեղդադյաններին։ Այսպիսով, Գեորգի Գ-ի՝ Անին նվաճելու փորձերը 1161 և 1174 թթ. երկու անգամ էլ ավարտվեցին անհաջողությամբ։ Զախողման հիմնական պատճառը Գանձակի աթաբեկության և Խլաթի Շահ-Արմենների առաջնորդությամբ մահմեդական ամիրայությունների կատաղի դիմադրությունն էր։ Մյուս կողմից, Գեորգի Գ-ի թագավորության վերջին տարիներին ուժեղացած ներդասակարգային պայքարը ևս զգալիորեն խոչընդոտում էր Գեորգիի ժրագրերի իրականացմանը։

Անին շարունակում էր մնալ Շեղդադյանների տիրապետության ներքո և միայն քառորդ դար անց, ԺԲ դարի վերջերին, ներքին և արտաքին կյանքում տեղի ունեցած նպաստավոր փոփոխությունները հնարավորություն ընձեռեցին Զաքարյաններին ազատագրելու Բագրատունիների հնամենի մայրաքաղաքը։

¹²² Shtu V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 96—98։ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 210—211։

¹²³ «Մանր ժամանակագրություններ», 2, էջ 502, հմտ. Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 18—19։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՆԵՐԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍՏԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺԲ ԴԱՐԻ 20—70—ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՆԵՐԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԺԲ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ ԵՎ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՐ 1150—1156 ԹԹ.

Դասակարգային և ներդասակարգային պայքարը, ինչպես բոլոր դասակարգային հասարակություններում, ավատատիրական հասարակարգի զարգացման գլխավոր շարժիչ ուժն էր, կարոտ հանգամանալից և համակողմանի ուսումնասիրության։ Ողջ միջնադարում հարատև մարտ ու պայքար էր տեղի ունենում ավատատիրական հասարակության երկու հիմնական և հակամարտ դասակարգերի՝ գյուղացիության և աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերի միջև։ Համառ և երկարատև պայքար էր ընթանում նաև հենց տիրապետող դասակարգի ներսում։ Ներդասակարգային պայքարը միջնադարյան ավատատիրության անբաժան ուղեկիցն էր վերջինիս պատմության ամբողջ ընթացքում։ Անդիշում մրցակցություն էր մղվում հանուն շահագործվող դասակարգի առավել մեծ մասի վրա սեփական տիրապետության հաստատման, գյուղացիների շահագործումից ստացվող ընդհանուր շահույթի բաժանման և վերաբաժանման, ավատատիրական աստիճանակարգում առավել բարձր դիրքերի նվաճման։ Պայքարը ընթանում էր ինչպես թագավորական իշխանության և մեծատոհմիկ խոշոր ավատատերերի, այնպես էլ պետության և եկեղեցու, աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերի, խոշոր և

մանր ազնվականության, ավատատերերի տարբեր խմբակ-
ցությունների, առանձին տոհմերի և իշխանների միջև: Ներ-
դասակարգային պայքարի, ավատատիրական դասակարգի
տարբեր շերտերի փոխհարաբերությունների և պայքարի, իշ-
խող դասակարգի ներսում անընդհատ ընթացող փոփոխու-
թյունների ու տեղաշաժերի ուսումնասիրությունն անհրա-
ժեշտ է և ուշագրավ յուրաքանչյուր միջնադարյան երկրի
ներքին և արտաքին պատմության շատ էական հարցերի լու-
սաբանման համար: Անժխտելի է այն կապը, որ գոյություն
ունի երկրի ներսում ընթացող սոցիալական պրոցեսների,
դասակարգային և ներդասակարգային պայքարի և արտաքին
քաղաքական հարաբերությունների միջև: Արտաքին քաղա-
քականությունը, սովորաբար, ներքին քաղաքականության
անմիջական շարունակությունն էր, արտահայտում էր ներ-
քաղաքական պայքարում հաղթանակ տարած սոցիալական
խավերի շահերը: Ներքաղաքական կյանքի և ներդասակա-
րգային պայքարի հետադուրությունը չափազանց կարևոր է
նաև ավատատիրական պետական կարգի զարգացման ուղի-
ներն ու միտումները, տարբեր երկրներում քաղաքական ու
տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունները պարզա-
բանելու համար:

Առանձնապես ուշագրավ է ներդասակարգային պայքարի
ուսումնասիրությունը ԺԲ դարի Վրաստանում¹, որտեղ զար-
գացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում այն բավա-
կանին մեծ ծավալ էր ընդունել, ընդգրկելով տիրապետող
դասակարգի բոլոր խավերը: Ներդասակարգային բուռն պայ-
քարի պայմաններում էր ընթանում Վրաստանի վերամիա-
վորումը. խոշոր ավատատերերը ամեն կերպ աշխատում էին
խոչընդոտել հզոր կենտրոնական իշխանության հաստատ-
մանը, երկնչելով իրենց անկախությանն ու արտոնություն-
ներին սպառնացող վտանգից, սակայն թագավորական իշխա-
նության դեմ մղված պայքարում ստիպված էին տեղի տալ և

¹ Տե՛ս Ե. Զեմենցով, Կլասոբրոյի և Մինյակոբրոյի Բրժոլոյի
գամուլները և Տաթարոյի և Տաթարոյի-Մոլդովայի շրտիցիոնները, ԶԳ.
5—49.

հաշտվել ստեղծված դրության հետ: Մեծատոհմիկ ազնվա-
կաններն այժմ պայքար էին սկսում հանուն արքունիքում
եկամտաբեր պաշտոնների զբաղման, թագավորից կալ-
վածքների ու պարգևների ստացման: Միաժամանակ, մեծա-
տոհմիկներն իրենց նպատակներին հասնելու, թագավորի
վրա ճնշում գործադրելու համար հմտորեն օգտագործում
էին արտաքին քաղաքական անբարենպաստ պահերը, չէին
խորշում արտաքին թշնամու օգնությանը դիմելուց: Բագրատ
Դ-ի թագավորության գրեթե ողջ ընթացքում արքան ստիպ-
ված էր պայքարել Կղեկարի հզոր էրիսթավ կիպարիտ Լի-
պարիտի որդի Բաղվաշի դեմ, որին աջակցում էին Վրաստա-
նի թուլացմամբ շահագրգռված բյուզանդացիները²: Անհա-
ղանդ ստորակայի դեմ մղված մարտում հաջողությունը միշտ
չէ, որ թագավորի կողմն էր. Բագրատին հաջողվեց 1058 թ.
Լիպարիտին գերել և երկրից արտաքսել միայն մեծատոհմիկ-
ների մեկ այլ խմբակցության օգնությամբ: Այսպիսով, մե-
ծատոհմիկների դեմ պայքարում թագավորական իշխանու-
թյունը հարկադրված էր դաշնակիցներ փնտրել զարձալ
նույն խոշոր ավատատերերի շրջանում, և տոհմիկ ազնվակա-
նության հզորության հիմքերը մնում էին անձեռնմխելի:
Գեորգի Բ-ի օրոք, մեծատոհմիկները, օգտվելով սելջուկ թյուր-
քերի արշավանքների հետևանքով ստեղծված ծանր իրադրու-
թյունից, նորանոր պահանջներ էին ներկայացնում թագավո-
րին և անվերապ հաջողության էին հասնում: Սակայն իրավի-
ճակը հիմնովին փոխվեց Դավիթ Շինողի թագավորության
տարիներին, որը, ի տարբերություն իր նախորդների, մեծա-
տոհմիկների դեմ պայքարում դաշնակցում էր մանր և ծա-
ռալիական ազնվականության, քաղաքային բնակչության
այն շերտերի հետ, որոնք շահագրգռված էին կենտրոնական
իշխանության հզորացմամբ: Դավիթն հաջողվեց հաղթանակ
տանել խոշոր ավատատերերի նկատմամբ, սանձահարել
ինքնակամ իշխաններին, վերջնականապես ապարեզից

² Տե՛ս Ս. Տ. Նեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները,
էջ 103—149: Զ. Զեմենցով, Դարձեցի Երևանի օստրոյ, ԶԳ. 142—150; Բ.
Զեմենցով, Մինյակոբրոյի Բրժոլոյի, ԶԳ. 52—53.

դուրս հանել Բաղվաշներին, թագավորական իշխանությունը ենթարկել եկեղեցին³:

Այս, սակայն, ժամանակավոր դադար էր. շնայած աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր ավատատերերի դեմ մղած պայքարում ձեռք բերած մեծ նվաճումներին, այնուամենայնիվ ավատատիրական հասարակարգի բնույթից բխող ներդասակարգային պայքարի վերացումը, հասկանալի է, վեր էր և Դավիթ Շինողի ուժերից: ԺԱ դարի վերջում և ԺԲ դարի ըսկըղբում վրաց պետական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում կատարված նշանակալի վերափոխումները, որոնք մի նոր առաջընթաց քայլ էին երկրում ավատատիրության զարգացման ճանապարհին, պայմաններ ստեղծեցին հասարակության տիրող խավերի ներսում հակասությունների և մերցակցության խորացման և ծավալման համար: Միանգամայն ակներև է այն որակական տարբերությունը, որ նկատվում է մինչ Դավիթ Դ-ի գահ բարձրանալը և նրա գահակալությունից հետո տեղի ունեցող ներդասակարգային պայքարի միտումների և չափերի միջև: ԺԱ դարում դիտվող առանձին տոհմերի կամ իշխանների ըմբոստացումները կամ ելույթները (Բաղվաշների տոհմի վարքագիծը, Գեորգի Բ-ի թագավորության ժամանակաշրջանի դեպքերը) ԺԲ դարի երկրորդ կեսում վերաճեցին կազմակերպված շարժման և ապստամբությունների (Օրբելիների և Գեորգի Ռուսի գլխավորած ապստամբությունները, Դուխու Սրսլանի խմբի ելույթը), որոնց նպատակը և ձգտումները շատ ավելին էին, քան թագավորից նոր տիրույթների ու արտոնությունների կորզումը:

Որոնք էին ներքաղաքական կյանքում այս նոր էական տեղաշարժերի պատճառները: Բանն այն է, որ շնայած Դավիթ Շինողը վարում էր նոր գրաված երկրները արքունի տիրույթներ դարձնելու քաղաքականություն, այնուամենայնիվ նրա հաղթական պատերազմների հետևանքով նվաճված

³ Տե՛ս Տաթևադեղոս իստորիա, ԶՅ. 154—163; Ե. Զեթրեմիշվիլի, Կլեստոբրոյո..., ԶՅ. 29—32; Բ. Զեթրեմիշվիլի, Մոնախոստոբրոյո Զրոթոլա..., ԶՅ. 77—101.

հակապական տարածքի մի զգալի մասը իբրև ժառանգական տիրույթ (ձեթլո — հայրենիք) հանձնվեց նրա զորավարներին, որոնցից շատերը հիմք դրեցին վրաց քաղաքական կյանքում հետագայում նշանավոր դեր խաղացած նոր իշխանական տների⁴: Այս՝ օրավուր ուժեղացող տոհմերի ձեռքում, բացի հակապաժավ կալվածքներից, ԺԲ դարում հետզհետե կենտրոնացավ նաև հզորացման մեկ այլ կարևոր լծակ՝ աղքատի գործակալությունը: Օրբելիները, օրինակ, տիրանալով պատկառազու տնտեսական հզորության և տոհմական դարձնելով կարևորագույն արքունական պաշտոնները, այլևս չէին բավարարվում «երկրորդ» լինելու վիճակով, հանդես էին բերում որոշակի անջատողական հակումներ⁵: Մյուս կողմից, սրվում էր պայքարը մեծատոհմիկների խավի ներսում հանուն արքունի գործակալություններում բարձր դիրքերի գրավման, քանի որ միացյալ պետության և հզոր կենտրոնական իշխանության պայմաններում պետական պաշտոնները կարևորագույն զենք էին քաղաքական և տնտեսական գերիշխող բարձունքներ նվաճելու համար: Արքունիքում բարձր ստանալը կամ կորցնելը իշխանական տների բարձրացման ու հզորացման կամ, ընդհակառակը, թուլացման և անկման հիմքն էր: Ուստի, դիրքերը ներքին ձգտում էին ժառանգական դարձնել իրենց գրաված արքունի պաշտոնները, հավերժացնել նվաճած քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը: Բնական է, որ թագավորները պայքարում էին պաշտոնների ժառանգականացման միտումի դեմ, չցանկանալով զրկվել ավատատե-

⁴ Տե՛ս Ե. Զեթրեմիշվիլի, Տաթ. իստ. Տաթ., Գ. VII, ԶՅ. 30—31, 56, 62.

⁵ Այս տեսանկյունից բնութագրական են Ստ. Օրբելյանի խոսքերը. «Վրաց աշխարհին ոչ զոյր ոք նման չոցա (Օրբելիներին—Ն. Մ.) կամ հաւասար բայց միայն ի թագաւորէն», «Ոմանք զդարանեն զնոսա եթէ անձանց խոկալով փառս՝ կամեցան ինքեանց առնուլ զթագաւորութիւնն»: Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 372, 389—390:

⁶ Վրաստանում այսպես էին կոչվում ոչ բոլոր խոշոր ավատատերերը, այլ նրանք, ովքեր արժանացել էին արքունի պաշտոնի և պատվի «դիրքա»-ի (ձոլքո — փառք, մեծարանք, պատիւից էլ նրանց անվանումը՝ դիրքուլի — փառավորյալ, մեծարյալ): Տե՛ս Ե. Զեթրեմիշվիլի, Դարձեթլո Տաթևադեղոս իստորիա, Գ. 2. Զեթ. 1, ԶՅ. 40—47.

րերի վրա ներգործելու այնպիսի ազդեցիկ միջոցից, ինչպիսին արքունի պաշտոնների նշանակման և զրկման մենաշնորհն էր: Մեծատոհմիկ ազնվականությունը համառորեն ձգտում էր վերադարձնել Դավիթ Շինողի ժամանակաշրջանում կորցրածը և պետք է նշել, որ ԺԲ դարի վերջերին արդեն հասավ որոշակի հաջողությունների: Թամար թագուհու օրոք թագավորական իշխանության և խոշոր ավատատերերի միջև հաստատվեցին փոխադարձ զիջման վրա ընդունված հարաբերություններ⁷: Դեմետրե Ա-ի և Գեորգի Գ-ի իշխանության տարիները ներդասակարգային պայքարի տեսանկյունից կարելի է բնութագրել իբրև թագավորական իշխանության կողմից Դավիթ Գ-ի նվաճումների պաշտպանության ժամանակաշրջան, որը, չնայած Դեմետրեի և Գեորգիի գործադրած ջանքերին, ավարտվեց թագավորական իշխանության դիրքերի թուլացմամբ:

Վրաստանում ներդասակարգային պայքարի լրիվ պատկերը ստանալու համար վերոհիշյալ երկու ուղղություններին՝ թագավորական իշխանության և մեծատոհմիկների միջև ընթացող պայքարին, անհրաժեշտ է գումարել թագավորի և եկեղեցու բախումները, մշտապես մարտը մի կողմից՝ խոշոր, մյուս կողմից՝ մանր և միջին ավատատերերի միջև:

ԺԲ դարում ներդասակարգային պայքարի մարտաբեմերից մեկը վրաց քաղաքական կյանքի ոլորտ ընդգրկված Հյուսիսային Հայաստանն էր և նրա կենտրոն լուռ բերդ-քաղաքը: Դավիթ Շինողի ժամանակ նվաճված այդ երկրամասը հենակետ էր Վրաստանի համար՝ Գեորգի Գ-ի և Թամար թագուհու ժամանակ դեպի հարավ առաջխաղացումը շարունակելիս: Ռազմատարածքիական խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող այս տարածքում էր տիրույթներ ստանում ամիրսպասալարը: Ուստի հասկանալի են ավատատերերի միջև, հանուն լուռի և շրջակա տիրույթների, մղվող այն պայքարի շարժառիթները, որոնք դիտվում են հատկապես ԺԲ

⁷ Տե՛ս Սաթրապեոսի իստորիոս, 83. 200; Ե. Զերմեյով, Կլասիկոմորի..., 83. 41—42.

դարի երկրորդ կեսում: Որոշ դեպքերում ներդասակարգային պայքարի սրման մեջ ուղադրվելով դեր էր խաղում Անին, «գրեթե լիովին ակնբայ է այն հանգամանքը, որ Դեմետրեի և Գեորգի Գ-ի ժամանակ տեղի ունեցող մեծատոհմիկ ազնվականության ելույթների մեծ մասը այսպես թե այնպես կապված է Հայաստան-Անիի հարցի հետ»⁸:

Հետևաբար, ԺԲ դարի Վրաստանում ներդասակարգային պայքարի այն նշանավոր դրվագների ուսումնասիրությունը, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են Հյուսիսային Հայաստանի և Անիի պատմության հետ, ունի նաև հայագիտական հետաքրքրություն, նպաստ է բերում միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական պատմության հետազոտությանը:

*
* *

Դեմետրե Ա-ի գահակալության տարիներին, մեծատոհմիկ ազնվականությունը, որ ԺԲ դարի առաջին քառորդում ներքին և արտաքին կյանքում Վրաստանի ձեռք բերած ազդեցիկ հաջողությունների հակադրմամբ առժամանակ հրաժարվել էր թագավորական իշխանության դեմ ուղղված գործուն պայքարից, նորից շարունակեց իր սովորական ընթացքը: Այս անգամ, իբրև նրա պայքարի առաջամարտիկ, հանդես էր գալիս Աբուլեթիսձենների տոհմը, որը թեև իր արագ առաջընթացի և հզորացման համար պարտական էր Դավիթ Շինողին⁹, սակայն տոհմի անդամներից ոմանք թագավորի դեմ ուղղված ելույթ էին ունեցել դեռևս Դավթի կենդանության ժամանակ¹⁰: Խոշոր ավատատերերը, ըստ

⁸ Տե՛ս Ե. Լորտժիցանով, Նշվ. աշխ., էջ 114.

⁹ Թեև Դավթ Շինողը իր կտակում մեղադրում է Աբուլեթիսձենների ավանդական անհավատարմության և անհնազանդության մեջ (տե՛ս Ե. Լորտժիցանովի Սաթրապեոսի իստորիոս, 83. 2, 83. 16), այնուամենայնիվ, ակադ. Ն. Բերձնիշվիլու հայտնած կարծիքը՝ Աբուլեթիսձենների նոր տոհմ լինելու և ԺԲ դարի սկզբում բարձրանալու մասին, հավանական է թվում (տե՛ս Ե. Զերմեյով, Սաթրապեոսի իստորիոս, 83. 30—31, 56, 62): Բոլոր դեպքերում փաստ է, որ, իբրև աչքի ընկնող իշխանական տուն, Աբուլեթիսձենները հանդես են գալիս Դավթ Շինողի ժամանակից:

¹⁰ Տե՛ս Բ. Զերմեյով, Մոնեթալոգիոս Զորոբա..., 83. 84—98.

կերևույթին, դժգոհ էին Դեմեաթե Լ-ի վարած ոչ հարձակողական քաղաքականությունից, քանի որ չմասնակցելով ռազմական արշավանքների, զրկվում էին շահույթի նշանակալից աղբյուրից: Արևելեթիսձեների ելույթի համար, հավանաբար, առիթ դարձան այն ռազմական անհաջողությունները, որոնք ժԲ դարի 30-ական թվականներին կրեցին Արևելեթը և Իվանեն:

Աղբյուրները, ցավոք, շատ կցկատուր տեղեկություններ են հաղորդում մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին։ Աբուլեթիսձենների ելույթի մասին հիմնական աղբյուրը մնում է Վարդանի Պատմությունը, որտեղ, սակայն, այս իրադարձության նկարագրությունը շատ բանով մութ է և անհասկանալի։ Դժվար է ասել՝ հեղինակի կողմից աղբյուրների համառոտման ժամանակ, թե հետագայում, բնօրինակող գրիչների մեղքով, Պատմության այս հատվածը ենթարկվել է ակնհայտ խաթարումների, ուստի պատմագիտական հարցերի քննարկմանը կարելի է ձեռնամուխ լինել միայն Վարդանի վկայությունների բանասիրական-աղբյուրագիտական քննությունից հետո։

Պատմիչը 1130 թ. դեպքերը ավանդելուց հետո, հետևյալն է գրում. «Ի նոյն ժամանակաց ոչ հեռագոյնս ինչ՝ կամեցաւ Իւանէ, որդին Ապուլէթի, սպանանել զԴեմետրէ և զեղբայր իւր՝ զԳորգի. և նորին հայրն Ապուլէթ փնտելով զալիսն առաջի նորա արգել զնա: Եւ էին երկոքեանն արգելեալ ի բերդն Դմանեաց պատճառանաւ ինչ խաբէութեամբ ի մէջ եղբարց, զոր ապա իմացեալ Դեմետրի՝ ասաց Իւանէ. «Կալա՞ր զիս, մա՛մ»: Եւ նա զղջացեալ ասաց. «ոչ, արքա՛յ, այլ ետու ի ձեռս քո զեղբայր քո, որ խնդրէ զթագաւորութիւնդ. զոր ըմբռնեալ խաւարեցուցանէ և թողու»¹¹: Առաջին նախադասութիւնում ուսումնասիրողների կողմից կասկածելի է դիտվել Գեորգի արքայազնի հիշատակությունը: Դեռևս Բրոսեն է նկատել¹², որ Դեմետրե թագավորի Գեորգի անու-

¹¹ Վարդան, էջ 160—161:

¹² M. Brosset, *Additions...*, t. 2, 245, *dmh*, 2.

Նոյլ հղբար անհայտ է «Քարթլիս ցխովրեբային», ուստի այս հանգամանքի՝ ազդեցության մեծ տարածումը հետազոտողներից ոչ մեկը չի ընդունել Գեորգի արքայազնի իրական պատմական անձնավորություն լինելը: Վեճը ընթացել է այլ ուղղությամբ՝ պատմիչը նկատի ունի Դեմետրե Ա-ի հղբարը՝ Վախթանգի¹⁶ն, թե ավագ որդի Դավթին:

Ինչպես հայտնի է, Դեմետրեն ծնվել էր Դավիթ Շինողի հայ կնոջից¹³։ Սակայն տեղեկություններ են պահպանվել նաև Դավթի մյուս որդիների մասին։ Դավիթ Շինողի պատմիչը հաղորդում է ղփչաղների տեղափոխությունից հետո, Դավթի և ղփչաղների իշխան Աթրաքի դուստր Գուրանդուխտի ամուսնությունից Վախթանգ արքայազնի ծննդյան մասին¹⁴։ Ինքը՝ Դավիթը, հետևյալն է ավանդում 1123 թ. զրված իր կտակում. «Տվեց ինձ [աստված] սկզբում այս իմ Դեմետրե որդուն, որը իմաստությամբ, մաքրությամբ, քաջությամբ և արիությամբ լավագույն է քան ես և իսկապես այնպիսին է, ինչպիսին պետք է լիներ արքան... և աստծո միջնորդությամբ վստահեցի (Դեմետրեին—Հ. Մ.) զավակներին և թագուհուն, որպեսզի իր եղբորը սնուցի։ Եվ եթե կամենա աստված և Յվատը պիտանի լինի, թող իրենից հետո թագավոր դարձնի հայրենիքի վրա»¹⁵։ Քանի որ վերոբերյալ վկայությունում արքան խոսում է միայն Յվատի մասին, ուսումնասիրողները սկսած Դմիտրի Բաբրաձեից¹⁶, Վախթանգին և Յվատին նույնացնում են¹⁷։ Այս նույնացումը կասկած է հա-

¹³ *მ. მონაყსეჲ, ტ. 357, 365, ზმამთ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, გვ. 219—220.*

¹⁴ ქ. ც., 1, გვ. 336—337; გ. ნადირაძე, ნიკოლოზ ურბნელი..., გვ. 61—63.

15 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, გვ. 19.

¹⁶ *საქართველოს ისტორია*, გვ. 186, შენ. 19.

17 **Sk'u a. ზოგვერადე**, დავით აღმაშენებლის ისტორიის თარიღისა და ხსიათის შესახებ, გვ. 76, შენ. 28; **მ. ლორთქიფანიძე**, ანისისათვის..., გვ. 114; **რ. მეტრეველი**, შინაკლასობრივი ბრძოლა..., გვ. 120; **გ. ნადირაძე**, ნიკოლოზ ურბნელი..., გვ. 62—63; **ჯ. სტეფანაძე**, საქართველოს..., გვ. 128, შენ. 88; **კ. კეკელიძე**, ეტრუდები..., IV, თბ., 1957, გვ. 5, შენ. 1; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, თბ., 1968, გვ. 280—283.

Գեորգի անունը ամենատարածվածներից էր վրաց Բագրատունիների մեջ և ԺԱ.—ԺԳ դարերում, սովորաբար, անցնում էր թոռանը²³, ուստի բնական է ենթադրել, որ պապի՝ Գեորգի Բ-ի, անունով կարող էր կոչվել Դավիթ Շինոդի որդիներից մեկը: Ակադ. Իվանե Ջավախիշվիլու իրավացի գիտողությամբ, «թեև Դավիթ Շինոդի «Պատմությունում» Դեմետրից բացի մեծափառ արքայի ուրիշ որդի չի հիշատակվում, սակայն ոչ էլ այն է ասված, որ Դեմետրեն մինուճար որդի էր, հետևաբար, հնարավոր է, որ Դեմետրեն ունենալու էր եղբայրներ, ապա մի խորթ եղբայր՝ ծնված ղիջաղների իշխանի աղջկանից»²⁴: Չնայած սրան, գիտնականը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վարդանի Պատմության տեքստը կարող է աղավաղված լինել, ենթադրում էր թե պատմիչը նկատի է ունեցել հանուն զահի իր պաշարով հայտնի Դավիթ արքայազնին, ապագա Դավիթ Ե-ին: Չնայած այս կարծիքը ընդունելություն է գտել որոշ ուսումնասիրողների կողմից²⁵, նրա ճշտության մեջ համոզված չի եղել հենց հեղինակը, քանի որ, ըստ Վարդանի, ապստամբ արքայազնին կուրացրել են, իսկ Դավիթ Ե-ին իբրև կույր չի հիշում աղբյուրներից և ոչ մեկը: Խնդրո առարկա հատվածի ամբողջական քննությունից ևս պարզ է դառնում, որ պատմիչը ամենուր նկատի ունի Դեմետրե Ա-ի եղբորը և ոչ թե՛ որդուն: Եվ, վերջապես, դժվար է պատկերացնել, որ Դավիթը կարող էր, սկսած 30-ական թվականներից, անպատիժ ապստամբել և հակահարված շտառնալ Դեմետրե Ա-ի կողմից²⁶: Ուստի, մեզ համաստի է թվում Վարդանի վկայու-

²² Տե՛ս Չ. Օ, 2, 83. 236—237, 251: «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 109—110, 123:

²⁶ ჯამთ. გ. ნაღირაძე, ნიკოლოზ ჟრბნელი..., გვ. 67—68.

թյունը Գեորգի արքայազնի մասին, որն է ծանրակշիռ փաստարկ չկա պատմիչի ավանդածը վերագրելու որն է այլ մեկին:

Իվանն Աբուլեթիսձեի մտադրության իրականացմանը, խանդարել է նրա հայր Աբուլեթը, իսկ այնուհետև երկուսն էլ բռնվել և կալանավորվել են Դմանիսի բերդում, «պատճառանալք ինչ խաբէութեամբ ի մէջ եղբարց»: Վարդանի երկից չի երևում, թե ովքեր են այդ եղբայրները, սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքից կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը Դեմետրեի և նրա եղբոր մասին է: Ինչպես երևում է, թագավորի և նրա եղբոր միջև գահի շուրջ վեճեր են ծագել, որոնց մասին պարզորոշ հայտարարում է Իվանեն. «ոչ, արքայ, այլ ետու ի ձեռս քո զեղբայր քո, որ խնդրէ զթագաւորութիւնդ»: Իվանեի այս խոսքերից կարելի է եզրակացնել, որ նա և արքանեղբայրը միասնական ճակատով են հանդես եկել, սակայն այս դեպքում էլ մութ է մնում պատմիչի առաջին նախադասության իմաստը՝ Իվանեն կամենում էր սպանել Դեմետրեին և նրա եղբայր Գեորգիին: Մի դեպքում ըստացվում է այն տպավորությունը, որ Իվանեն պայքարում էր երկու եղբայրների դեմ, մյուս դեպքում թվում է, թե ապստամբ իշխանին աջակցել է Գեորգի արքայազնը: Ավելի տրամաբանական է երկրորդ ենթադրությունը, հատկապես, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Դեմետրեն խստորեն պատժել է եղբորը՝ զրկելով նրան տեսողությունից: Վարդանի պատմածում կա նաև մեկ այլ ներքին հակասություն. հատվածի վերջին նախադասությունից. «զոր ըմբռնեալ խաւարեցուցանէ և թողու» կարելի է ենթադրել, որ արքան Գեորգիին բռնել և կուրացրել է Իվանեի զոյգներից և խոստովանությունից հետո, մյուս կողմից իշխանի խոսքերից՝ «ետու ի ձեռս քո զեղբայր քո», բխում է, որ Գեորգին ևս արդեն բանտարկված է եղել: Այս հակասությունը լուծելու համար Բրոսեն առաջարկում էր «ետու» բայաձևը հասկանալ ապառնիով²⁷, սակայն պատմիչի ժլատ վկայությունները կա-

րելի է այլ կերպ ևս իմաստավորել: Գրելով՝ «Եւ էին երկուրեանն արգելեալ ի բերդն Դմանեաց», Վարդանը նկատի ունի, անշուշտ, նախ և առաջ Իվանեին և Աբուլեթին. այս երկուսին էլ հենց անվանում են այս իրադարձությունը հակիրճ արձանագրած հայկական աղբյուրներից երկուսը ևս, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև: Սակայն հնարավոր է մտածել, որ Վարդանը այս «երկոքեանն»-ի մեջ հայր և որդի Աբուլեթիսձեներից բացի նկատի ունի նաև Գեորգի արքայազնին, քանզի այս ենթադրության ընդունման դեպքում նրա պատմածը ավելի հստակ իմաստ է ստանում: Դմանիսի բերդում կալանավորվել են «երկոքեանն»՝ և՛ ապստամբ Աբուլեթիսձե իշխանները, և՛ Գեորգի արքայազնը, որը ևս, անհայտ է առանձին, թե վերահիշյալների հետ համատեղ, ոտնձգություն է կատարել գահի նկատմամբ²⁸:

Հետաքրքիր իրողություն է մատնանշում պատմիչի ավանդած երկխոսության առաջին մասը. «Կալա՞ր զիս, մա՛մ», որը հատվածի թարգմանիչներից և հետազոտողներից ոչ մեկը ամբողջությամբ չի թարգմանել, կամ սխալ ընկալելով՝ ընկել է թյուրիմացության մեջ: Մկրտիչ էմինը, կռահելով, որ «մամ»-ը վրացերեն բառ է, այն հասկացել է ժամանակակից նշանակությամբ (მამა — հայր) և Դեմետրեի ու Իվանեի միջև տեղի ունեցած խոսակցությունը վերագրել է Աբուլեթին և նրա որդի Իվանեին, որը ակնհայտ սխալմունք է²⁹: Երկխոսությունը

²⁸ Հայագետ Լ. Դավիթանիձեն ևս «երկոքեանն»-ի մեջ Իվանեից բացի ենթադրում է և ապստամբ արքայազնին: Տե՛ս Լ. ԴձՎՈՅՈՒՆՅԱՆ, ԴձՎՈՅՈՒՆ V ԵՄԵՆՅԱՆ ԵՄԵՆՅԱՆ ԴձՎՈՅՈՒՆՅԱՆ, ԶՅ. 101.

²⁹ Տե՛ս Вардан Великий, Всеобщая история, стр. 150, Примечания, стр. 160, прим. 161. Լ. Դավիթանիձեն, թեև խոսակցությունը վերագրում է Դեմետրեին և Իվանեին, սակայն հղելով Մ. էմինի բացատրությունը՝ «մամ»-ը նույնությամբ տառադարձում է վրացերեն (თე'ა Լ. ԴձՎՈՅՈՒՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 98, և ծան. 10): Հետազոտողը առանց պարզաբանման է թողնում բնագրի ալթորինակ մեկնաբանման պարագայում ծագող ակնհայտ հակասությունը. թագավորը ինչու է հայր անվանում Իվանեին:

հասկանալի կդառնա, եթե «մամ»-ը ընկալենք ժԲ—ԺԳ զգվրացերենում ունեցած իմաստով՝ «քաջ, արի, դուցազն»³⁰։ Արքան դիմում է Իվանին ասպտամբուլյան պարտությունից հետո, երբ հենց իշխանն էր բանտարկված։ Ուստի ծաղրում է ասպտամբ իշխանի անհաջողությունը՝ «Բռնեցի՞ր ինձ, քա՛ջ»։

Վարդանի բազում հարցականներով լեցուն պատմածի և մյուս աղբյուրներում առկա հակիրճ տեղեկությունների հիման վրա շատ դժվար է վերջնական եզրակացությունների հանգել քննվող իրադարձությունների մասին³¹։ Ակնհայտ է, որ գործ ունենք երկրի ներքաղաքական կյանքում մեծ արձագանք գտած կարևոր եղելության հետ, այլապես այն դժվար թե արձանագրվեր հայ պատմիչների կողմից, սակայն, ցավոք, բացակայում են տվյալները պարզելու համար նրա ունեցած չափերն ու աղբյուրությունը։

Ճիշտ այսպես մշուշապատ է ներկայացված աղբյուրներում Դեմետրե Ա-ի թագավորության ժամանակաշրջանի մեկ այլ նշանավոր իրադարձություն՝ Իվանե Աբուլեթիսձեի մահապատիժը թագավորի կողմից։ Վարդանը, Գառնիի ճակատամարտի (1131 թ.) մասին պատմելուց հետո, գրում է. «Եւ ի գալ միւս ամին սպանաւ քաջն Իւանէ նենգի ի Դեմետրէէ»³²։ Կաշա-Գեորգիի ժամանակակից մատենագիրը, թվում է, բացահայտում է, թե ինչն էր Դեմետրեի նենգությունը. «Դեմետրեն Իվանե Աբուլեթի որդուն զխատեց իր թագավորության քսաներորդ տարում և Մետեխում թաղեց (ղրեց) երգումը չխախտելու համար»³³։ Անհայտ է, թե ինչ իրադարձություններ են նախորդել այս եղելությանը, պարզ է միայն,

որ թագավորին չի հաջողվել բացահայտ պատժել անհնազանդ իշխանին, մահապատիժը դադարի է ի կատար ածվել և Իվանեն թաղվել է ոչ թե տոհմական գերեզմանատանը, այլ՝ Մետեխում։ Ինչպես երևում է, Դեմետրեն կալանավորել է հզոր ավատատիրոջը միայն անվտանգության երգում տալուց հետո և զրժել է երգումը։ Այս նույն հնարանքով էր, որ Ուլու Դավթի օրոք արքունիքը կալանավորեց և մահապատի ենթարկեց Թորդուա Պանկիսեցուն³⁴։ Այս փաստը, իհարկե, չի վկայում թագավորական իշխանության հզորության մասին. Դեմետրե Ա-ը ստիպված է եղել, մեղ անհայտ պայմաններում, դիմելու վերջին միջոցին՝ շարքից հանելու համար անհնազանդ ստորակային։ Համենայն դեպս, թագավորին հաջողվել է հասնել իր նպատակին. Աբուլեթիսձեները 30-ական թվականներին և, հատկապես, Իվանե Աբուլեթի որդու սպանությունից հետո, կորցնում են իրենց նախկին դիրքերը և ժԲ դարի կեսերին վրաց ավատատերերի շրջանում «առաջինի» հավակնություններով վստահորեն հանդես են գալիս Օրբելիները։

Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ իրադարձությունների ճշգրիտ ժամանակագրության որոշումը առաջնակարգ նշանակություն ունի լուսաբանելու համար խոշոր ավատատերերի վերնախավի ներսում տեղաշարժերի ու փոփոխությունների պատմությունը։ Իվանե Աբուլեթիսձեի ելույթի ճիշտ տարեթիվը, ցավոք, առայժմ չի որոշվել. ուսումնասիրողները, սովորաբար, դիմել են Վարդանի Պատմությանը, որտեղ այդ իրադարձությունների թվագրումը անվստահելի է։ Ավելի քան մեկ դար հետո ստեղծագործող պատմիչը եղելությունը ավանդում է ըստ մեղ չհասած սկզբնաղբյուրի և, ամենայն հավանականությամբ, նրան հայտնի չի եղել Իվանե Աբուլեթիսձեի ելույթի ճշգրիտ թվականը։ Այս է պատճառը, որ նա այդ իրադարձությունը տեղադրել է 1130—1131 թթ.

³⁰ Տե՛ս Ժ. Ա., 2, բառարան, էջ 572։

³¹ Վարդանի տեղեկությունները, թերեւ, հնարավոր լինի լիովին հասկանալ և լուսաբանել, եթե հայտնաբերվի Վարդանի Պատմության հին և ընտիր ձևագիրը։ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող Պատմության ձեռագրերից (№ 3074, թ. 66 ա, № 1770, թ. 65 ա) երկու հնագույնները, որոնք մենք համեմատեցինք տպագրերի հետ, նոր ոչինչ չեն ավելացնում մեր իմացածին։

³² Տե՛ս Վարդան, էջ 161։

³³ Տե՛ս Ժ. Ա., 1, 33. 367.

³⁴ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 230—231։ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 104—105, հմտ. օգ. Գաջանիշვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 2, ნაკვ. 1, 33. 15—16, წ. 2, ნაკვ. 2, 33. 287—290.

միջև, ժամանակի անորոշ նշումով՝ «Ի նոյն ժամանակաց ոչ հեռագոյնս ինչ»։ Ուսումնասիրողները, միահամուռ հավաստի համարելով Վարդանի տեղեկությունները Իվանե Աբուլեթիս-ձեի ելույթի մասին, կասկածելի են համարել պատմիչի հաղորդած ժամանակագրությունը։ Ըստ Վարդանի, Իվանեն ապստամբել է 1130 թ., սակայն հենց իր և Սամվել Անեցու տեղեկությունների համաձայն, Իվանեն և Աբուլեթը 1131 թ. դեպի Գառնի կատարված արշավանքում գլխավորում էին վրաց զորքը։ Սպասելի էր, որ Իվանեն ապստամբելուց հետո որոշ ժամանակ զրկված լիներ նման վստահությունից³⁵։ Վարդանի վկայած տարեթիվը մերժվել է նաև այն նկատառումով, որ 1130 թվականը շատ շուտ է ընդամենը 5 տարի առաջ դահ բարձրացած երիտասարդ և եռանդուն թագավորի դեմ ապստամբելու համար³⁶։

Վրացական աղբյուրները 30-ական թվականներին Իվանե Աբուլեթիսձեի ելույթի մասին տեղեկություններ չեն հաղորդում, ինչպես տեսանք, Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից մատենագիրը հայտնում է միայն Իվանեի սպանության մասին, Դեմետրեի գահակալության 20-րդ տարում, այսինքն՝ 1145 թ.։ Ուստի հետազոտողներից ոմանց մոտ կասկած է առաջացել, որ Վարդանը թյուրիմացաբար է տարբեր թվականների (1130 և 1132) ներքո հաղորդում միևնույն տարում տեղի ունեցած դեպքերը, նա և վրացի մատենագիրը նկատի ունեն միևնույն իրադարձությունը։ Գիորգի Նադիրաձեի կարծիքով, վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1145 թ., երբ Դեմետրե Ա-ը կուրացրել է ապստամբ արքայազնին և գլխատել է ըմբոստ իշխանին³⁷։ Այսպիսով, հետազոտողը նույնացնում և միևնույն տարով է թվագրում իրականում տարբեր տարիների կատարված և տարբեր բնույթի իրադարձություններ՝ Իվանեի ապստամբությունը և մահապատիժը։

³⁵ Տե՛ս Զ. Նաճոճձե, *Նշվ. աշխ.*, էջ 64—65։

³⁶ Տե՛ս Լ. Լաճճձե, *Նշվ. աշխ.*, էջ 100—101։

³⁷ Տե՛ս Զ. Նաճոճձե, *Նշվ. աշխ.*, էջ 67—68։

Քննվող դեպքերի ժամանակագրությունը ճշտելու համար որոշիչ նշանակություն ունեն Սամվել Անեցու վկայությունները։ «ՌՃԼԹ։ Կալա Դեմետրե զԱպուլէդ և զԻւանէ»³⁸։ Պատմիչը, ինչպես հայտնի է, իր աշխատությունում օգտագործել է հայկական քրիստոնեական թվականը, հետևաբար Աբուլեթիսձեների ելույթը տեղի է ունեցել 1137 թ. (1139—2=1137)³⁹։ Այսպիսով, պարզվում է, որ Իվանեի ելույթը ոչ թե նախորդել, այլ հաջորդել է Գառնիի ճակատամարտին։ Ավելին, կասկած է թագում, որ պարտությունը Գառնիում կարող էր Իվանեի ըմբոստացման պատճառներից մեկը հանդիսանալ։

Սամվել Անեցու երկրորդ վկայությունը՝ «ՌՃԽէ։ Ի ՇՂԴ թվին՝ սպան զմեծն Իւանէ Դեմետրէ թագաւորն։ Ի սոյն ամի եկն Չօլի ամիրապետն և պաշարեաց զՏայուլ՝ զաւուրս Խ. և էառ զնա՝ հանելով զթագաւորն Աբաս առանց վնաս առնելոյ»⁴⁰, օգնում է վերջնականապես պարզելու Իվանեի մահապատի թվականը։ Սամվել Անեցու տեղեկության ստուգությունը հաստատվում է այն փաստով, որ Տավուշ բերդի պաշարումը և զրավումը իրոք տեղի է ունեցել 1145 թ.⁴¹։ Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից մատենագիր և Սամվել Անեցու վկայությունները լիովին համաձայն են, ուստի վստահորեն կարելի է մերժել Վարդանի հաղորդած տարեթիվը և պնդել,

³⁸ Ս. Անեցի, էջ 132։

³⁹ Պատմիչի աշխատության հրատարակությունում առկա է ՌՃԼԸ ընթերցումը (1136 թ.), սակայն այս տեղեկությունը բառացի կրկնող Ստ. Օրբելյանը (Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 17) դեպքը թվագրում է հայոց ՇՁԶ—1137 թ. և մեկ տարվա անհամաձայնություն է ստացվում։ Հարցի լուծմանը նպաստում է Ս. Անեցու Պատմության հնագույն ձեռագիրը (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, № 1897, մյուս հնագույն ձեռագրում՝ № 5619, իրադարձությունը չի արձանագրված), որտեղ ևս Աբուլեթի և Իվանեի կալանավորումը նշվում է ՌՃԼԹ—ՇՁԶ=1137 թ.։ Ուստի տպագրի «Ը»-ն ճշգրտում ենք «Թ»-ով և Իվանե Աբուլեթիսձեի ելույթի վերջնական տարեթիվ ենք համարում 1137 թվականը։

⁴⁰ Ս. Անեցի, էջ 133։

⁴¹ Տե՛ս Վ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 386։

որ Իվանեն մահապատժի է ենթարկվել 1145 թվականին: Սամվել Անեցու արժեքավոր տեղեկությունը ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռում որոշելու Իվանեի մահապատժի անհրկբայելի տարեթիվը, այլև ապացուցում է, որ այն 1137 թ. եղելություններից անկախ իրադարձություն է:

Այսպիսով, ներդասակարգային պայքարը, որը ժամանակավորապես դադարել էր Դավիթ Շինողի եռանդուն միջոցառումների շնորհիվ, ժՐ դարի երկրորդ քառորդում նորից իրեն զգացնել էր տալիս: Ցավոք, մենք զրկված ենք անհրաժեշտ աղբյուրներից ավելի հանգամանորեն լուսաբանելու համար նրա պատմությունը: Առկա տվյալները հնարավորություն են տալիս արձանագրելու, որ այդ պայքարը գլխավորում էին Աբովեթիսձենները, որոնք ներկայացնում էին խոշոր հողատերերին ու ռազմական արիստոկրատիան:

* *

Դեմետրե Ա-ի թագավորության վերջին տարիները նշանավորվեցին ներդասակարգային պայքարի նոր բորբոքումով: Ինչպես երևում է, ծայր աստիճան սրվել էին հակասությունները թագավորի և ապագա արքայի՝ Դեմետրեի ավագ որդի Դավթի միջև: Տարածայնությունների պատճառը, հավանաբար, արտաքին և ներքին քաղաքականության արմատական հարցերին վերաբերող հայացքների տարբերությունն էր: Թամար թագուհու առաջին պատմիչի արձանագրած փաստը. «Գրոհում արի և մարտում հաղթող Դեմետրեն ուներ երկու որդի՝ Դավթ և Գեորգի: Ընտրելով կրտսերին, ինչպես Իսահակը՝ Հակոբին, նա ծաղրում և ծանակում էր [ավագ որդուն]»⁴², իհարկե, չի կարելի բացատրել սոսկ անձնական համակրանքով: Ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել, որ գահի շուրջ պայքարում ստեղծվել էին այլևայլ քաղաքական ծրագրերով հանդես եկող և տարբեր քաղաքական ուղղությունների պատկանող երկու խոշոր խմբակցություններ, որոնց գլխա-

վորում էին Դեմետրեն՝ կրտսեր որդու հետ միասին, մյուս կողմից՝ թագաժառանգ Դավթը: Կրքեր կարող էր բորբոքած լինել նաև այն հանգամանքը, որ վերջինս, ինչպես և ժամանակին Դավթ Շինողը, չի սպասել հոր մահին, այլ փորձել է տիրանալ գահին դեռևս նրա կենդանության օրոք:

Արքայազնի այս ելույթի մասին համառոտ վկայություն է պահպանվել «Ափխազաց արքաների ժամանակագրությունում»։ «Քրոնիկոնի 370 (1150), արարչության 6754 (1150) թվականին Դավթը ապստամբեց Դեմետրեի դեմ»⁴³: «Թագակիրների պատմությունն ու ներբողյանը» երկի հեղինակը ևս պարզորոշ խոսում է հանուն գահի Դավթի մղած պայքարի մասին. «Քանզի Դավթին էլ, նրա (Դեմետրե—Հ. Մ.) հայրը, իր հայր Դեմետրեն դավաճանելիս և ապստամբելիս, կոտորեց այս թագավորության դիդեբուլներին, ոմանց աքսորով, ոմանց՝ մահով, ոմանց էլ՝ պատժով»⁴⁴: 1150 թ. արքայազնը, հավանաբար, պարտություն է կրել, սակայն չի դադարեցրել պայքարը և մի քանի տարի անց նորից է ապստամբել ու այս անգամ տիրացել գահին. Դեմետրեն հարկադրված «կրոնավորի հանդերձ հագավ»⁴⁵, այսինքն՝ հոգևորական դարձավ:

1155 թ.⁴⁶ գահ բարձրացած Դավթ Ե-ը, ինչպես կարելի է դատել աղբյուրների հատուկենտ վկայություններից, անո-

⁴³ Թ. ջորճանյան, Ջորճյան, Զ. 250; Փ. Զորճանյան, Хроника абхазских царей, стр. 12; Ջորճյան Ջորճյան, Զ. 23.

⁴⁴ Ժ. 3, 2, Զ. 18.

⁴⁵ Ժ. 3, 1, Զ. 366.

⁴⁶ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դավթ Ե-ի թագավորությունը տևել է 6 ամիս, որից հետո 1155—1156 թթ. թագադրվել է Գեորգի Գ-ը, ակադ. Ի. Զավախիշվիլին Դավթի կողմից գահի գրավումը թվագրում է 1154—1155 թթ. (տե՛ս օգ. ՋեջեճիՅջոլո, Ջորճյան Ջորճյան, Զ. 227—228): Այժմ, իբրեւ Գեորգի Գ-ի թագավորության առաջին տարի, համընդհանուր ընդունելություն է գտել 1156 թ., ուստի Դավթ Ե-ի գահ բարձրանալու տարեթիվը կարելի է կոնկրետացնել և համարել 1155 թվական:

⁴² Ժ. 3, 2, Զ. 3.

ղոք դատաստան տեսնելով իր հակառակորդների հետ, կրտուկ փոփոխություններ մտցրեց ներքաղաքական կյանքում: Այս մասին ևս արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Վարդանը. «և առնու զթագն Դաւիթ՝ որդի նորա, կորովամիտ և բարեսէր. և հանեալ ի բանտէ զԹիրքաշն զճօրն կապեալն, զնէ զօրագլուխ և զկնի ամսոյ միոյ մեռանի. ոմանք ասեն ի զաւելոյ Որբելեանց ի Սմբատէ և Իւանէէ վասն ի տեղի նոցա զնելոյ զԹիրքաշն՝ բանս եղեալ ընդ Գէորգեայ եղբօր Դաւթի զնոսա զնել զօրավար»⁴⁷: Այսպիսով, նոր արքան ամիրսպասալարություն պաշտոնը խլելով Օրբելիներից՝ հանձնեց Թիրքաշ Աբուլեթիսձեին: Այս, անշուշտ, պատահական քայլ չէր: Թիրքաշը հոր՝ Իվանեի, մահապատժից հետո, փախել էր Շահ-Արմենի մոտ և ստանալով նրանից Արշարունիքը, հաճախակի ասպատակություններով ավերում էր Վրաստանը⁴⁸: Ինչպես երևում է, Դեմետրիին հաջողվել էր բռնել նրան և բանտարկել, ուստի Դավիթը, հակառակ հոր, բանտից ազատեց նրան և նշանակեց ընդհանուր զորահրամանատարի պաշտոնում: Այս նոր նշանակումը սուր ծայրով ուղղված էր առաջին հերթին Օրբելիների տոհմի դեմ: Վերոհիշյալ երկու տոհմերն էլ իրենց բարձրացումը սկսել էին Դավիթ Շինոդի օրոք և, բնական է, նրանց միջև անզիջում պայքար էր ընթանում առաջնության համար⁴⁹: Եվ եթե ԺԲ դարի

⁴⁷ Վարդան, էջ 165:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 161—162:

⁴⁹ Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Օրբելիները և Աբուլեթիսձեները տարբեր և անգամ մրցակից տոհմեր էին: Արդեն նկատված է (տե՛ս Պ. Մուրադյան, Վրացիներն արձանագրությունները Հայաստանում. Կողբաբար (Բարանա), էջ 53, ծան. 37: Նույնի, Հայաստանի վրացիներն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 233, ծ. 45), որ Ղ. Ալիշանը Վարդանի Պատմության հրատարակությունում սխալմամբ է Աբուլեթիին և Իվանեին համարել Օրբելյան տոհմի ներկայացուցիչներ: Ալիշանից առաջ այդ նույն սխալն է թույլ տվել և Մ. Բրոսեն (տե՛ս M. Brosset, Additions..., էջ 350—351) և վերոհիշյալ նշանավոր գիտնականների աշխատությունների միջնորդավորմամբ այս թյուր տեսակետը տարածում է գտել գիտական գրականության մեջ: Որոշ ուսումնասիրողներ մինչև օրս էլ շարունակում են կրկնել այդ սխալը, տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 481:

20-ական թվականներին առաջնությունը Աբուլեթիսձեներին էր պատկանում (այդ է վկայում այն փաստը, որ 1124 թ. նրանց էլ հանձնարարվեց Անիի պաշտպանությունը), ապա 30-ական թվականներին, Իվանե Աբուլեթիսձեի ռազմական ձախողումներից և թագավորական իշխանության դեմ ուղղված ելույթներից հետո, նրանք զիջում են իրենց դիրքերը: Արդ, Դավիթ Ե-ն, որ վարում էր չափից դուրս ուժեղացած Օրբելիների հզորացումը սահմանափակելու քաղաքականություն, նրանց հակառակորդ տոհմին է հանձնում ամիրսպասալարությունը, որին, անկասկած, հետևելու էր և Լոռեի հանձնումը նոր նշանակված ամիրսպասալարին:

Աղբյուրների քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ նոր արքան նախատեսում էր Օրբելիներին թուլացնելու նպատակին ուղղված ևս մեկ միջոցառում: Մխիթար Գոշը ընդգծում է Դավիթ Ե-ի սիրալիր վերաբերմունքը «մանաւանդ առ իշխանսն Հայոց, որ էին ընդ ձեռամբ նորա... այնքան բարեսիրտութիւն ցուցանէր՝ մինչ զի առաքէր և կոչէր զթագաւորն Կիրիկէ, որդի Դաւթի թագաւորի Բագրատունւոյ, և խոստանայր նմա դարձուցանել ի նա զԺառանգութիւն նորա, զոր նախնեացն իւրոց հանեալ էր ի նոցանէ»⁵⁰: Ինչպես երևում է, Դավիթը ցանկանում էր տեղի հայ իշխաններին հովանավորելու և Օրբելիների հիմնական տիրույթները նախկին տերերին՝ Կյուրիկյաններին, վերադարձնելու ուղիով ևս պայքարել Օրբելիների դեմ: Հասկանալի է, որ կենտրոնական իշխանության համար բազմաթիվ փոքր և թույլ իշխանությունները ցուցաբերող Օրբելիների հզոր իշխանությունը: Ահա թե ինչու Օրբելիներին տեսնում ենք Դեմետրե-Գեորգի խմբակցության շարքերում, որը եռանդուն պայքար էր մղում գահը Դավթից ետ խլելու համար: Պատմիչը, հավանաբար, ավելին նկատի ունի, քան սովորական աղոթքները, երբ գրում է. «Եվ [Դեմետրեի] աղաչանքին ունկնդիր աստված Դավթի [կյանքի] օրերը կարճացնելով, սպառեց այն հորից

⁵⁰ Ղ. Ալիշան, Հայապատմ., հ. Բ, էջ 389:

առաջ»⁵¹։ Հայկական աղբյուրները ավելի որոշակիորեն են նկարագրում այն դավադրությունը, որ կազմակերպել էին խոշոր ավատատերերը Օրբելիների գլխավորությամբ⁵²։ Գոշի և Վարդանի վկայությունները այն մասին, որ Դավիթ Ե-ին թունավորել էին Օրբելիները, միանգամայն հնարավոր է թվում։ Օրբելիները, որոնց լուրջ վտանգ էր սպառնում, կարող էին դիմել և այս ծայրահեղ քայլին։

Սկզբնաղբյուրների չգոյություն պատճառով անհայտ է մնում, թե որոնք էին Դավթի և Դեմետրի միջև տարածանությունների տեղիք տվող մյուս հարցերը։ Այս հայեցակետից ուշագրավ է հակասությունների շրջանակում Անիի հարցի դերը նկատառելու փորձը⁵³։ Հյուսիսային Հայաստանի և Անիի նկատմամբ վարելիք քաղաքականության խնդիրը, որը գլխավորներից մեկն էր ԺԲ դարի վրաց արտաքին քաղաքական կյանքում, հավանաբար, անհամաձայնությունների հիմնական պատճառներից էր։ Խոշոր իշխանների մի մասը, հնարավոր է, կողմնակից էր այդ երկրամասում առավել զործուն քաղաքականության, դրանում ամենից առաջ պետք է շահագրգռված լինեին հայ իշխանները, որոնց տրամադրությունների արձագանքը կարող է լինել նրանց համակիր Դավիթ Ե-ին՝ հայ հեղինակների տված գովասանական բնութագրի։ Հայտնի են Դավթի կապերը Թբիլիսիի հայ ամիրա Վասակի և նրա եղբայրների հետ. «...յոյժ մեծարէր պատուով զշահապ քաղաքին Տփլեսաց՝ զՎասակ որդի Վահրամայ իշխանի և զեղբարս նորա զՔուրդն կոչեցեալ և զՍարգիս»⁵⁴։

Դավթ Ե-ի գահակալությունը շատ կարճատև եղավ։ Նա «թագավորեց 6 ամիս և մեռավ»⁵⁵, չհասցնելով ավարտին

հասցնել նախաձեռնած քաղաքականությունը։ Վերստին թագավորության գլուխ կանգնեց Դեմետրե Ա-ն, որը, ինչպես երևում է, թողել էր վանքը և վերադարձել պալատ⁵⁶։ Թեև, ըստ Վրաստանում ընդունված գահաժառանգության կարգի, գահը պատկանում էր Դավթի որդի Դեմետրեին (Դեմնա), սակայն թագավորը, խախտելով ծեսը, իրեն գահակից հաստատեց իր կրտսեր որդի Գեորգիին⁵⁷։ Այս կարևոր վճիռն ընդունելիս արքան հաշվի էր առնում ոչ միայն Գեորգիի սիրելի որդի լինելու հանգամանքը, այլև երկրում ստեղծված փաստական վիճակը։ Անշահահաս Դեմնայի թագադրությունը կարող էր դուռ բացել խոշոր ավատատերերի երազանքների իրականացման համար։ Օրբելիները Գեորգիի թագադրությունից հետո վերստացան մինչ այդ վարած ամիրսպառապարության պաշտոնը⁵⁸։ Իսկ Դավիթ Ե-ի կողմնակիցները, ինչպես երևում է Վասակ ամիրայի և նրա եղբայրների օրինակից, ենթարկվեցին հալածանքների, ոմանք էլ փախան

նակը (Ս. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 134։ «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 25) և Ստ. Օրբելյանը՝ 2 ամիս («Պատմություն», էջ 380, «Ժամանակագրություն», էջ 18)։ Թեև վերջինիս երկերում այժմ առկա են «ամս երկու» և «Բ ամի» ընթերցումները, սակայն այդ «ամս»—«ամիս» շփոթության արդյունք պետք է լինի։ Այս ակներև է հետևյալից. մատենագիրը Գեորգի Գ-ի թագավորության 21-րդ տարի է համարում հայոց 626 թ., իսկ Դեմետրեի մահը ճշտորեն նշում է հայոց ՈՆ—1156 թ. (այս ճիշտ ընթերցումը պահպանվել է Ժամանակագրությունում, իսկ Պատմությունում «Ե»—«Է» տառերի թյուր ընթերցման հետևանքով այժմ կարգացվում է ՈՆ—607—1158)։ Այստեղից պարզ է, որ պատմիչը Դավթի գահակալության տևողությունը հաշվում է 2 ամիս և ոչ թե՛ 2 տարի, այլպես հայոց 626—1177 թ. նա չէր կարող Գեորգի Գ-ի գահակալության 21-րդ տարի համարել։ Դավթի թագավորության տևողությունը 2 տարի հաշվելու դեպքում նա իբրև Գեորգի Գ-ի 21-րդ տարի պետք է նշեր հայոց 628—1179 թվականը։ Նմանօրինակ թյուրիմացության հետ է կապված Ս. Անեցու Պատմությունում «Բ ամի» ընթերցումը, տարբերությունները այստեղ ևս վկայում են «Բ ամսու» ճիշտ տարբերակը, Ս. Անեցի, էջ 135, տողատակ։

⁵⁶ Տե՛ս ոչ. Քաջաճե՛Յցոլո, յճոճ օճոճոճ, թճ. 226.

⁵⁷ Գ. Օ., 2, թճ. 3.

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 6։

⁵¹ Գ. Օ., 2, թճ. 3.

⁵² Վարդան, էջ 165։ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 389։

⁵³ տե՛ս Յ. Լուրճեան, Նշվ. աշխ., էջ 116—117։

⁵⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 389։

⁵⁵ Տե՛ս Գ. Օ., 2, թճ. 365։ Ըստ հայկական աղբյուրների, Դավթի թագավորությունը ավելի կարճ է տևել։ Վարդան Արևելյան այն հաշվում է 1 ամիս (Վարդան, էջ 165), իսկ Սամվել Անեցի (Ս. Անեցի, էջ 135), Հովհաննես Իմաստասերի անունով հայտնի ժամանակագրության հեղի-

թյան բնույթ է ընդունում: Դավիթ Գ-ի թագավորության տարիներին պարտություն կրած աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերը Դեմետրե Ա-ի օրոք չկարողանալով հաջողության հասնել և վերականգնել մինչդավթյան ժամանակաշրջանի իրավունքներն ու արտոնությունները, Գեորգի Գ-ի դեմ ավելի համախմբված հանդես եկան:

ԺԲ դարի 70-ական թվականներին երկրի տնտեսական կյանքում մեծատոհմիկները պատկառազու դիրքեր էին գրավել: Որոշ իշխանական տներ տիրույթների լայնարձակությամբ կարող էին մրցել թագավորական ընտանիքի հետ, իրենց հրամանատարության ներքո ունեին մեծաքանակ զորք ու անմատչելի ամրոցներ, տեր էին բազում ստորականների: Նրանք բարձր դիրքեր էին նվաճել և արքունիքում, ժառանգաբար վարում էին արքունի ամենակարևոր պաշտոնները: Սակայն մեծատոհմիկ ազնվականությունը չէր բավարարվում ձեռք բերածով, ձգտում էր իր կամքին ենթարկել թագավորին, նրա հետ մեկտեղ մասնակցել երկրի կառավարմանը, ստիպել իրականացնելու իր շահերը արտահայտող ներքին և արտաքին քաղաքականություն: Եռանդուն և վճռական Գեորգի Գ-ն, ընդհակառակը, աշխատում էր արգելակել խոշոր ավատատերերի հետագա հզորացումը, սանձահարել և հնազանդության մեջ պահել վերջիններին: Թագավորի և մեծատոհմիկ ազնվականության հարաբերությունները ծայրաստիճան լարվել էին, և վերջիններիս իրենց նպատակին հասնելու միջոցը տեսնում էին Գեորգի Գ-ին տապալելու և զահի վրա ամիրսպասալար Իվանե Օրբելու փեսային՝ երիտասարդ Դեմետրե արքայազնին հաստատելու մեջ, որից հետո մեծատոհմիկների իղձերի իրագործումը անհամեմատ կհեշտանար: Ուստի մեծատոհմիկ ազնվականությունը երկար ժամանակ բարեպատեհ պահ էր փնտրում ելույթի համար, «...վրան թագաւորին երկփեղկէր և նոյն հետայն զապրստամբութիւն խոկա[յ]ին մեծամեծքն Վրաց աշխարհին ի թագաւորէ անտի, զոր ի վա-

զուց յետէ երկնէին»⁶⁵, արդարացիորեն նշում է ժամանակակից Դավիթ Քոբայրեցին: 1176—1177 թթ. ապստամբությունը պայմանավորված էր ավատատիրական վրաստանի նախընթաց պատմական զարգացմամբ, այն թագավորական իշխանության և մեծատոհմիկ ազնվականության միջև հարատև պայքարի արդյունք էր:

Ինչ վերաբերում է ապստամբության պատմությունը ավանդող աղբյուրներին, ապա, ինչպես հայտնի է, նրանք միտումնավոր են և հակառակ դիրքերից են լուսաբանում իրադարձությունները: Հեղինակներից Օրբելյանը փորձում է մեծատոհմիկների ելույթը պատկերել իբրև Դեմետրե արքայազնի իրավունքների պաշտպանություն, ձգտում է ամեն կերպ արդարացնել իր տոհմակիցներին. պատմիչի այս վարկածը վաղուց է հերքվել՝ իբրև ապստամբության առիթը որպես շարժման պատճառ ներկայացնելու փորձ⁶⁶: Սկզբնաղբյուրներից «Թագակիրների պատմությունն ու ներբողյանը» Թամար թագուհու և նրա հոր գործունեությունը գովերգող հեղինակի ստեղծագործություն է, ուստի այստեղ դեպքերը լուսաբանված են հակառակ տեսանկյունից: Հայկական աղբյուրներից⁶⁷ Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանում, ընդհակառակը, պարզորոշ զգացվում է թագավորական իշխանության պաշտպանը, որի համար մեծատոհմիկների ապստամբությունը «հնացեալ շարախոհութիւն»⁶⁸ է: Ոչ մի կերպ ապստամբների համակիր չի կարելի համարել նաև

⁶⁵ Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը, էջ 119 (այսուհետև՝ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը»): «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 471:

⁶⁶ Տե՛ս օգ. չձեռնարկ, նշվ. աշխ., էջ 242, ծան. 5: «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 115—116:

⁶⁷ Որոշ մասնագետներ հակված են այդ աղբյուրները գնահատելու իբրև աշուու՝ Օրբելիներին արդարացնելու ասումով, որ ստույգ չէ (տե՛ս Ե. Զեմլյուխով, յուրաքանչյուր..., թ. 34; Բ. Մեդրեյցով, Մոնեթալոգիա..., թ. 112; Զ. Լոբոշով, Մոնեթալոգիա..., թ. 118):

⁶⁸ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 471:

Վարդանին, որը չի վարանում ապստամբների մտադրությունները կոչել «չար խորհուրդ» և որի գնահատմամբ՝ խռովարարների մի մասը լքում է Օրբելիներին «Աստուծոյ խնամաքն»⁶⁹։ Այսպիսով, ապստամբություն պատմությունը ներկայացնող վերոհիշյալ գլխավոր աղբյուրները արտահայտում են թագավորական իշխանության շահերը, ուստի հակառակ դիրքերը պաշտպանող Օրբելյանի մանրամասն պատմը յուրօրինակ հավասարակշռություն և ստեղծում և հնարավորություն ընձեռում ուսումնասիրողին ունկնդրելու երկու կողմերին էլ։

Ընդհատ է, մեծատոհմիկ ազնվականությունը 1176—1177 թթ. ոտքի էր ելել հանուն իր ընդհանուր դասային շահերի ու արտոնությունների, սակայն բնդհանուր և միասնական նպատակներ ունենալով հանդերձ, նրանցից յուրաքանչյուրը մասնակցում էր շարժմանը՝ ունենալով իր կոնկրետ շահերն ու ձգտումները, սեփական նկատառումները։ Արդ, ովքե՞ր էին ապստամբության մասնակիցները, ազնվականության ո՞ր խավն էր շարժման ղեկավարն ու առաջնորդը, ինչո՞վ էր թելադրված իշխաններից ամեն մեկի մասնակցությունը։

Սկսենք ապստամբության ղեկավար Օրբելիներից։ Ըստ վերջիններիս տոհմակից Ստեփանոս Օրբելյանի հավաստիացումների, այս իշխանական տան պատմությունը սկսվում է վաղնջական ժամանակներից. Օրբելիների գլխավորած ապստամբությունից ավելի քան 1000 տարի առաջ, ճենաստանում ներքաղաքական պայքարում պարտություն կրած արքայազներից մեկը թողնում է հայրենիքը և հաստատվում Վրաստանում։ Մցխեթի տանուտերից ստանալով Օրբել բերդը (այստեղից էլ նրանց անունը՝ Օրբելի—Օրբելցի), նրա տոհմը այնուհետև մեծամեծ ծառայություններ է մատուցում Վրաստանին «վասն որոյ կարգեցին զնոսա ասպարապետ և զօրագլուխ ամենայն տանն Վրաց։ Եւ ի թագաւորէյն Վրաց առաջին թագաւորին Փառնավազայ առաւել պատուեցան Օրբէլքն ի նմանէ. և ի Վրաց աշխարհին

ոչ գոյր ոք նման նոցա կամ հաւասար բայց միայն ի թագաւորէն»⁷⁰։ Պատմիչի հաղորդած այս ողջ ծագումնաբանությունը, որ նման է Մամիկոնյանների ծագման ավանդություններին⁷¹, հավատ չի ներշնչում, թեև հեղինակը փորձել է դրան ստուգապատում տեսք տալ «Քարթլիս ցխովրեբայի» հայերեն թարգմանությունից քաղած տեղեկություններով⁷²։ Օրբելիների հետագա ազգաբանությունը շարադրելու համար պատմիչը անհրաժեշտ տեղեկություններ չի գտել։ «Վասն որոյ և մեք քննեալ և տեղեկացեալ ծանեաք զսակաւն ի բազմաց ի գիտող արանց և ի մնացեալ յիշատակարանաց ուրեք ուրեք, ևս և յաւանդութեանց նախնեացն իւրեանց, զոր ծանուցին հարք որդոց մինչև ցմեզ»⁷³։ Սակայն այս լրացուցիչ նյութն էլ չի բավարարել տոհմի ծննդաբանությունը գրելու համար։ Օրբելիներին վերաբերող տեղեկություններ աղբյուրներում հանգիպում են միայն ԺԲ դարից, ուստի Օրբելյանը հարկադրված է եղել, ստեղծված հսկայական բացը լրացնելու համար, Օրբելիների տոհմի մեջ ներգրավել նաև հայտնի Լիպարիտ Լիպարիտի որդի Բաղվաշին⁷⁴։ Հնարավոր է, այստեղ գեր է խաղացել նաև մեկ այլ հանգամանք։ Լիպարիտի որդի Իվանե Բաղվաշը տիրում էր Սամշվիլդին և

⁷⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 372։

⁷¹ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 403—404։ Մ. Թումանյան, Մի քանի նկատողութիւն Մամիկոնեանց գաղթականութեան մասին, «Հանդէս տմոգրայ», 1911, էջ 513—528։ С. Toumanoff, The Mamikonids and Liparitids, „Armeniac“, Venise, 1969, pp. 125—137.

⁷² Այս վկայում է և մատենագիրը. «Եւ ահա զայս ծանեաք ընդ աղօտ ինչ ի Վրաց պատմութենէն» (էջ 372)։ Հմմտ. Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 368 և «Քարթլիս ցխովրեբա», էջ 5—6, 368—369—11, 369—14, 369—17—18, 372—21—22։

⁷³ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 372։

⁷⁴ Տոհմաբանության այս մասում հեղինակը ակնհայտորեն չի օգտվել որևէ գրավոր աղբյուրից, այդ են վկայում այստեղ առկա հակասությունները և այն փաստը, որ նա անտեղյակ է «Քարթլիս ցխովրեբայի» հին հայերեն թարգմանությունում պատմվող Լիպարիտի կյանքի և մահվան իրական հանգամանքներին։

⁶⁹ Վարդան, էջ 170։

պարիտին էր պատկանում Քարթլիի էրիսթավոլթյունը և արքունի ամիրախորի (ախոռապետ) պաշտոնը: Ժամանակի այս ամենահզոր իշխանական տան ներկայացուցիչները տիրելով Կյուրիկյանների նախկին թագավորությանը, լինելով «թագավորի տեղում նստող» իշխաններ, բնական է, անկախ քաղաքական միավոր ստեղծելու հույսեր էին փայփայում: Հավանական է, որ 1176—1177 թթ. Օրբելիները նպատակ ունեին Դեմնային թագավոր դարձնելով ոչ միայն իրենց ձեռքում կենտրոնացնել իշխանությունը, այլև, բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում, նաև քաղաքական անկախություն ձեռք բերել⁸⁶: Օրբելիների նպատակները լավ էին հասկացել ժամանակակիցները, այդ է պատճառը, որ Ստ. Օրբելյանը ստիպված է եղել քողարկել իր տոհմակիցների ձգտումները և դրանք ներկայացնել իբրև Դեմնայի իրավունքների պաշտպանություն. «Ոմանք զբաբանեն զնոսա, եթէ անձանց խոկալով փառս՝ կամեցան ինքեանց առնուլ զթագաւորութիւնն. որ և ամենեւիմբ սուտ են և որպէս զշուն հաջեն»⁸⁷:

Օրբելիների գլխավորած շարժման կենտրոնը Հյուսիսային Հայաստանում նրանց տիրույթներն էին, ուստի ներքաղաքական պայքարի մեջ էին ներգրավված և տեղի հայ իշխանները: Նրանց որոշ մասը գտնվում էր Օրբելիների ղեկավարությամբ ապստամբած ավատատերերի շարքերում, իսկ ոմանք էլ մասնակցում էին ապստամբության ճնշմանը: Մեծամասնությունը, այնուամենայնիվ, հանդես եկավ հօգուտ Օրբելիների, որը արդյունք էր վերջիններիս և տեղի իշխողների միջև հաստատված սերտ փոխհարաբերությունների: Օրբելիները Հյուսիսային Հայաստանում գերակայի (սյուզերենի) դերում փոխարինել էին Կյուրիկյաններին և նրանց ու ապստամբությանը հարած «Տաշրացի»-ների, այսինքն՝ Տաշիրի իշխանների, միջև վաղուց ի վեր գոյություն

ունեին գերակա-ստորակայի հարաբերություններ: Հյուսիսային Հայաստանի հայ իշխանները օգնում էին իրենց գերակային, քանի որ Օրբելիների հաղթանակի դեպքում նոր կալվածքների և արտոնությունների շնորհում էին ակնկալում: «Քարթլիս ցխովրեբայի» մի տեղեկությունից երևում է, որ ապստամբության սկզբում Օրբելիների բանակում էր գտնվում նաև Սարգիս Զաքարյանը «Որդու և եղբորորդու հետ, Օրբելիների եղբայրը և սիրելին»⁸⁸, հետևաբար, Օրբելիների կողմն էին բռնել նաև նրանց ստորակա Զաքարյանները: Ապստամբների շարքերում էին հայկական այլ ընտանիքներ ևս, մասնավորապես «Կայենեցին Հասան և Անեցին Գրիգոր Ապիրատեանց»⁸⁹:

Հասան Կայենեցին, ինչպես երևում է Վարդան Արևելցու վկայությունից, Կայան ամրոցի տերն էր, սակայն 1176—1177 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո կորցրել էր այն, և նրա հայրենական բերդը պատկանում էր Իվանե աթաբեկին⁹⁰: Դրամաշենի արձանագրության քննությունից երևում է, որ ԺԳ դարի սկզբին Կայենցիների տոհմը ծառայության էր մտել Իվանե աթաբեկի մոտ և վարում էր մանդատորություններ պաշտոնը:

Պատմիչի հիշատակած երկրորդ անձնավորությունը՝ Գրիգոր Ապիրատյանը կամ Մաթիստրոսյանցը, պատկանում էր Հապանյանների տոհմին⁹¹: Այս ընտանիքը սկսել էր բարձրանալ ԺԱ դարում, երբ Ապիրատ իշխանը «յաննշանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձեռացն մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց»⁹²: Հապանյանները Անիում իրենց դիրքերը ամրապնդեցին Մանուշե Շեղդադյանի օրոք և շատ հզոր էին ամբողջ ԺԲ դարի ընթացքում: Անիի նշանավոր

⁸⁸ Ժ. Գ., 2, 33. 19.

⁸⁹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 384:

⁹⁰ Վարդան, էջ 184:

⁹¹ Այս իշխանական տան մանրամասն տոհմածառը կազմել է Ն. Ակինյանը (Ն. Ակինյան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 373—378, 390—402), որին էլ պատկանում է տոհմի «Հապանյաններ» անվանակոչումը:

⁹² Վարդան, էջ 131:

⁸⁶ Օրբելիների այսօրինակ նկրտումների մասին տե՛ս Յ. Լուրճեանցի, Նշվ. աշխ., էջ 109, 113, 117—118,

⁸⁷ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 389—390:

Բարսեղ արքեպիսկոպոսի եղբայր Ապիրատի որդի Գրիգորին էլ⁹³ տեսնում ենք ապստամբների շարքերում: Հասանյանների մասնակցությունը ապստամբությանը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Անիի ազատագրմանը ձգտող այս տոհմը դժգոհ էր մնացել Անիի հարցի լուծումից: Բացառված չէ, որ Օրբելիների և Հասանյանների միջև ստեղծվել էին այնպիսի կապեր, որոնք առաջացել էին Անիի նկատմամբ ընդհանուր հայացքների և ձգտումների հիման վրա:

Քաղաքների հիմնական բնակչությունը, ինչպես հայտնի է, խուսափում էր խոշոր ավատատերերի տիրակալությունից, սակայն ինչպիսի՞ դիրք էին բռնել այս հարցում տեղացի հայ իշխանները. կողմնակից էին Անիի անմիջական միացմանը Վրաստանին, թե՞ գերադասում էին իբրև ստորակա ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը: Կարելի է համաձայնել այն տեսակետին, որ անեցի մեծամեծների համար նախընտրելի էր երկրորդ վիճակը⁹⁴: Ուստի, մեծատոհմիկ Գրիգոր Հասանյանի մասնակցությունը Օրբելիների գլխավորած ապստամբությանը, կարելի է այս դրույթը հաստատող փաստարկ դիտել:

Այսպիսով, Օրբելիների մասնակցությունը 1176—1177 թթ. ապստամբությանը և նրա գլխավորության ստանձնումը բացատրվում է թագավորական իշխանության հետ նրանց ունեցած լուրջ հակասություններով, որոնց հանգուցակետում նաև Անին էր: Հայ իշխանների մասնակցության պատճառները բացահայտելիս չպետք է մոռանալ մի կարևոր հանգամանքի մասին: Օրբելիները իրենց ավելի քան կեսդարյա

⁹³ Ն. Ակինյանը Գրիգորին համարում է Բարսեղի եղբայր (Նեխրեսի Լամբրոնացի», էջ 389), սակայն ավելի ճիշտ է թվում «Ապիրատեան»-ը հասկանալ իբրև Ապիրատի որդի (Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 560—561), իսկ «Մամիսարոսեանց»-ը՝ տոհմանուն, որը գործածական էր նաև ԺԳ դարի վերջում: Տե՛ս Կ. Խ. Ե. Յոզբաշյան, Анийская рукопись 1298 г., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 81:

⁹⁴ Յ. Լորտոջիձե, նշվ. աշխ., էջ 116: Մ. Դ. Լորդկիպանիձե, նշվ. աշխ., էջ 137:

իշխանության ընթացքում բազմաթիվ թեկերով կապվել էին Հյուսիսային Հայաստանի հետ: Հայտնի է, որ Իվանե Օրբելու կինը՝ Ռուսուդանը, Կյուրիկե Գ-ի (1145—1185) դուստրն էր⁹⁵, սակայն, ինչպես Ստ. Օրբելյանի վկայության վրա հիմնվելով ենթադրում էր Կալաշ. Մանանդյանը, այս խնամիությունը երկու տոհմերի միջև կարող էր սկսված լինել ավելի վաղ, դեռ ԺԲ դարի սկզբում⁹⁶: Այս տեսակետից ուշագրավ է նաև Իվանե Օրբելու արձանագրությունը Սանահնում. «Ես՝ Օրբելեան Իւանէ ապասալարս... ըստ նախնեաց սովորութեան եկի ուխտ Սանահին... տեսի զյիշատակս նախնեաց մերոց»⁹⁷, որը ևս պետք է դիտել իբրև Օրբելիների և տեղական միջավայրի սերտ կապի վկայություն: Նկատելի է, որ Օրբելիները, օգտագործելով իրենց խնամիական կապը Կյուրիկյանների հետ, ցանկանում էին ստանձնել վերջիններիս դերը: Ուստի, Հյուսիսային Հայաստանի հայ իշխանները Իվանե Օրբելու անջատողական ձգտումների իրականացումը կարող էին ընկալել իբրև Կյուրիկյանների նախկին թագավորության վերականգնում, որը նրանց համար ևս ցանկալի էր:

Օրբելիների գլխավորած ապստամբությանը գործուն մասնակցություն էր բերում նաև Հերեթը: Այստեղի իշխանների վարքագիծը հասկանալու, նրանց ձգտումներն ու նպատակները ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է վերհիշել այս երկրամասի քաղաքական ճակատագիրը: Հերեթը անկախ քաղաքական միավոր էր դեռևս է դարում և նրա տիրակալները ինքնուրույն էին արաբների հետ հարաբերություններում⁹⁸: Թ դարում այն հզոր իշխանություն էր, որին տիրում

⁹⁵ Տե՛ս «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 408—409: Մ. Brosset, Lettres de M. Bartholomaei, relatives aux antiquités géorgiennes, „Mélanges Asiatiques“, t. 11, 3-e livr., S.-Pét., 1854, p. 297, հմտ. Ղ. Մովսիսյան, Լոռիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, էջ 66—69:

⁹⁶ Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

⁹⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 189:

⁹⁸ Տե՛ս Ե. Զաքարյան, Յիշատակարան, Յիշատակարանի օրագրության և յիշատակարանի, 1970, 83-173.

էին Սահլ Սմբատյանը և նրա սերունդները, իսկ երբ 893 թ. Սահլ Սմբատյանի թոռ Գրիգոր-Համամը թագավորի տիրույթն ընդունեց, Հերեթը դարձավ առանձին թագավորություն⁹⁹։ Սակայն Գրիգոր Համամի հիմնած հարստությունը ժ դարի վերջում ընդհատվեց և ամբողջ ԺԱ դարի ընթացքում պայքար էր մղվում Կախեթի և Արևմտյան Վրաստանի՝ «Ափխազաց» թագավորությունների միջև։ Հերեթը նվաճելու համար¹⁰⁰։ 1008—1010 թթ. «ափխազաց արքա» Բագրատ Գ-ն երկու անգամ արշավեց Հերեթ և համառ պայքարում ճնշելով Հերեթի ղեկավարների ղեմադրությունը, այն միացրեց իր թագավորությանը։ Սակայն Բագրատի մահից հետո (1014 թ.) և Գեորգի Ա-ի ժամանակ սկսված վրաց-բյուզանդական պատերազմից օգտվելով, Կախեթի թագավոր Կվիրիկե (Կյուրիկե) Գ-ը ԺԱ դարի 20-ական թվականներին կարողացավ Հերեթը միավորել Կախեթի հետ և հիմք դրեց Կախեթ-Հերեթի միացյալ թագավորությանը¹⁰¹։ Կյուրիկե Գ-ի մահից (մոտ. 1037 թ.) հետո նրա թագավորությունը ժառանգեց Տաշիր-Ջորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի որդի Գագիկը, որը անժառանգ Կյուրիկեի բրոջ որդին էր¹⁰²։

Գագիկ Ա-ի և նրա հաջորդների օրոք Կախեթ-Հերեթի թագավորությունը ամեն կերպ ձգտում էր խուսափել միավորումից և պատահական չէ, որ Բագրատ Գ-ի դեմ պայքարում աջակցում էր Լիպարիտ Բաղվաշին։ Սակայն ԺԲ դարի սկզբում Կախեթ-Հերեթի տիրակալները ստիպված էին տեղի տալ։ Դավիթ Շինողի ջանքերով 1104—1105 թթ. Կախեթ-Հերեթը միացվեց վրացական միացյալ պետությանը։ Հերե-

թի միավորումը ավարտվեց 1117 թ., երբ Դավիթ Գ-ը զբաղեց երկրամասի ծայր հարավում գտնվող Գիշ ամրոցը և գերի վերցրեց նրա վերջին տերերին՝ Ասամ (Ասաթ) և Շոթա Գրիգորիսձեններին¹⁰³։ Երկրի նախկին տերերը չէին ցանկանում կորցնել ունեցած կալվածքներն ու արտոնությունները, և երբ 1104 թ. Վրաստանի հաջողություններից անհանդստացած Գանձակի աթաբեկը պատերազմ սկսեց Դավիթ Շինողի դեմ, էրծուխի ճակատամարտում աթաբեկի բանակում մարտնչում էին բազում կախեթցիներ և հերեթցիներ¹⁰⁴։ Ուստի հասկանալի պետք է լինի, թե ինչու ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Հերեթում դեռևս կենդանի էին կենտրոնախույս տրամադրությունները։ Նախկին անկախ պետության հիշողությունները և Վրաստանի արևելյան սահմանագծում գտնվելու հանգամանքը առատ սնունդ էին դառնում Հերեթի իշխանների ապստամբական հակումների համար։ Հարևան մահմեդական պետությունների, հատկապես Ելտ-կուղյանների հզոր աթաբեկության, առկայությունը, որոնք ներդասակարգային պայքարում պաշտպանում էին խոշոր ավատատերերին, Կախեթի և Հերեթի իշխանների համար ոգեվորող հանգամանք էր։

Հերեթում ապստամբներին գլխավորում էր տեղի էրիսթավը, որին օգնում էին լեկերից և կուլկասյան այլ ժողովուրդներից հավաքված զորամասեր¹⁰⁵։ Ապստամբության հերեթցի մասնակիցների մասին միակ աղբյուրը թամար թագուհու առաջին պատմիչի երկն է, որտեղ, սակայն, մեղ հետաքրքրող հատվածը խաթարված է, ուստի զրկվում ենք նրանցից շատերի ինքնությունը որոշելու հնարավորությունից։ Պատմիչը Հերեթի ճակատամարտի մասին պատմելիս հիշատակում է Գրիգոր Ասաթի որդուն, որը «սրով վիրավորվելուց և ձին սպանվելուց [հետո] իսկույն զոհվեց

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 176—195։ Սահլ Սմբատյանի և նրա հաջորդների մասին տե՛ս Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 83—84, 181—213։

¹⁰⁰ Տե՛ս Ե. Զեթքեճեցի, Փոքրասիայի պատմություն, Երևան, 1966, էջ 255։

¹⁰¹ Նույն տեղում, 254։ տ. Զեթքեճեցի, Փոքրասիայի պատմություն, Երևան, 1966, էջ 221—222։

¹⁰² տ. Զեթքեճեցի, նշվ. աշխ., էջ 226։ Նաև՝ Գ. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 85—86։

¹⁰³ Տե՛ս Գ. Մ., 2, 33. 328, 334; օգ. Զեթքեճեցի, նշվ. աշխ., էջ 195—196։

¹⁰⁴ Տե՛ս Գ. Մ., 2, 33. 328, հիմա՝ Ե. Զեթքեճեցի, Երևան, 1966, էջ 28։

¹⁰⁵ Գ. Մ., 2, 33. 19։

მართლმად¹⁰⁶, ուստի կարելի է հეղակացნել, որ აպսთამ-
բაძნების მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის
მართლმად¹⁰⁶, ուსთი კარხი ზ ზეღრკლგნხლ, որ აყსთამ-
რამბნბრი მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის
მართლმად¹⁰⁶, ուსთი კარხი ზ ზეღრკლგნხლ, որ აყსთამ-
რამბნბრი მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის

მართლმად¹⁰⁶, ուსთი კარხი ზ ზეღრკლგნხლ, որ აყსთამ-
რამბნბრი მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის
მართლმად¹⁰⁶, ոუსთი კარხი ზ ზეღრკლგნხლ, որ აყსთამ-
რამბნბრი მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის მქონე ზნეობის

¹⁰⁶ ზიკნ თხილი:

¹⁰⁷ ზიკნ თხილი, ზე 12:

¹⁰⁸ ზიკნ თხილი, ზე 34:

¹⁰⁹ ზიკნ თხილი, ზე 19:

¹¹⁰ *სკ'ა* ზ. ბადრიძე, სუნიორალური ხელისუფლების ზოგიერთი პოლი-
ტიკური ნიშნისათვის აღრეფეოდალური ქართლში, „საქართველოს ფეოდალ-
ური ხანის ისტორიის საკითხები“, წ. 1, გვ. 149, შენ. 45.

¹¹¹ *სკ'ა* ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 2, ნაკვ. 1, გვ. 150—151.

რორე კხსთამ არეხნ ჭრასთორხნ ანკლხ ზე ღარბელ მარგალი-
რის, ხსკ ჭხ ღარბელ ღვარღვარხ ღვარღვარხ ზიამ ღრხე მამ-
გხსხი ღვორ ამარხსიქიანრ (სამარგარო)¹¹²:

სთხიანთი ორეხლანხ ღვორღვამარ, 1176—1177 მმ.
საყსთამენხი რანაკლი ზე ნახ მხმნა ღვარღვარ¹¹³, აყ-
სხნ¹¹⁴ ღვარღვარხი თიამრ ლა, ორხ მამარხ ორე აყს-
კანთი ზე მამგხსხი ზრხსამლიქიონრ ლ საყსაღარო-
ქიონრ¹¹⁴, ღარხ ზე ორეხიხნხრხ: მხმნა ღვარღვარ ხნხნო-
ქიან ღვთიონრ კაყლამ ზ ღვარღვარქიონხნხი ღხთ, მხხ ზრ-
ანთიონრ კარბელ ზ თაღი, ორ ნა, ღაღანარარ, ღვარღვარხი
აყნ ღვორღვარ ზე აყსოღანთი, ორე (რეგი, მხმნა რეგიქი ორ-
ღი, რეგი რეგიქი ორღი) ნღანამღორ ღხრ ზე ჯაღლი მამ ღარხ
ღვარღვარ ლ ღვ ᦒარხი სღვლი¹¹⁵:

ორეხლანრ აყსთამენხი ღვრღვი ღვრღვი ზ ლ «ღვარ-
ღვარაღვ»-ხ¹¹⁶, ორინგ მამანაღვრთაღან ღვარღვარქიონთი,
ოღ აოღანგ ღვრღვი, ღამარხ ლ ღვარღვარ¹¹⁷: მამნაყნ ღ-
ღანაკანოქიამრ, აყსთამღვარ ნკათი ონხ ღვარღვარხ
(ყვარყვარ) ანთიონრ, ხსკ აყღ ანთიონრ (აღვლხ ღვრღვი მ-
კანთიონრ) ღვრღვი მამღ ღვრღვი ღვ ᦒარხი სღვლი მ-
ღორღვარქიონთი ლ მამგხსხი საყსაღარხი აყსთიონხნრ
ღვარღვი ღვრღვი ღვარღვი მამარღვარღვი¹¹⁸: ოსთი ხნმარღვარ

¹¹² *სკ'ა* საქართველოს ისტორია, გვ. 240—263.

¹¹³ *სკ'ა* სთ. ორეხლან, ღვრღვი, ზე 384:

¹¹⁴ *სკ'ა* ქ. ც., 2, გვ. 34.

¹¹⁵ ღვრღვი ლ ხნმარღვარ, ორ მხმნაყნ ᦒორღვი ᦒოთი აყსთამენოქიან
მამანაღვი მამგხსხი საყსაღარ ლ ზრხსამღვი რეგიქი ღვრღვი ლ, ღანხ ორ
მხმნა ზე ღვრღვი რეგიქი ღვრღვი ᦒორღვი მხკ: მამგხსხი მამარ მ-
ღვარღვი აოღანგ აყსთამღვი მხკ ანღამ, ᦒორღვი ᦒოთი აყსთამენოქიან
ღხთი ზრღვარ არღვარღვარხი მქონე, რეგიქი ანღამთი ლ რეგიქი ᦒორღვი
(თხ'ა ქ. ც., 2, გვ. 81), ღხთარარ ზამნ ხნმარღვარქიონრ ანღამ
კლხნხ, ღამთ. ღ. კლღიშვილი, ღვრღვი-ზოღოსქეო სავარღვარღვი ისტორი-
ისათვის, „მაცნე“ (ისტ. . ს.), 1979, № 3, გვ. 90.

¹¹⁶ *სკ'ა* სთ. ორეხლან, ღვრღვი, ზე 384:

¹¹⁷ *სკ'ა* ლ. მუხმელიშვილი, ᦒრღვილოღვი ᦒქსტრისიეი..., გვ. 62,
შენ. 3.

¹¹⁸ *სკ'ა* ქ. ც., 2, გვ. 49, 129, 165, 191 ლ აყიღვი

է, որ ապստամբներին էր միացել նաև Ջաղելիների տոհմի Յիխիսըվարցիների ճյուղը¹¹⁹:

Օրբելիների բանակին էին հարել «Ջավախուրք»-ը՝ Ջավախքի իշխանները, «Կախալն և որդիք իւր և Կամրակեն մեծ»¹²⁰: Ինչպես արդեն դիտված է¹²¹, հիշատակված Կախան և Գամրեկները պատկանում են Թուրքիկների իշխանական տանը, որը Թուր գավառի հայրենական կալվածքներին տիրելուց բացի ԺԲ դարի երկրորդ կեսում և ԺԳ դարում կառավարում էր Ջավախքի արքունական տիրույթները¹²²:

Այս տոհմին նվիրված աշխատություններում Կախայի և Գամրեկների ազգակցական կապը տարբեր կերպ է ենթադրվում: Լեան Մուսխելիշվիլին սրանց համարում է եղբայր-

¹¹⁹ Հենց իր՝ Իվանե-Ղվարդվարե Ջաղելու, մասնակցությունը կասկածելի է, քանի որ նա 1176—77 թթ. թվում է, թե դեռ անչափազանց պետք է լիներ: Նա թեև հիշատակվում է դեռևս 1191 թ.՝ Գեորգի Ռուսի ապստամբության առիթով (տե՛ս Յ. Օ., 2, 83. 49), սակայն կենդանի էր նաև Ուլու Գավթին թագավոր հաստատելիս (տե՛ս Յ. Օ., 2, 83. 216, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 96), այսինքն՝ ապրում էր մինչև ԺԳ դարի 50-ական թվականները: Ուստի, եթե հնարավոր համարենք նրա մասնակցությունը Օրբելիների ապստամբությանը, պետք է նրա ծնունդը դնենք առնվազն ԺԲ դարի 50-ական թվականների վերջին և նրան գրեթե 100 տարվա կյանք շնորհենք, որը քիչ է հավանական: Հավանաբար, Ղվարդվարե էր կոչվում Իվանեի նախնիներից մեկը. ուստի այդ անձնանունը դարձել էր նրա երկրորդ անունը և Ջաղելիների այս ճյուղը կոչվում էր Ղվարդվարե: Ստ. Գրիգորյան (Ղվարդվարե) անվան արտահայտումը հայերենում «Ղարդարա» ձևով օրինաչափ է. ԺԵ դարի հայերեն հիշատակարաններում Սամցխեի աթաբեկներ Ղվարդվարե Բ-ը (1451—1466) և Ղվարդվարե Գ-ը (1487—1500) անվանվում են Ղորդորա, Ղարդարե կամ Ղորդորե: Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 230, 244, 350, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 37, 166, 269, 280:

¹²⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 384:

¹²¹ Տե՛ս Լ. Թեքեղիշյան, տորեղտա Գեղեղոցի..., ՅՅ. 33—34; Լ. Թեքեղիշյան, Գեղեղոցի Գեղեղոցի..., ՅՅ. 62—63; Ե. Մուսխելիշվիլի, տորեղտա Գեղեղոցի Տեղեղոցի Տեղեղոցի..., ՅՅ. 27:

¹²² Տե՛ս Ե. Մուսխելիշվիլի, տորեղտա..., ՅՅ. 50—62:

ներ, որոնց հայրն է Սաորբիսի 1152 թ. արձանագրությամբ հիշվող Կախա էրիսթավը¹²³: Նույն Շուշաշվիլու կարծիքով, Օրբելյանի հիշատակած Կախան Սաորբիսի արձանագրության Կախան է, իսկ Գամրեկները՝ նրա որդիներից մեկն է¹²⁴: Վճռական եզրակացության հանգելը, իհարկե, շատ դժվար է, առկա տեղեկությունները այս հնարավորությունը չեն ընձեռում, սակայն ավելի համոզիչ են թվում Մուսխելիշվիլու փաստարկումները: Օրբելյանի վկայությամբ դժվար է ենթադրել, որ Գամրեկները Կախայի որդիներից մեկն է: Պատմիչը ոչ միայն նրան առանձին է հիշատակում Կախայի մյուս որդիներից (հարց է ծագում՝ հեղինակը ինչու է մյուս որդիներից առանձնացնում նրան), այլև մեծարում է «մեծ» տիտղոսով: Գամրեկները հետագայում միանգամայն ինքնուրույն է գործում, այստեղ ևս երևում է, որ նա անկախ անձնավորություն է: Մեզ թվում է, բացառված չէ, որ Կախան և Գամրեկները կարող են Թուրքիկների տոհմի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչներ լինել: ԺԲ դարում այս տոհմը պետք է որ բաժանված լիներ ճյուղերի, քանի որ Թուրքիկները հիշատակվում են ազգյորներում դեռևս Ժ դարի վերջից¹²⁵: Ստ. Օրբելյանի Պատմությունում վկայված Կախան արդյոք նույնը չէ՞, մասնագետների ուշադրությունից վրիպած, վրաց հեծելազորի այն հրամանատարի հետ, որի մասին 1160 թ. Օլթիի ճակատամարտի առիթով պատմում է Գրիգոր Երեցը: «Իսկ նույն (թուրքերը—Հ. Մ.) հարին զհեծելազուն Վրաց նետու ի ձեռս, և իջեալ ի ձիոյն նստէ, և զեղ զնէին խոցոյն: Եւ ի հետ էին մնացեալ ի զորացն թուրքին որդիք Մուսանայ ի Վրաց տանէն... Սուքա եկեալ յանկարծ գտին զնա իջեալ, կալան և տարան առ ամիրայն որ Շահ-

¹²³ Տե՛ս Լ. Թեքեղիշյան, նշված աշխատությունները, էջ 33, Ժան. 3 և էջ 63, Ժան. 4:

¹²⁴ Տե՛ս Ե. Մուսխելիշվիլի, տորեղտա..., ՅՅ. 26—29:

¹²⁵ Նույն տեղում, սխառ 4:

Արմենյն կոչեն. զնա միայն կալան, որ անուն Կախ¹²⁶ ասէին, կալեալ զգլխաւորին Վրաց»¹²⁷: Այստեղ հիշատակված Կախ-Կախայի՝ Թորեկիների տոհմին պատկանելը գրեթե կասկածելի չէ. ԺԲ դարում այս անունը միայն նշված տոհմում է հանդիպում, բացի այդ, հնարավոր է, պատմիչը «հեծելազ» ասելով՝ նկատի ունի վրաց «ամիրախոր»-ին, իսկ այս պաշտոնին 1184—1185 թթ. իրոք նշանակվեց Գամրեկե Թորեկին և այն, թերևս, ավանդական էր Թորեկիների տոհմում: Հասկանալի է, որ մեր վերահիշյալ ենթադրությունը վարկած է և դեռևս հարցական է, թե ԺԲ դարի երկրորդ կեսում հայտնի ո՞ր Կախայի հետ պետք է նույնացնել Օլթիի ճակատամարտում զերված Կախային:

Թամար թագուհու առաջին պատմիչի հաղորդմամբ, ապստամբության մասնակիցներից էր Անանիա Դվինելին (Դվնացի)¹²⁸. այս անձնավորությանը, սովորաբար, համարում են տեղական հայ իշխան, որը 1162 թ. Գեորգի Գ-ի կողմից նշանակվել էր Դվինի կառավարիչ¹²⁹: Ցավոք, առանց ճշգրտման է մնում Անանիա Դվնացու հետ շրջակա ամիրայություններից օգնություն խնդրելու շուրջ պաշտպանության հարցը (արքունի ախոռներում ծառայողների ավագ, որը ենթարկվում էր ամիրախորին) Քավթար Իվանեի որդու ինքնությունը¹³⁰:

¹²⁶ Մ. Ուռայեցու ժամանակագրության հրատարակիչները չեն կոահել բառի անձնանուն լինելը (որ անունն կայի ասէին), թեև որոշ ձևագրերում այն վկայված է «Կախ» ձևով անվանաձևով: Աշխատության աշխարհաբար թարգմանությունում, հավանաբար այլ գրչագրերի հիման վրա, վերականգնված է «Կալ» անունը (տե՛ս Մատթեոս Ուռայեցի, ժամանակագրություն, էջ 291), որը սրբագրելի է «Կախ»-ով:

¹²⁷ Մ. Ուռայեցի, էջ 425—426:

¹²⁸ Տե՛ս Յ. Օ., 2, 83. 19.

¹²⁹ Տե՛ս Ս. Ե. Երեմյան, Армения..., стр. 626. Մ. Դ. Лордкипанидзе, *ՀԵՎ. աշխ.*, էջ 130, Ֆ. Նեղեմյան, Տեղագրություն..., 83. 51.

¹³⁰ Մ. Մակակյան (տե՛ս Ն. Մակակյան, Սեդես մետոմեդե Տաշքենիս վերջնական լուր, Տիֆլիսի լեռնաշրջանի մասին, IX, ՏԵՎ., 1929, 83. 92) այս անձնավորությանը համարում է Իվանե Օրբելի որդի և նույնացնում է Վարդանի (էջ 171) հիշատակված Իվանեի կրտսեր որդի Քավթարի հետ:

Աղբյուրներում պահպանված տեղեկություններից չի երևում, որ 1176—1177 թթ. ապստամբությանը գործուն մասնակցություն են բերել Արևմտյան Վրաստանի իշխանները: Նրանց դերն ու ձգտումները, որոնք այնքան ցայտուն են Գեորգի Ռուսի ապստամբության ժամանակ¹³¹, այս անգամ դեռևս նկատելի չեն: Առկա տվյալները թույլ են տալիս ենթադրելու երկրի արևմտյան մասի իշխաններից միայն սվանների էրիսթավ Իվանե Վարդանիսձեի մասնակցությունը ապստամբությանը: Այս հզոր և ազդեցիկ իշխանին Հերեթի ճակատամարտի առիթով հիշատակում է Թամար թագուհու առաջին պատմիչը. «Բռնեցին Իվանե Վարդանիսձեին, որը առաջուտ էլ հռչակված էր իբրև «փոս փորող»»¹³²: 1910 թ. Լեխում-Սվանեթ կատարած գիտական ուղևորության ժամանակ ակադ. Ն. Թադաջվիլու հայտնաբերած երկու արձանագրությունները զգալիորեն լույս են սփռում այս անձնավորության ինքնության վրա: Հայտնի է դառնում, որ Իվանե Վարդանիսձեն ևղել է սվանների էրիսթավը և արքունիքում վարել է մեծուրճեթուխուցեսի պաշտոնը¹³³: Վարդանիսձեների ազդեցիկ տոհմը պահպանում էր այս բարձր պաշտոնը Թամարի օրոք ևս¹³⁴:

Նյսպիսով, 1176—1177 թթ. ապստամբության մասնակից

Սակայն եթե մի կողմ թողնենք այն պարագան, որ, Վարդանին հակառակ, Օրբելյանը (էջ 389) Քավթարին համարում է Իվանեի եղբայր և պարզ չէ, թե աղբյուրներից որի ընթերցումն է նախնական, մեկ այլ հանգամանք խիստ կասկածելի է դարձնում Մ. Մակակյանի վարկածի հավանականությունը: Բանն այն է, որ, ըստ հայ պատմիչների, Քավթարը 1177 թ. ենթարկվել է մահապատժի, իսկ եթե նա վրաց մատենագրի հիշատակված Քավթարն է, ապա Լիպարիտի հետ շրջակա ամիրայությունները գնալով իրկված պետք է լինեն:

¹³¹ Տե՛ս Ն. Ե. Երեմյան, Տեղագրություն..., 83. 166—167.

¹³² Տե՛ս Յ. Օ., 2, 83. 19.

¹³³ Տե՛ս Յ. Օ. Թադաջվիլու, Երկրագրությունը և լեռնաշրջանները 1910 թ. Մեթ., 83. 22—25.

¹³⁴ Տե՛ս Յ. Օ., 2, 83. 33. հիմա. Յ. Թադաջվիլու, Երկրագրությունը և լեռնաշրջանները 1910 թ. Մեթ., 83. 25; Յ. Գալստյան, Երկրագրությունը և լեռնաշրջանները 1910 թ. Մեթ., 83. 36—37.

իշխանական տոհմերի և անձանց ինքնության քննությունից հետո ակներև է դառնում, որ ավատատերերի այս ելույթին մասնակցում էր հիմնականում խոշոր, մեծատոհմիկ ազնվականությունը: Այն ղեկավարում և առաջնորդում էր Օրբելիների տոհմը, որը չբավարարվելով գրաված տնտեսական-քաղաքական բարձունքներով, ձգտում էր անկախության և ինքնուրույնության: Շարժմանը մասնակցում էին նաև Գրիգորիսիանների, Վարդանիսիանների, Թորելիների, Զաղելիների իշխանական տները, որոնք ևս պատկանում էին խոշոր ավատատերերի ամենաբարձր վերնախավին: Այս ընտանիքները ներկայացնում էին ոչ միայն խոշոր հողատեր-կալվածատերերի վերնաշերտը, այլև արքունի պաշտոններով: Ապստամբությանը հարած միջին և մանր ազնվականությունը (Զաքարյաններ, Հասանյաններ, Կայենցիներ, Տաշիրցիներ) միացել էր շարժմանը հաղթանակի ղեկավար շնորհներ ստանալու ակնկալիքով և շուրջ իր սեփական ուղղությունը և խնդիրները: Այն ապստամբների ամենատանկալուն և տատանվող մասն էր և պատահական չէ, որ հետագայում Գրիգոր Ապիրատյանը և Զաքարյանները առաջիններից էին, որոնք լքեցին Օրբելիների բանակը:

1176—1177 թթ. ապստամբությունը, որի նպատակը թագավորական իշխանության սահմանափակումն էր և առանձին իշխանական տների անջատողական ձգտումների բավարարումը, արտահայտում էր խոշոր ազնվականության, մեծատոհմիկների շահերը, այն խոշոր ավատատերերի ապստամբություն էր:

* *

1176—1177 թթ. մեծատոհմիկ ազնվականության ելույթի շափերը և թագավորական իշխանության համար ներկայացրած վտանգը պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է պարզաբանել ապստամբության ընդգրկած տարածքի, այդ հրկրամասերի ռազմատրատեգիական դիրքի և նշանակու-

թյան, ապստամբության կենտրոնի, մի խոսքով շարժման աշխարհագրության հետ կապված որոշ հարցեր:

Ապստամբության կենտրոնը, անշուշտ, Հյուսիսային Հայաստանն էր, որտեղ գտնվող բազմաթիվ բերդերն էլ Օրբելիների վստահություն էին ներշնչում, նրանք ապստամբել էին «... յուսավով յամուր դղեակս իւրեանց ամրոցաց և յ[ը]նտանեաց և յայլոց խորհրդակցացն յուլովութիւն»¹³⁵: Մատենագիրը, առաջին հերթին, նկատի ունի Ջորագավառի, այսինքն՝ Ջորագետի հովտի ամրությունները, ապստամբներին հաջողվել էր իրենց կողմը գրավել նաև «Իւրեանցն գաւառականաւք և ամրականաւք զանաոիկն Կայան և Կայծոն՝ հանդեպ նմին»¹³⁶, հետևաբար, Հյուսիսային Հայաստանում ապստամբությունը տարածվել էր մինչև Աղստե գետի հովիտը¹³⁷: Օրբելիների գլխավոր հենակետը Լոռն բերդն էր, որը բացառիկ ռազմատրատեգիական նշանակություն ուներ, քանի որ այստեղից Լոռն—Գեղարքա—Սամվելիդե ճանապարհով կարելի էր արագորեն հասնել Թրիլիսիի մատույցներին և սպառնալ քաղաքին¹³⁸: Շարժման նախապատրաստման կենտրոնը Ագարակ ամրոցն էր, որտեղ իրենց զորքերով հավաքվեցին ապստամբները, թագավոր հռչակեցին Դեմնային և բացարձակ պայքար սկսեցին Գեորգի Գ-ի դեմ: Թագավորի

¹³⁵ «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 471, նաև՝ П. М. Мурадян, Об издании и переводе одного отрывка из памятной записи Давида Кобайрского, стр. 185—186.

¹³⁶ Նույն տեղում:

¹³⁷ Կայանի տեղագրության շուրջ տե՛ս Ռ. Մարտոսյան, Կայան բերդի և գավառի տեղագրությունը, էջ 53—62: Հետաքրքիր է, որ այս հարցում նման եզրակացության էր հանգել և Հադրատի ու Սանահնի միջև գտնվող Կայանը Աղստեի հովտի Կայանից տարբեր բերդ էր համարում դեռևս Ս. Տեր-Ավետիսյանը, տե՛ս Д. Гордеев, Об экспедиции КИАИ в район Дебела-чая в конце 1925 и начале 1926 гг., «Известия КИАИ», т. IV, 1926, стр. 128.

¹³⁸ Տե՛ս Ժ. հնգարանցի, Մեծաշենի XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში, «საქართველო რუსთაველის ხანაში» თბ., 1966, გვ. 171; Ե. Զեք-ժեհնցი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 77—79.

կողմից Ագարակ բերդի գրավումը հետագայում զգալի դեր խաղաց շարժման բախտը որոշելիս, ուստի նրա տեղադրության ճիշտ որոշումը քննվող հարցերի լուսաբանման համար ունի էական նշանակություն:

Այս տեղանվան շատ տարածված լինելը Հայաստանում (Ագարակ)¹³⁹ և Վրաստանում (Ագարա)¹⁴⁰ բացատրվում է «ագարակ» հասարակ անվան աստիճանաբար տեղանուն դառնալու հանգամանքով: Սկզբնապես նշանակելով արտ, անդատան, դաշտ, վարելահող, ագարակ, կալվածք, այն աստիճանաբար ձեռք է բերել նաև գյուղի, ավանի իմաստ¹⁴¹: Տեղանվան այս ինքնատիպ ծագումը նրա տեղադրությամբ զբաղվող որոշ գիտնականների համար թյուր կռահումների ու եզրակացությունների պատճառ է դարձել: Սեն-Մարտենը, օրինակ, Ցրբելյանի «Ագարակ տեղի դարապասի» արտահայտությունում «Ագարակ»-ը սխալմամբ ընկալել է իբրև «դաշտ», «հարթավայր», իսկ «դարապաս»-ը՝ բերդանուն¹⁴²:

¹³⁹ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղույն անունները, Վիեննա, 1907, էջ 293—294: Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 3—4:

¹⁴⁰ Տե՛ս Դ. Դ. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Тифлис, 1913, стр. 3.

¹⁴¹ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 272: Ս. Երեմյան, О рабстве и рабовладении древней Армении, «Вестник древней истории», 1950, № 1, стр. 14. Կ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 17—30: Գ. Խ. Саркисян, О двух значениях термина дастакерг в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран», М., 1967, стр. 97—101. Բառը նմանօրինակ զարգացում է ապրել և վրացերենում, սակայն, ի տարբերություն հայերենի, այստեղ այն հետագայում ստացել է նաև ամառանոցային տեղի, ամառանոցի իմաստ, տե՛ս Ժորտղոս Տաթևցու լեզվագիտական բառարանը, Երևան, 1973, թ. 1, տ. 1, էջ 191—195.

¹⁴² Տե՛ս J. Saint-Martin, նշվ. աշխ., էջ 79—87: Բնագրի նման մեկնարանությունը դեռևս 1859 թ. իրավացիորեն մերժեց Կ. Շահնազարյանը, տե՛ս Սո. Ցրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, ի լույս ընծայեց հանդերձ ծանոթութեամբ Կարապետ Շահնազարեանց, հ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 320, ծան. 51, էջ 326—327, ծան. 58:

Սխալից չի խուսափել և Բրոսսեն, որը, սակայն, տեղանուն է ընդունել և՛ «Ագարակ»-ը, և՛ «դարապաս»-ը, առաջինը հասկանալով իբրև տեղանքի, երկրամասի անուն, իսկ երկրորդը՝ ամրոցի անուն¹⁴³: Հակառակ ծայրահեղության մեջ է ընկել Ալեքսանդր Երիցյանը, որը տեղանուն չի համարել ո՛չ «Ագարակ»-ը և ո՛չ էլ «դարապաս»-ը: Նրա կարծիքով, ԺԱ.—ԺԲ դդ. հայ մատենագիրների մոտ «ագարակ»-ը և «դարապաս»-ը օգտագործվում են իբրև հասարակ անուն, իսկ ինչ վերաբերում է Ցրբելյանի հիշատակած «Ագարակին», ապա Երիցյանը այն նույնացնում էր Լոռե ամրոցի մոտ գտնվող Ագարակ գյուղի հետ¹⁴⁴: Այս տեսակետը հետագայում բաժանել են նաև ուրիշ հետազոտողներ¹⁴⁵:

Ագարակի տեղադրությանը 1951 թ. առանձին ուսումնասիրություն նվիրեց ակադ. Բերձենիշվիլին¹⁴⁶ և վրացական ու հայկական աղբյուրների մանրակրկիտ քննությունից հետո հանգեց այն եզրակացության, որ Ժ—ԺԳ դդ. աղբյուրներից հայտնի Ագարակ ամրոցը Թբիլիսիից հարավ գտնվող Կոջոր բերդն է: Ելակետ ունենալով Ագարակի վրացական ձևը (აგარაკი — Ագարակներ) հանգուցյալ ակադեմիկոսը եկավ նաև այն ուշագրավ եզրահանգմանը, որ այդ Ագարակները համապատասխանում են ուշ միջնադարյան ըսկրզրնաղբյուրներում հիշատակվող «քաղաքի եզրի գյուղերին», որոնք կազմում էին մերձքաղաքային գոտին և ենթարկվում էին քաղաքայետի իշխանությանը: Մերձթբիլիսյան տնտեսությունների, վարչականորեն քաղաքի սահմաններում ընդգրկվող ագարակների գոյությունը կասկածից դուրս

¹⁴³ Տե՛ս M. Brosset, Additions., էջ 259 և ծան. 1:

¹⁴⁴ Տե՛ս [А. Ерицяи], Монастырь Ахтала, «Кавказская старина», 1872, № 1, стр. 22, прим. 16.

¹⁴⁵ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Մեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 221, ծան. 5: Ս. Երեմյան, Ամիրսպասալար Զարաթա Երկայնաբաղուկ, Երևան, 1944, էջ 20—21: Պ. Մուրադյան, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում. Պղնձահեր, էջ 47, ծան. 48:

¹⁴⁶ Տե՛ս Ե. Բերձենիշվիլի, ժեղով տեղեկության ցուցանիշներ (աղբյուրներ).

է, սակայն անառարկելի չէ Ագարակ ամրոցի տեղադրումը Թբիլիսի մոտ: Այս հաստատելու համար վերստին դիմենք սկզբնաղբյուրներին:

Ագարակը առաջին անգամ հիշատակվում է ԺԱ դարի 60-ական թվականներին, երբ Քարթլիում և Թբիլիսիում հաստատվելու համար պայքարում էին Բագրատ Դ-ը և Գանձակի ամիրա Փատլուն Բ-ը¹⁴⁷: Վրաց արքան գերեց վերջինիս և գրավելով Թբիլիսին, այն հանձնեց դմանիսցի արաբ Սիթիլին, «Իսկ իր համար գրավեց Ռուսթավ, Փարցխիս, Ագարան, Սուրբ-Գրիգոր, Քավազին բերդերը»¹⁴⁸: Քիչ անց, Փատլունը փորձեց վերագրավել կորցրած բերդերը, սակայն երբ նվաճել էր Քավազինը և պաշարել Ագարանը օգնության շտապեց Բագրատը և պարտության մատնեց թշնամուն¹⁴⁹: Այս տեղեկությունները վկայում են Քավազինի և Ագարանի մոտիկությունը և Բերձենիշվիլու տեսակետի օգտին չեն խոսում: Քավազինի տեղադրությունը մոտավորապես հայտնի է, այն գտնվում էր Գագի, Տերունականի, Նոր-բերդի, Մանասագոմի և Խալինջաքարի հետ նույն տարածքում¹⁵⁰, Ուտիքում¹⁵¹, ուստի այստեղից մինչև դրեթն Թբիլիսի, Կոջոր հասնելը՝ Փատլունը պետք է որ ձգտեր գրավել ավելի մոտիկ գտնվող բազմաթիվ բերդերը, հենց թեկուզ Ռուսթավը և Փարցխիսը: Այնինչ նա Քավազինից հետո պաշարել է Ագարանը, հետևաբար, վերջինս գտնվում էր Ռուսթավից և Փարցխիսից ավելի հարավ և ավելի մոտ Քավազինին, քան վերոհիշյալ երկու ամրոցները: Եվ հետո,

եթե Ագարանը մտնում էր Թբիլիսիի քաղաքային տարածքի մեջ և ենթարկվում էր քաղաքապետին, ապա այն պետք է հանձնված լիներ Սիթիլին և ոչ թե Բագրատ Դ-ին:

Ագարանը հիշատակող երկրորդ վկայությամբ, Դավիթ Շինոդի պատմիչը սոսկ տեղեկացնում է, որ 1110 թ. Ագարանը դեռևս թյուրքերի ձեռքում էր¹⁵²: Սակայն առանձնակի կարևորություն ունի նույն պատմիչի տեղեկությունը՝ 1118 թ. Դավիթ Շինոդի ռազմական գործողությունների մասին. «Այս նույն տարում գրավեց Սոմխիթի կոռե բերդը և նույն տարում, հուլիսին, երկրորդ օրը արշալույսին գրավեց Ագարանը, որ առաջինը գրավել էր նրա պապ Բագրատը, բայց երեք ամսվա կուլից հետո»¹⁵³: Բերձենիշվիլին հակված չէ բնդունելու, որ Ագարանը կոռեի մերձակայքում է գտնվել, թեև «վկայակոչված հատվածից կարծես թե պետք է մտածել, որ Ագարանը ինչ-որ տեղում է՝ կոռեին մոտիկ»¹⁵⁴: Այդ մերձավորությունը, նրա կարծիքով, անառարկելի էլիններ, եթե Դավիթը Ագարանը գրաված լիներ կոռեի առման երկրորդ օրը և ոչ թե Ագարանի պաշարման երկրորդ օրը: Այս պատճառաբանությունը արդարացի է միայն մասամբ: Պատմիչը, իրոք, կարող էր երկու տարբեր ուղղություններով կատարված արշավանքների արդյունքները մեկտեղ արձանագրել, սակայն չպետք է մոռանալ մի կարևոր հանգամանք. եթե Ագարանի ներքո հասկանանք Կոջորը, ապա նշանակում է 1118 թ. Դավիթը փորձել է գրավել Թբիլիսին, իսկ այս արդեն վճռական քայլ էր, որին թագավորը դիմեց միայն Դիդգորի ձակատամարտում փայլուն հաղթանակ տանելուց հետո:

Կոռեի և Ագարակի մերձությունը պարզորոշ է Թամար թագուհու առաջին պատմիչի՝ Օրբելիների ապստամբությունը վերաբերող տեղեկություններից: Գեորգի Գ-ը «...հավաքելով զորքերը շարժվեց Թբիլիսի քաղաքից Սոմխիթի լեռները,

¹⁴⁷ Տե՛ս օգ. չափանիշներ, խորհրդային լեզուների, 33. 155—157.

¹⁴⁸ Ժ. Օ., 1, 33. 312.

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 313:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 344: «Քարթլիա ցիտիրեայի» գիտական հրատարակությունում «աստվածավրուկ» գրությունն «Տ» (S) և «Ն» (N) տառերի շփոթության պատճառով բավական հայտնի Խալինջաքար բերդանունը (տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 589—590) սխալմամբ բնագիր է ներմուծվել «Ճալինջաքար» ձևով: Ժիշտ ընթերցումը պահպանվել է որոշ ձեռագրերում և «Քարթլիա ցիտիրեայի» հին հայերեն թարգմանությունում, տե՛ս «Քարթլիա ցիտիրեայի», էջ 251:

¹⁵¹ Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 493—494:

¹⁵² Տե՛ս Ժ. Օ., 1, 33. 331.

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 335:

¹⁵⁴ Ե. Զեթուցեցի, նշվ. աշխ., էջ 310:

փախուստի մատնեց, հալածեց [ապստամբներին, որոնք] ապստամբեցին Լոռի բերդում և գրավեց բոլոր ամրությունները ու բերդերը»¹⁵⁵։ Երբ նրան միացավ Սարգիս Զաքարյանը, «Տաշիրն ու Լոռեի դռները ավերողը բանակեց Ագարանում»¹⁵⁶։ Բերձենիշվիլին այս անգամ ևս հարկադրված է եղել խոստովանել, որ «մարդ կարող է մտածել, որ Ագարանը, որտեղ բանակեց Գեորգի թագավորը, Լոռեին մոտիկ ինչ-որ տեղում է»¹⁵⁷։ Սակայն գիտնականը դարձյալ չի ընդունում, որ Ագարանը Լոռի-Տաշիրում է, քանի որ, ըստ նրա, թագավորը Ագարանում բանակելիս դեռևս վերջնական հաղթանակ չէր տարել, ուստի չէր կարող բանակ դնել թշնամական երկրամասում¹⁵⁸։ Սակայն Ագարան-Ագարակը բոլորովին էլ Գեորգի Գ-ի հենակետը չէր, ինչպես կարծում է հետազոտողը, այն դեռևս գտնվում էր ապստամբների ձեռքում, որը գրավելու համար Գեորգին ստիպված էր երկուսեկես ամիս սլաշարել այն¹⁵⁹։ Ուստի Ագարանի՝ Թբիլիսիի մոտ գտնվելը անհավանական է, քանի որ այդ դեպքում Գեորգի Գ-ի գործողությունները իմաստազրկվում են։ Ստացվում է, որ նա թիկունքում թողնելով ապստամբների բույնը, Թբիլիսիից շտապում է Տաշիր-Ձորագետ, սակայն այստեղ զգալի հաջողությունների հասնելուց հետո, թշնամուն է թողնում ձեռք բերածը և կրկին վերադառնում մայրաքաղաք։

Այլևս շշարունակելով Ագարակին վերաբերող բոլոր տեղեկությունների քննությունը, անդրադառնանք միայն երկու վկայության, որոնց վրա է հիմնվել Ն. Բերձենիշվիլին՝ իր կարծիքը փաստարկելու համար։

¹⁵⁵ Ժ. Օ., 2, 33. 18—19.

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 19։

¹⁵⁷ Ե. Եղրթեան, Նշվ. աշխ., էջ 310.

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 311։

¹⁵⁹ Տե՛ս «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը», էջ 120։ «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 473։ Վրացի պատմիչի «բանակեց»-ը չպետք է հասկանալ իշխանելու, ճամբար դնելու իմաստով, անշուշտ, նա ևս նկատի ունի Ագարակի պաշարումը, որի մասին հաղորդում են Ստեփանոս Օրբելյանը և Դավիթ Քորայրեցին։

«Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» հեղինակը հետևյալն է պատմում Գեորգի Ռուսի ապստամբության սկզբում խռովարարների գործողությունների մասին. «Հայնժամ հավաքվեց աստծո դեմ մարտնչողների բազմությունը, վերցրեցին սրերն ու բերրը և շարժվեցին իրենց աստվածակիր տիրոջ դեմ։ Կեսը կարծեցյալ արքայի (Գեորգի Ռուսի—Հ. Մ.) հետ միասին անցավ Լիխի լեռնաշղթան և ավերելով Քարթլին, հասավ մինչև Նաճարմազ և Գորի։ Եվ մյուս կեսը Դադիանիի առաջնորդությամբ անցավ Բկինիս-ջվարը և իջնելով Յիխիս-ջվար, այրեց Օձրխե քաղաքը։ Այնտեղ սրանց միացան Բոցոն և մեսիները, որոնք ևս նրանց կողմնակիցներն էին... որոշեցին նախ գրավել Ջավախքը, Թմոզվին և Ախալքալաքը, նաև Թեղքը և Սոմխիթը, քանի որ Քուրդվաճառից այն կողմ ապստամբել էր ողջ Սոմխիթը... Սրանք բոլորը որոշեցին հավաքվել Ագարանում և այնտեղից սրանք և վերին Քարթլիում գտնվողները պետք է գնային քաղաքի դռների վրա, որտեղ էր արևների արևը... Թամարը»¹⁶⁰։ Այսպիսով, ապստամբների մի մասը հարձակվել էր Թբիլիսիի վրա հյուսիս-արևմուտքից, ներխուժել էր վերին Քարթլի և հասել էր մինչև Գորի, իսկ մնացյալները շարժվելով Արևմտյան Վրաստանից, անցել էին Բկինիս-ջվարի լեռնանցքով և մտել էին Սամցխե։ Այս վերջիններս մտադիր էին գրավել Ջավախքը, Թեղքը և Սոմխիթի շապստամբած մասը, քանի որ Քուրդվաճառից, այսինքն՝ Դեբեդ-Ձորագետից այն կողմ ընկած Սոմխիթը արդեն ապստամբների ձեռքում էր։ Սամցխեում և Սոմխիթում գտնվող ապստամբները նպատակադրվել էին միանալ Ագարանում և այստեղից սրանք և հյուսիսից՝ ապստամբների մյուս զորասյունը պետք է շարժվեին Թբիլիսիի վրա¹⁶¹։

Այսպիսով, այս ապստամբության ժամանակ ևս Ագարանին խոշոր նշանակություն էր տրվում, այն հավաքատեղի էր ծառայելու հարավում գործող ապստամբների հա-

¹⁶⁰ Ժ. Օ., 2, 33. 50—51.

¹⁶¹ Հմտ. Ե. Եղրթեան, Նշվ. աշխ., էջ 310—313։

մար: Ինչպես տեսանք, պատմիչի տեղեկություններից չի երևում նրա ճիշտ տեղադրությունը, կարելի է միայն ենթադրել, որ Ագարանը գտնվում էր Սոմխիթի այն մասում, որը մտադիր էին գրավելու Սամցխեից և Զավախքից շարժվող և թիկունքից նրանց օգնող ապստամբները: Ուստի չի կարելի համաձայնել Ն. Բերձենիշվիլու այն վճռական եզրակացության հետ, որ այս տեղեկություններից բխում է, թե Ագարանը գտնվում էր Թբիլիսիի մոտ և անգամ անմիջականորեն նայում էր քաղաքի դռներին¹⁶²: Սկզբնաղբյուրը վկայում է միայն Ագարանից Թբիլիսիի դարպասների վրա շարժվելու ապստամբների մտադրության մասին, սակայն այդ չի նշանակում, թե Ագարանի գրավումից հետո նրանք այնքան մերձ կլինեին Թբիլիսիին, որ իսկույն կարող էին գրոհել քաղաքի դարպասների վրա¹⁶³:

Հետազոտողի վերոհիշյալ, դեռևս չապացուցված դրույթը, ցավոք, փաստարկ է համարվել երկրորդ կարևոր վկայությունը մեկնաբանելիս: Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից մատենագիրը, պատմելով մոնղոլների արշավանքի մասին, հետևյալն է գրում Լաշա-Գեորգիի պատասխան գործողությունների վերաբերյալ. «Հավաքեց իր թագավորությունը, միացրեց Կարնուքալաքի զորքը և կանգնեց Լոմթա-Գորայի և Ագարայի միջև»¹⁶⁴: Լոմթա-Գորան այժմյան Մառնեուլն է, հետևաբար Լաշա-Գեորգիի զորքերը դիրք են գրավել Մառնեուլի և Ագարակի միջև, իսկ քանի որ վերջինս, Բերձենիշվիլու համոզմամբ, գտնվում էր Թբիլիսիի մերձակայքում, ապա մնում է Ագարակը փնտրել Մառնեուլի և Թբիլիսիի միջև: Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով էլ հետազոտողը Ագարակը տեղադրում է այժմյան Կոջոր բերդի տեղում¹⁶⁵: Ինչպես տեսանք, այս վերջնական եզրակացության

հենարանը Թամար թագուհու առաջին պատմիչի՝ Գեորգի Ռուսի ապստամբության առիթով հաղորդած տեղեկություններն են, որոնք, սակայն, իրավունք չեն տալիս հանգելու նման վճռական հետևություն¹⁶⁶: Ավելի տրամաբանական է ենթադրել, որ Ագարակը գտնվում էր Լոռեի մոտ, այժմյան Ագարակ գյուղի տեղում, որի վաղեմությունը վկայվում է Զաքարյանների ԺԳ դ. սկզբի հրովարտակով¹⁶⁷:

Բացի Հյուսիսային Հայաստանից, ապստամբությունը տարածվել էր նաև Ներքին Քարթլիում, որտեղ ևս մեծ կալվածքներ ունեին Օրբելինները, այստեղ էր նրանց տոհմական տիրույթ Սամշիլդեն: Արևմուտքից Օրբելիններին էին միացել Զավախքի և Սամցխեի իշխանները, իսկ արևելքում՝ գրեթե ողջ Արևելյան Վրաստանը՝ Կախեթը, Հերեթը և Շաքին¹⁶⁸:

Այսպիսով, 1176—1177 թթ. մեծատոհմիկ ազնվականության ելույթը աննախադեպ չափեր էր ընդունել, այն ընդգրկել էր վրացական պետության հարավն ու արևելքը և մեծ վտանգ էր ներկայացնում թագավորական իշխանության համար:

3. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒՅԱՆ ՍԿԻՉԸ ԵՎ ԸՆԹԱՅԸ

Գեորգի Գ-ի արտաքին և ներքին քաղաքականությունից դժգոհ իշխանները երկար ժամանակ պատեհ առիթի էին

¹⁶⁶ Ակադ. Ն. Բերձենիշվիլին վերոհիշյալ հղվածում սխալմամբ բերդանուն է համարել ոչ միայն «դարապաս»-ը, այլև Սո. Օրբելյանի «ապա նստեալ ի վերայ բերդին խիսար զաւորս 25» արտահայտության «խիսար»-ը ու փորձել է որոշել նրա կառուցման ժամանակը (տե՛ս Ե. Զեթեմեճեօղլու, Նշվ. աշխ., էջ 329): Իրականում պատմիչը խոսում է բերդի վրա «խիսար նստելու», այսինքն՝ բերդը պաշարելու մասին:

¹⁶⁷ ՏՀ՝ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահին վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 55:

¹⁶⁸ Այս վերջին երկու երկրամասերի աշխարհագրության հարցերը քննարկված են Դ. Մուսխելիշվիլու ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս Ը. Թոքթեմեճեօղլու, Կախեթ-Պարսիսի քաղաքական և ազգային-հասարակական պատմությունը, Երևան, 1967, էջ 55—130.

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 313—317:

¹⁶³ Հմմտ. ակադ. Կ. Կեկելիձեի ուսերեն թարգմանությունը. «Они решились соединиться в Агаре, а оттуда, вместе с верхнекартлийцами, должны были дойти до ворот города», (ցեղը՝ Եթ., XII, стр. 201).

¹⁶⁴ Ժ. Շ., 1, 33, 370.

¹⁶⁵ ՏՀ՝ Ե. Զեթեմեճեօղլու, Նշվ. աշխ., էջ 316—317:

սպասում՝ դեպքերի ընթացքը հօգուտ իրենց փոխելու համար: Ելույթի համար պատրվակը՝ գահակալության կարգի խախտումը և Դեհլիայի իրավունքների վերականգնումը, վաղուց գոյություն ունեւ, սակայն ապստամբության նախապատրաստությունը դեռևս չէր ավարտվել, Օրբելիները շարունակում էին կողմնակիցներ հավաքել: Ապստամբության նախապատրաստությունները ավարտելուց հետո, ապստամբները հավաքվեցին Ագարակում և թագավոր հռչակեցին Դեմնային: Լիովին իրավացի է Դավիթ Քոբայրեցին, երբ հետևյալ կերպ է գնահատում այս իրադարձությունները. «Զի վրան թագաւորին երկփեղկէր և նոյն հետայն զապրտամբութիւն խոկալի մեծամեծքն Վրաց աշխարհին ի թագաւորէ անտի, զոր ի վաղուց յետէ երկնէին, և գտեալ զիպող ժամ իւրեանցն հնացեալ շարախոհութեան, առնուն հրապուրանաւք առ ինքեանս զեղբարորդի նորին թագաւորի, անուանեալքն Ուրբէլք՝ Իւանէ սպասաւար և Լիպարիտ եղբայր իւր, որդւովք և ազգականաւք իւրեանց և բերեալ յԱգարակ զդեակ թագաւորացուցանէն, որպէս թէ ոչ ոք ձեռնհաս իցէ դեղեկ վնոցայն գործ»¹⁶⁹: Ագարակի պալատում հավաքվածների մեջ էին Քարթլիի, Հյուսիսային Հայաստանի, Զաւիախքի և Սամցխեի իշխանները, որոնց զորքերի թիվը, ըստ Ստ. Օրբելյանի, հասնում էր 30 հազարի¹⁷⁰: Դեմնայի թագավոր հռչակումը ազդանշան ծառայեց Արևելյան Վրաստանի մեծատոհմիկների համար. «Ձեռնառն սոցայ լինին և որք ի կողմանս Շաքւոյ և Հերեթոյ և Կախէթոյ իշխեցողքն՝ դաշամբ բանից. ապստամբեն և նոքա ի թագաւորէն և ամրանան յիւրեանցսն և գերփումն առնեն սահմանակից գաւառաց թագաւորին»¹⁷¹: Ապստամբների այս

¹⁶⁹ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 471:

¹⁷⁰ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 385:

¹⁷¹ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 471, հմտ. П. М. Мурадян, Об издании и переводе..., стр. 186.

միաժամանակյա և կազմակերպված ելույթը անսպասելի էր և անակնկալի բերեց Գեորգի Գ-ին:

Արդ՝ հետաքրքիր է, թե ո՞րն էր ապստամբների ընտրած բարեպատեհ ժամանակը, ե՞րբ սկսվեց ապստամբությունը: Այս խնդրի շուրջ սկզբնաղբյուրները միանման տեղեկություններ չեն հաղորդում, ուստի կարիք է զգացվում այն պարզաբանել աղբյուրների համադրման և քննության ճանապարհով:

«Թագակիրների պատմության և ներքողանի» հեղինակը հանգամանորեն նկարագրելով իրադարձությունների ընթացքը, ցավոք, ժամանակագրական բնույթի որևէ տեղեկություն չի հաղորդում: Գեորգի-Լաշայի ժամանակակից մատենագիրը ապստամբության տարեթիվ է համարում 397 քրոնիկոնը¹⁷², այսինքն՝ 1177 թվականը ($397 + 780 = 1177$): Այս նույն տարեթիվն է հաղորդում և Գեորգի Գ-ի հրովարտակը, որտեղ կարդում ենք. «Մեր թագավորության 21-րդ տարին էր, երբ սատանայի դրդամբ և խորհրդածությամբ դավեցին մեր թագավորության զիղբուկներից ու աղատներից ոմանք»¹⁷³ ($1156 + 21 = 1177$): Այսպես կոչված «Ափխազաց արքաների ժամանակագրության» հեղինակը պատմում է երկու ապստամբությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Դեմնայի և Օրբելի իշխանների մասնակցությամբ 1167 և 1178 թթ.¹⁷⁴: Թեև ժամանակագրության առաջին հրատարակիչ Թեդո Ժորդանիան փորձում էր ապացուցել վերոհիշյալ վկայությունների հավաստիությունը¹⁷⁵, նրա տեսակետը երկու ապստամբությունների մասին, ընդունելություն չգտավ: Նկատառելի է մնում միայն վրացի ժամանակագրի տեղեկությունը երկրորդ ապստամբության մասին:

¹⁷² Տե՛ս Գ. Մ., 1, 83. 367.

¹⁷³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, 83. 24.

¹⁷⁴ Տե՛ս տ. ջորձանია, քրոնիკები, 1, 83. 259—264; მცირე ქრონიკები, 83. 24.

¹⁷⁵ Տե՛ս Փ. Զորձանյա, Хроника абхазских царей, стр. 14—16; տ. ջորձանია, քրոնիკები, 1, 83. 259—264.

Այսպիսով, վրացական աղբյուրները իբրև ապստամբության տարեթիվ նշում են 1177 կամ 1178 թվականը: Հայ պատմիչներից Վարդանը մեզ հետաքրքրող իրադարձությունները դնում է հայոց 626 թվականին¹⁷⁶, որը համապատասխանում է 1177 թ. փետրվարի 5-ից մինչև 1178 թ. փետրվարի 4-ը ընկած ժամանակամիջոցին: Ապստամբությունը հրկու անգամ հայոց 626 թվականով է թվագրում և Օրբելյանը¹⁷⁷, թեև նրա ժամանակագրական բնույթի ցուցումներից կարելի է հղրակացնել, որ ապստամբությունը շարունակվել է և հաջորդ թվականին: Հայկական և վրացական աղբյուրների վերոհիշյալ վկայությունների հիման վրա ապստամբության հավանական տարեթիվ են ընդունում 1177—1178 թթ.¹⁷⁸:

Սակայն, կարծում ենք, անկարելի է պատկերացնել քննվող հարցի պարզաբանումը, առանց նկատի առնելու ժամանակակից Դավիթ Քոբայրեցու եզակի վկայությունները: Հայ մատենագիրը հետևյալն է գրում հիշատակարանի գրության թվականի և ապստամբությունից սկսվելու մասին. «Արդ՝ եղև շարագծութիւն այսր տառի մեկնութեան յամի Ուորդի և եւթան առ քսանիւ թուաբերութեան հայազնեան քրոնիկոնիս, իսկ նորոյս շրջանի իննսնի և չորից, և ի կենարարին մերոյ ծնընդենէ հազար և հարիւր եւթանասուն և ինն էին ամացն շրջագայութիւնք, իսկ Հոռովմին շրջանի երեք հարիւր¹⁷⁹ իննսուն և ութ էին բովանդակ յութիւնք ամաց: Նախ

176 Տե՛ս «Հաւարումն պատմութեան Վարդաբայ վարդապետի», էջ 130: Պատմութեան մոսկովյան հրատարակութիւնում բնագիրը խաթարված է և 626 թվականի ներքո խոսվում է այլ իրադարձութիւնների մասին:

¹⁷⁷ Տե՛ս Առ. Օրփիլյան, *Պատմագրիւն*, էջ 383—390:

178 *ՏՆՆ* Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 127, «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 528, օգ. չափանշան, *նշվ. աշխ.*, էջ 242: Բ. Ֆեդրեվ, *Մենակականությունը Բրժժովոյում*, ԳԳ. 125.

179 *Զեռագրում կարդացվում է «չորէք հարիւր», որն անկերև թուրի-
մացութիւնն է: Վ. Հակոբյանը (տե՛ս «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը»,
էջ 115, ծան. 1) առաջարկում է 498-ը ուղղել 400-ով: Սակայն, ինչպէս
իբրավացիորեն դիտել է Պ. Մուրադյանը, «Հեղինակը կարող էր ավելի հեշտ
սխալվել ամբողջ հարյուր տարով, (այսինքն՝ «երեք հարիւր»-ի փոխարեն
գրել «չորէք հարիւր»), քան՝ 98 (99). տառերով գրված է՝ «հինգանոց և*

բանն զայս միտով ամուսնալուսարեացում արեգականն յապրիդիտս ամաստուջ ի նորում կիրակէին, յառաջնումն ժամուսն և նշանք յետ այսր ցուցան շփոթման»¹⁸⁰։ Այսպիսով, հեղինակը հաղորդում է հիշատակարանի գրության տարեթիվը՝ նշելով չորս տոմարական զուգահեռներ, և այն միանգամայն որոշակի դարձնելով արեգակի խավարման հիշատակությամբ։ Առաջին հայացքից թվում է, թե այս հանգամանքը պետք է թեթեւացներ հետազոտողի խնդիրը և հեշտացներ ժամանակագրական հարցերի լուծումը։ Սակայն, իրականում դժվարությունները ծագում են հենց այն ժամանակ, երբ փորձում ենք տոմարական հաշվումներից ստացված թվական համապատասխանեցնել արեգակի խավարման ստույգ հայտնի ժամանակի հետ։ Արեգակի այս խավարումը, ըստ հայկական բազում սկզբնաղբյուրների¹⁸¹, տեղի է ունեցել հայոց 625 թվականին, կամ, որ նույնն է, 1176 թ. ապրիլի 11-ին, որը և հաստատվում է Օպուցերի կազմած արեգակի խավարման աղյուսակներով¹⁸²։ Ինչպես իրավացիորեն նշում է հիշատա-

ռիթ» (տե՛ս Ս. Մ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 188): Պրոֆ. Ա. Աբրահամ-
յանը երկրից մեջբերել է հիշատակարանի այս հատվածը իբրև «երեք հա-
րիւր» անգամ առանց սպասելի վերապահոթյան (տե՛ս Ա. Աբրահամյան,
Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1956, էջ 256, նաև՝ նույնի,
Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 128), «երեք հարիւր» բնթերց-
ման կողմնակից է և Ա. Արդալաձեն (տե՛ս նրա դիսերտացիան, էջ 110:
Յ. Յժժժժժժ, նշվ. աշխ., էջ 143, ծան. 29): Ինչպես երևում է, Դավիթը
իր նախնական տոմարակալն հաշվումներից օգտվելիս «ԴԺՂԸ»-ն (398)
կարդացել է «ԴԺՂԸ» (498):

¹⁸⁰ «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 471:

191 Մամեսգիտական գրականության մեջ (տե՛ս Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1968, էջ 145) արդեն հայտնի վկայություններից բացի, կարելի է նշել խավարման հիշատակությունը հետևյալ աղբյուրներում. Վարդան, էջ 180—181, Սո. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 19, Ն. Շնորհալի, Քուլտը ընդհանրական, էջմիա-ծին, 1865, էջ 232—233, Ա. Շահինյան, Կոշի կոթողը և նրա արձանա-գրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանգանակ», 1968, № 2, էջ 198:

¹⁸² Տե՛ս Հ. Բաղրյան, *Օրացույցի պատմություն*, էջ 494:

կարանի հեղինակը, նոր կիրակին 1176 թ. հղել է ապրիլի 11-ին (Զատիկը 1176 թ. ընկել է ապրիլի 4-ին): Այսպիսով, Դավիթ Քոբայրեցու փաստական հաղորդումների համադրությունից բխում է, որ հիշատակարանը գրվել է 1177 թ., այսինքն՝ խավարումից մեկ տարի հետո: Սակայն ինչպե՞ս համապատասխանեցնել այս թվականը հեղինակի վկայած մյուս տարեթվերի՝ 1178 և 1179 թվականների հետ¹⁸³: Այս հարցի կապակցությամբ հրատարակիչ Վազգեն Հակոբյանը հետևյալն է գրում. «Վերցնելով հիշատակարանի առաջին երեք տվյալը ստանում ենք՝ $627+551=1178$, Հովհաննես Սարկավազի՝ $94+1084=1178$, մեր թվականության 1179: Այստեղ կարծեք առկա է մեկ տարվա տարբերություն: Սրանցից ո՞րն է հիշտ՝ հայոց 627, թե՞ մեր թվականության 1179 թվականը: Իրականում այստեղ սխալ չկա: Դ. Քոբայրեցին տոմարական այս հաշվի մեջ հետևել է շարժական տոմարին, դրա համար էլ Մատենադարանի № 5602 ձեռագրի գրության հայոց 627 թվականը ընկնում է մեր թվականության 1178 թվականի փետրվարի 5-ից մինչև 1179 թվականի փետրվարի չորսը: Այսպիսով, Դ. Քոբայրեցին հայկական և մեր թվականության տարեթվերը համադրելիս կարող էր մեկ տարվա տարբերությամբ նշել միայն այն դեպքում, երբ Մատենադարանի վերոհիշյալ ձեռագրի գրությունը ավարտվեր 1179 թ. հունվարի 1-ից հետո մինչև նույն թվականի փետրվարի 4-ը»¹⁸⁴: Ինչ վերաբերում է Օրբելիների ապստամբությանը, Հակոբյանը նրա սկիզբը դնում է 1177 թ. աշնանը¹⁸⁵, այսինքն՝ արևի խավարումից մեկ տարի անց:

Այս հետևություններին հանգելիս, սակայն, հետազոտողի ուշադրությունից վրիպել է հետևյալը.

1) Հայոց Փոքր թվականի 94-րդ տարին ընկնում է 1177 թ. օգոստոսի 11-ից մինչև 1178 թ. օգոստոսի 10-ը, մինչև

¹⁸³ 1179 թ. նշում է ինքը՝ Դավիթ Քոբայրեցին, իսկ 1178 թ. ստանում ենք ըստ Հայոց Մեծ և Հայոց Փոքր թվականների:

¹⁸⁴ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 114—115:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 115:

1179 թվականը այն չի շարունակվել: Հետևաբար, Հայոց Փոքր թվականը ոչ մի կերպ չի համապատասխանում Քոբայրեցու նշած քրիստոնեական 1179 թվականին:

2) Եթե հիշատակարանը գրվել է 1179 թվականի հունվարի 1-ից մինչև փետրվարի 4-ը ընկած ժամանակամիջոցում, ապա ստացվում է, որ արևի խավարումից (1176 թ. ապրիլի 11) անցել էր ոչ թե մեկ, այլ՝ երեք տարի: Ինչպես տեսանք, Քոբայրեցին որոշակիորեն վկայում է մեկ տարի անցնելու մասին:

3) Եթե ապստամբությունը սկսվել է 1177 թ. աշնանը, ինչպես կարծում է Հակոբյանը, ապա ինչպե՞ս բացատրել Քոբայրեցու խոսքերը. «խաւարեցաւ արեգականն յապրիղիոս ամսուոյ ... և նշանք յետ այսր ցուցան շփոթման»: Հեղինակը վկայում է, որ խավարումից մեկ տարի անց գրվել է ձեռագիրը և հիշատակարանը և ոչ թե սկսվել է ապստամբությունը:

4) Հիմնվելով Ստեփանոս Ծրբելյանի Պատմության վկայությունների վրա, Հակոբյանը պարզում է, որ Գեորգի Գ-ը գրավել է Լոռն ամրոցը 1179 թ. փետրվարի 11-ին¹⁸⁶ և ընկնում է ակներև հակասության մեջ. Լոռնի գրավումը նշում է և Քոբայրեցին, սակայն եթե նա ավարտել է հիշատակարանի գրությունը մինչև 1179 թ. փետրվարի 4-ը, ինչպե՞ս կարող էր արձանագրել նույն թվականի փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած դեպքը:

Քրիստոնեական 1179 թվականի մասին պետք է ասել, որ համոզված միաբնակ Քոբայրեցին հաշվումների համար հիմք է ընդունել հայկական քրիստոնեական թվականը¹⁸⁷, ուստի նշված թվականից պետք է հանել 2 տարի (1179—2=1177): Ստացված տարեթիվը լիովին համապատասխանում է հեղինակի՝ արևի խավարման վկայությունից բխող թվա-

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 117—118:

¹⁸⁷ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Ներկա թվականի սկզբնավորությունը ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 95—103:

կանին (1176+1=1177): Նույն տարեթիվն ենք ստանում և ըստ Հռոմեական թվականի (398+247+532=1177): Մնում է Հայոց Մեծ և Փոքր թվականների հարցը: Ինչպես երևում է, հիշատակարանի հեղինակը չի օգտվել հանրահայտ տոմարական կանոններից ու աղյուսակներից: Այս պատճառով էլ նա արեւի խավարումը նշում է Հայոց Մեծ թվականով 626 թ. (627—1=626), թեև բոլոր մյուս մատենագիրները այն հիշատակում են 625 թ. ներքո: Նույնն է նկատվում և Հայոց Փոքր թվականի դեպքում: Եթե Քոբայրեցու հաղորդումներից կարելի է եզրակացնել, որ խավարումը տեղի է ունեցել այդ թվականությամբ 93 թ. (94—1=93), ապա Հայոց Փոքր թվականի ստեղծող Հովհաննես Իմաստասերի աղյուսակներով այն պետք է որ եղած լիներ 92 թ., քանի որ այդ թվականի Չատիկը ընկնում է 1176 թ. ապրիլի 4-ին¹⁸⁸, իսկ նոր կիրակին՝ 11-ին:

Ինչո՞ւ է բացատրել այս մեկ տարվա շեղումը ընդունված տոմարական օրենքներից: Ամենից առաջ նրանով, որ Դավիթ Քոբայրեցին հետևում է ուրույն տոմարական համակարգի: Մասնագիտական գրականությունում հայտնի է նաև այն տեսակետը, որ Հայոց Մեծ թվականը սկսվել է ոչ թե 552 թ., ինչպես սովորաբար կարծում են, այլ 553 թ. և, համապատասխանաբար, Հայոց Փոքր թվականի սկիզբը ոչ թե 1084 թվականն է, այլ՝ 1085 թ.¹⁸⁹: Ինչպես երևում է, Քոբայրեցին առաջնորդվել է հենց այս երկրորդ ելակետային թվականներով: Ուստի, քանի որ հիշատակարանը գրվել է տարվա առաջին կեսում (կարելի է միայն 2—3 ամսվա շե-

¹⁸⁸ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 192:

¹⁸⁹ Տե՛ս Ի. Աղամյան, Հայկական թուականի մասին գիտելիքներ, «Բազմավեպ», 1966, էջ 216—223: Եթե Հայոց Մեծ թվականով տրված թվականին 552 տարի գումարելը ոչ միշտ է արդարացի (այս առթիվ տե՛ս Բ. Թումանյան, Շիրակացու 532-ամյա աղյուսակը և հայկական տոմարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 193), ապա պետք է խոստովանել, որ այն իրոք կիրառվում է: Հայոց Փոքր թվականի սկիզբը 1085 թվականով է թվագրում և Հ. Բաղալյանը (տե՛ս Հ. Բաղալյան, նշվ. աշխ., էջ 120):

ղում ենթադրել ապրիլ ամսից), նրա վկայած 627 թվականին պետք է ավելացնել 552 տարի, իսկ 94 թվականին՝ 1085 տարի: Երկու դեպքում էլ ստանում ենք 1179 թ. ըստ հայոց քրիստոնեական թվականի, որից հանելով ավելորդ 2 տարին, արդյունքում ունենում ենք սպասելի 1177 թվականը: Հիշատակարանը կարելի է ավելի ճշգրիտ թվագրել: Հայոց Փոքր թվականը վերջանում է օգոստոսի 10-ին. հետևաբար, Քոբայրեցին ավարտել է հիշատակարանը փետրվարի 5-ից, այսինքն՝ Հայոց Մեծ թվականով տարեսկզբից, մինչև օգոստոսի 10-ը ընկած ժամանակամիջոցում:

Այժմ վերադառնանք ապստամբության ժամանակագրությանը: Թեև աղբյուրների մեծամասնությունը ապստամբությունը նշում է 1177 թվականին, ակնհայտ է, որ այն սկսվել է նախորդ տարում՝ 1176 թ., և շարունակվել է նաև 1177 թ.: Այս եզրակացությանն ենք հանգում, երբ նկատի ենք առնում ապստամբության տեղությունը: Դավիթ Քոբայրեցու վկայությամբ, երկուսեկես ամիս է շարունակվել Ագարակ ամրոցի պաշարումը¹⁹⁰, իսկ Օրբելյանը պատմում է Լոռեի հանձնման մասին բերդի պաշարման 7-րդ ամսույ: Եթե միայն այս երկու ամրոցների առման վրա Գեորգի Գ-ը կորցրել է իննեկես ամիս, ապա հաշվի առնելով ապստամբության ամբողջ տեղությունը՝ նրա սկիզբը 1176 թվականին ենթադրելը չպետք է կասկածներ հարուցի: Պատահական չէ Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդումը, որ Լոռեն պաշարվել է հրոտից ամսի 13-ից մինչև մեհեկի ամսի 5-ը¹⁹¹: Հրոտիցը հին հայկական տարվա 12-րդ ամիսն է, իսկ մեհեկին՝ 7-րդը, այսպիսով, պատմիչը ապստամբության մասին խոսելիս թեև նշում է միայն հայոց 626 թ., ապստամբության հետ կապված դեպքերը չեն տեղավորվում մեկ տարվա շրջանակներում: Օրբելյանը, ինչպես և մատենագիրների մեծամասնությունը, ապստամբությունը թվագրել է 1177 թ.,

¹⁹⁰ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 120: «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 473:

¹⁹¹ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 386:

հավանաբար, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ տարում են տեղի ունեցել վճռական իրադարձությունները:

Դավիթ Քոբայրեցու վկայությունները հնարավորություն են ընձեռում ճշգրտել ապստամբության այս ընդունված ժամանակագրությունը: Այն հանգամանքը, որ Քոբայրեցին շարժման սկիզբը կապում է 1176 թ. ապրիլի 11-ի խավարման հետ, իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ ապստամբությունը սկսվել է 1176 թվականի գարնանը¹⁹² կամ ամռանը¹⁹³:

Ազարակում հավաքված ապստամբների՝ իշխանության գրավման ծրագիրը այսպիսին էր. անակնկալ հարձակվել Սախատեին¹⁹⁴ վրա, որտեղ փոքրաթիվ զորքով գտնվում էր Գեորգի Գ-ը, և հաշվեհարդար տեսնել հրա հետ¹⁹⁵: Ուստի, ապստամբ իշխանները Ազարակից շարժվեցին հյուսիս և «առնուն զթագաւորանիստ գեաւորայսն պարապով և առաքեն յամենայն խորհրդականսն՝ անդր գումարել, զի փա-

¹⁹² Հետաքրքիր է նշել, որ Վ. Հակոբյանը թեև վերոհիշյալ հոդվածում ապստամբության սկիզբը գնում է 1177 թ. աշնանը, ինչպես երևում է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Մեկին հղած նրա նամակից, Քոբայրեցու հիշատակարանի հետադրոման նախնական փուլում կարծում էր, որ ապստամբությունը սկսվել է արևի խավարումից հետո, 1178 թ. գարնանը (տե՛ս ա. ձեռնարկ, 84):

¹⁹³ Ա. Արզալաձեն, հաշվի առնելով խավարման հիշատակությունը, հնարավոր է համարում ապստամբության սկսվելը 1176 թ., սակայն համոզված չէ այս ենթադրության ճշմարտացիության մեջ (տե՛ս նրա գիտերտաքիան, էջ 113—114: Տ. ձեռնարկ, էջ 143):

¹⁹⁴ Սախատեի տեղագրությունը առայժմ անհայտ է: Այն հիշատակվում է և Ստ. Օրբելյանի ժամանակագրությունում. «ՈՄԲ Թին Զաբա, Սաբա բահատուն եկն ի Տփիսեաց [տու]ն, զՍախտու ալիբեաց և դարձա: Զարն Վրաց ի հետ գնաց և ի Կոստանայ կոտորեաց և բարձոյց» (Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրություն, էջ 22—23: «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 37), Վ. Հակոբյանը այս վկայության հիման վրա ենթադրում է, որ Սախատեն գտնվում էր Թբիլիսիից հարավ-արևմուտք («Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 53, ծան. 14), սակայն այն պետք է տեղադրել Թբիլիսիից հարավ-արևելյան ուղղությամբ, որտեղից պետք է մայրաքաղաքին մոտենային մոնղոլները:

¹⁹⁵ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 383—384: Վարդան, էջ 170:

խըստեայ հանիցեն զթագաւորն կամ ընդ բռամբ ածիցեն»¹⁹⁶: Մեծատոհմիկ ազնվականության այս միահամուռ ելույթը ծանր կացության մեջ գցեց Գեորգի Գ-ին և նա, նախօրոք տեղեկանալով դավադիրների մտադրության մասին, հարկադրված էր փախչել Թբիլիսի ու ամրանալ այնտեղ: Սակայն մեծատոհմիկները, ինչպես երևում է, թագավորի նրստոցը գրավելուց հետո հանգստացան, «իբրև լուան զմուտն արքային ի Տփղիս և զամրանալն նորա անդ՝ ոչ գնացին ի վերայ նորա. այլ սպասէին ելանել նմա անտի»¹⁹⁷: Հաղթանակը իրենցը համարելով, ապստամբները ժամանակից շուտ դադարեցրին հարձակողական զործողությունները և փորձ չարեցին գրոհով գրավել Թբիլիսին:

Մայրաքաղաքում ամրացած Գեորգին փայլուն կերպով օգտագործեց ընձեռված դադարը՝ զորք հավաքելու և խոտվարարների հակահարված հասցնելու համար: Նրա տրամադրության ներքո էր արքունի գանձարանը, դեռևս նրան հնազանդ էին Արևմտյան Վրաստանը, Վերին Քարթլին և Դվալեթը: Թամար թագուհու առաջին պատմիչի վկայություններից երևում է¹⁹⁸, որ նրան, այնուամենայնիվ, հավատարիմ էր մնացել նաև ապստամբած երկրամասերի զորքերի մի մասը: Եվ Գեորգին անհապաղ ձեռնամուխ եղավ նոյ գաշնակիցներ և զորք ժողովելուն, անվարան բացելով գանձարանի դռները, «ի խորհուրդ միաբանութեան կոչէ զմտերիմս թագաւորութեան իւրոյ, և նոցին խորհրդակցութեամբ խոստանայ և բաշխէ գանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձ պատուականս ըստ արժանի խառնձաղանջ հետեակ սպառազինացն Դուալեթոյ և ոյք ի սահմանս Քարթլ գաւառի»¹⁹⁹: Այսպիսով, թագավորը դիմեց Վերին Քարթլիից հյուսիս գրտնրվող Դվալեթի լեռնականների օգնությանը, որոնք կարող

¹⁹⁶ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 471:

¹⁹⁷ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 384:

¹⁹⁸ Տե՛ս Յ. Օ., 2, Յժ. 19.

¹⁹⁹ «Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 472:

ինքն շտապ օգնության հասնել Գեորգիին «Դվալեթի ճանապարհով»²⁰⁰։ Ինչ վերաբերում է նրանց «ոչք ի սահմանս Քարթլ գաւառի», ապա պետք է կարծել, որ Քոբայրեցին նկատի ունի Վերին Քարթլին (Կենտրոնական Քարթլի—Մեծա յարաղ), քանի որ Ներքին Քարթլին գրեթե ամբողջությամբ անցել էր ապստամբների ձեռքը։ Ուստի, մատենագիր խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է այսպես կոչված «կենտրոնական զորքին» (Մեծա լճա, Մեծա լաճիար), թագավորի թիկնապա՛հ գնդին։ Այս զորամասը հավաքվում էր Վերին Քարթլիից, սովորաբար ուղեկցում էր արքային և ճակատամարտերում տեղ էր գրավում զորքի կենտրոնում²⁰¹։ Ավելի շուտ, հինգ հազարանոց զորքով թագավորին օգնության էր շտապել ղվիչղ իտւբասարը²⁰²։

Գեորգիի այս եռանդուն ձեռնարկումները տատանումներ առաջացրեցին ապստամբների շարքերում, որոնց մի մասը գերադասեց ակնկալելի շնորհները ոչ թե ապագայում ստանալ Իվանե Օրբելուց, այլ իսկույն հեթ՝ թագավորից։ Ապստամբների բանակը լքեցին Գամրեկել Թորեկին և Գրիգոր Հասանյանը, թագավորին հաջողվեց պարզենների և տիրույթների շնորհման խոստումով իր կողմը գրավել նաև ուրիշների «և այնուհետև սկսաւ զօրանալ կողմն Գեորգիի և նուազիլ կողմն Գեմնային։ Քանզի որք երթային առ Գեորգի՝ մեծաւ պատուով ընդունէր և անշափ պարգևօք խրախուսեցանէր, և զամենայն հայրենիս և փարթամութիւնս Օրբէկեանց խոստանայր տալ նոցա»²⁰³։ Այսպիսով, նշանակալի ուժեր հավաքելով, թագավորը իր ձեռքը վերցրեց նախաձեռ-

²⁰⁰ *სკუ* ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაელის ეპოქის საქართველოში, გვ. 25—28.

²⁰¹ კ. გრიგოლია, „დავითის ცხოვრებაში“ დამოწმებული ერთი ტერმინის განმარტებისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971, გვ. 117—122; *სკა ნაყოფიან აქლ თხზახსთს ზ ფ.* *ძეაოთარაჩქექსუ.* ქ. ჩხატარაიშვილი, ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ის- სტორიადან, „მატიანე“ (ისტ. ს.), 1971, № 4, გვ. 131—139.

202 ՏԵՄ ՍԱՆ. ՕՐԲԵՒԱՆ, ՊԱՄԱՌՈՒԹԻՒՆ, էջ 384:

203 Նույն տեղում, էջ 385:

նությունը և այժմ ինքը անցավ հարձակման: Գեորգիի զբ-
խավորությամբ թագավորական զորքը զուրս եկավ Թբիլիսի-
ից և շարժվեց Սախատեում բանակած ապստամբների վրա:
Վերջիններիս շարքերում խուճապ սկսվեց, «զանգիտեալ ի
փախուստ դառնա[յ]ին, ամբանալ ուր և դիպեսցի»²⁰⁴: Ի վանե
Օրբելին հասցրեց իր հարստությունը տեղավորել Սամշվիլ-
դեում, բերդապահներ կարգել և մյուսների հետ շտապել
հարաւ²⁰⁵: Ապստամբության ղեկավարը ընտանիքով ամրա-
ցավ Լոռեում, իսկ Լիպարիտ Օրբելին իր հետ վերցրեց Գեմ-
նային և իր զորամասով շարժվեց ղեպի Կայան, նպատակ
ունենալով ապաստանել այս անառիկ բերդում: Այսպիսով,
ապստամբները հարձակումից անցան պաշտպանության և
փորձում էին հենակետ դարձնել Հյուսիսային Հայաստանի
բերդերը, սակայն նրանց շահողվեց լիովին իրականացնել
այս մտադրությունը: Գեորգիի հրամանով Թբիլիսիի քաղա-
քապետ Ամիր-Քուրդ Արծրունին հետապնդեց Լիպարիտի
ջոկատին, Մահկանաբերդի գավառում հասավ և կիրճում
փակելով ապստամբների ճանապարհը, փախուստի մատնեց
նրանց²⁰⁶: Այս հաղթանակը խոշոր հաջողություն էր, քանի
որ սրանից հետո Լիպարիտը ևս հարկադրված էր վերադառ-
նալ Լոռե, ապստամբների պաշտպանական ճակատը փոք-
րացավ և սահմանափակվեց հիմնականում Լոռեով: Բացի
այդ, հնազանդություն հայտնեց թագավորին Կայան ամրոցը
իր սահմանակից ողջ տարածքով հանդերձ:

Իր հերթին Գեորգի Գ-ը հնազանդեցնում էր Տաշիր-Ջորագեսը և նվաճում էր այստեղի բերդերը, ուստի ապրստամբների մի մասը ևս, համոզվելով շարժման անհաջողության մեջ, անցավ թագավորի կողմը, «Դեմետրեից հեռացավ Սարգիս Երկայնաբազուկը, որդու և կրորորդու հետ,

²⁰⁴ «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 472:

205 Ստ. Օրբելյան, *Պատմութիւն*, էջ 385:

²⁰⁶ «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը», էջ 119: «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 472:

կրտսեր որդի խզիլ Արսլանի մոտ մեկնելու մասին²¹⁴, թվում է, իրադարձությունների միայն մի կողմն է լուսաբանում: Ավելի հավանական է, որ ապստամբները, ինչպես վկայում է Քամար թագուհու առաջին պատմիչը, դիմել են Ելտկուզի երկու որդիներին էլ: Ամաղուի նորավանքի 1221 թ. արձանագրությունում կիպարիտի թոռ՝ կիպարիտը, հաղորդում է իր հայր Ելիկումի պաշտոնավարության մասին Համիան քաղաքում²¹⁵, իսկ Օրբելյանը Ելիկումին է շնորհում իրանի հարե խոշոր քաղաքների քաղաքապետությունը²¹⁶: Այս հաղորդումները, եթե անգամ լիովին չեն համապատասխանում իրականությանը, վկայում են Համիան կամ Համաղան քաղաքում²¹⁷, նրանց բնակության և պաշտոն ստանալու մասին: Իսկ Համաղանում նրանք առաջինը պետք է դիմած լինեին Մուհամադ Փահլավանին, որը հոր մահից հետո ժառանգել էր աթաբեկությունը:

Սակայն ավելի էական է այն հարցը, թե ի՞նչ դիրք բռնեցին Ելտկուզյանները, ապստամբները ստացա՞ն ակընկալած օգնությունը, թե ոչ: Այս խնդրի շուրջ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները խիստ հակասական են: Օրբելյանի

²¹⁴ Տե՛ս «Գավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 120: «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 473:

²¹⁵ Տե՛ս «Գիլան հայ վիմագրություն», III, էջ 211:

²¹⁶ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 392:

²¹⁷ Որ հայկական աղբյուրների Համիանը նույն Համաղան քաղաքն է, շատ լավ երևում է Ստ. Օրբելյանի («Պատմություն», էջ 419) և Անանուն ժամանակագրի («Անանուն ժամանակագրություն», էջ 25) տեղեկություններից՝ Աբաղա խանի վախճանվելու մասին Համիանում: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, մահացել է Համաղանում (տե՛ս Рашид-ад-Дин Фазлуллах, Джами-ат-таварих (Сборник летописей), т. III, Баку, 1957, стр. 99). Պատահական չէ, որ Վարդանի Աշխարհացույցի բոլոր ձեռագրեր «Համիան»-ի փոխարեն ունեն «Համիթ», «Համիթան» («Աշխարհացույց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պլեպլեհանի, Փարիզ, 1960, էջ 52): Ինչպես երևում է, ԺԲ—ԺԶ դդ. հայկական աղբյուրները հաշվի են առել ժամանակի արտասանությունը, նույն պատճառով էլ Համիան ունենք ԺԲ դարում պարսկերենից կամ արաբերենից վրացերեն թարգմանված աստղաբաշխական երկում (տե՛ս ეტლთა და მჯიღთა მნობობთათვის, გეოგ. ს. შახმუშვი, თბ., 1975, გვ. 17): Հմտ. J. Saint-Martin, ზეპ. ავტ., էջ 253, ბ. 15:

պատմելով, կիպարիտը 60 հազարանոց բանակով օգնություն է եկել, սակայն այն ժամանակ միայն, երբ արդեն հանձնվել էր Լոռեն, և խուսափելով ավելորդ արյունահեղությունից՝ վերադարձել է Ելտկուզի մոտ²¹⁸: Ըստ Քոբայրեցու, խզիլ Արսլանը «գումարէ ընդ նմա (կիպարիտի—Հ. Մ.) ըստ խընդրոյն զաւրս բազումս, որք մերձ եղեալ ի սահմանս թագաւորին, մինչ ականատեսս բանակին լինել, զանգիտեալ ի բազմութենէն, զաղտագողի ընդ կրուկն դառնալ[յ]ին»²¹⁹: «Թագակիրների պատմության և ներբողյանի» տեղեկությունը՝ «...թեպետե օգնեցին և եկան (մահմեդական ամիրաները—Հ. Մ.) այդպես էլ ապարդյուն ետ դարձրեց արդարադատ Քրիստոսը»²²⁰, վերաբերում է Լոռեի պաշարման ժամանակամիջոցին և համաձայնում է Քոբայրեցու վկայությանը: Երբ քննադատաբար ենք մոտենում պատմիչների հաղորդումներին, ապա Օրբելյանի պատմածը վստահություն չի ներշնչում թե՛ կիպարիտի բերած զորքերի քանակի առումով, թե՛ ժամանակագրության տեսակետից: Պատմիչը կարիք է զգացել կիպարիտի զալուստը Լոռեի առումից հետո դնելու, քանի որ միայն այդ դեպքում է արդարացվում կիպարիտի «խաղաղասիրությունը». եթե ապստամբությունը ճնշված էր, ապա ի՞նչ կարիք կար նոր կռիվ սկսելու: Անվերապահորեն ընդունելի չեն նաև Գեորգիի կողմնակից վերջին երկու մատենագիրների վկայությունները. «զաւրս բազումս»-ով եկած կիպարիտը մի՞թե կարող էր այդպես հանգիստ խղճով լքել եղբորը և հեռվից միայն տեսնելով թագավորի բանակը՝ ետ վերադառնալ: Մյուս կողմից փաստ է, որ կիպարիտի և Գեորգիի զորքերի միջև իսկական ճակատամարտ տեղի չի ունեցել, ուստի պետք է ենթադրել, որ ապստամբներին օգնության եկած ուժերը այնքան փոքրաթիվ են եղել, որ կիպարիտը խուսափել է կռիվից:

²¹⁸ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 390:

²¹⁹ «Գավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 120: «Յիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 473—474:

²²⁰ Ժ. Օ., 2, 33. 19—20.

Սակայն ի՞նչն էր պատճառը, որ Ելտկուզյանները չկարողացան ժամանակին իրական օգնություն ցույց տալ ապստամբներին, երբ որ ներքին խռովությունը Վրաստանում շատ հարմար առիթ էր իրադարձությունների ընթացքը հօգուտ իրենց ծառայեցնելու համար: Տարածված է այն կարծիքը, որ Ելտկուզյանները գործում էին զգուշորեն և չէին ցանկանում փչացնել հարաբերությունները Վրաստանի հետ, ուստի տեսնելով, որ պայքարի ելքը վճռվում է թագավորի օգտին՝ գերադասեցին հեռու մնալ միջամտելուց²²¹: Այս բացատրությամբ, սակայն, առանց լուսաբանության է մնում այն պարագան, թե ինչո՞ւ էր թեկադրված աթաբեկների զգուշավորությունը: ԺԲ դարի 60—70-ական թվականներին Ելտկուզը չէր վարանում բացահայտ և անդիշում պայքար մղել Գեորգի Գ-ի դեմ, ուստի 1176—1177 թթ. Ելտկուզյանների պատերազմները պետք է պայմանավորված լինեն լուրջ պատճառներով: Իրոք, արևելադիտական նորագույն գրականությունում լուսաբանված է այն լարված իրադրությունը Իրաքի սելջուկյան սուլթանությունում, որ ստեղծվել էր Շամս ադ-դին Ելտկուզի մահից հետո: Սուլթան Արսլանը փորձեց օգտվել առիթից՝ աթաբեկների ճնշող խնամակալությունից ազատվելու համար, սակայն նրա այս փորձը ողբերգական վախճան ունեցավ: 1176 թ. նա, 43 տարեկան հասակում, հանկարծակի հիվանդացավ և մեռավ, ընդ որում, իմադ ադ-դինի վկայությամբ, նրան թունավորել էր Մուհամադ Փահլավանը: Վերջինս գահի վրա հաստատեց Արսլանի որդի Տուղրիլ Գ-ին, սակայն հետո ստիպված էր ճնշել Խուժիստանում ապրող Արսլանի ավագ եղբայր Մուհամադի ելույթը, որը փորձում էր գրավել գահը²²²: Այսպիսով, 1176—1177 թթ. Ելտկուզյանները չկարողացան էական օգնություն ցույց տալ ապստամբներին, քանի որ հենց իրենք էին գտնվում սպառ-

նալից դրություն մեջ և հարկադրված էին լարել ուժերը, սուլթանությունում նվաճած դիրքերը պահպանելու համար:

Ելտկուզյաններից սպասվող օգնությունը կոռեում պաշարվածների վերջին հույսն էր, այն ևս կտրվելուց հետո ապստամբների շրջանում լիակատար հուսահատություն տիրեց, նրանց զգալի մասը լքեց բերդը և թողնվյալ հայցից թագավորից: Այն բանից հետո, երբ ամրոցից դադարագողի փախավ և Դեմնան, Իվանե Օրբելուն ոչինչ չէր մնում անել, քան անձեռնմխելիության երդում ստանալով Գեորգիից՝ հանձնել բերդը: Կոռեի առումով էլ ավարտվեց մեծատոհմիկ ազնվականության այն հզոր ելույթը, որը շուրջ մեկ տարի ցնցում էր երկիրը և ծանր փորձության ենթարկեց թագավորական իշխանությունը:

Այս նշանակալից իրադարձության՝ կոռեի հանձնման, և, դրա հետ մեկտեղ, շարժման պարտության ժամանակը կարելի է որոշել Քոբայրեցու և Օրբելյանի տեղեկությունների համադրման միջոցով: Քոբայրեցու հիշատակարանի գրության պահին ամրոցը արդեն գրավվել էր, հետևաբար, կոռեն մինչև 1177 թ. օգոստոսի 10-ը արդեն հանձնվել էր: Ավելի հանգամանորեն է թվագրում դեպքերը Օրբելյանը. «Եւզի յերեքտասանն Հրոտից ամսոյ եմուտ Իվանէ ի կոռէ և եկաց մինչև ի հինգն Մեհեկի»²²³: Վազգեն Հակոբյանի կարծիքով, պատմիչը իր երկում ընդհանրապես, և այս դեպքում ևս, առաջնորդվել է անշարժ տոմարով, ուստի պարզել է կոռեի պաշարման ժամանակագրությունը՝ հիմք ընդունելով ան-

²²¹ Տե՛ս Ե. Դյոմեմեֆցո, Նշվ. աշխ., էջ 77: Բ. Մեծրոջցո, Նշվ. աշխ., էջ 130—131: Մ. Դ. Լորժկիպանիձե, Նշվ. աշխ., էջ 140:

²²² Տե՛ս С. Е. Bosworth, Նշվ. աշխ., էջ 179—180:

²²³ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 386: Այս ժամանակագրական հաշվարկը փորձել է պարզել դեռևս Ստ. Օրբելյանի Պատմության «Էջ» դիտի վրացերեն թարգմանության հեղինակը և կարծել է, որ «Իվանեն բերդ մտավ սեպտեմբերի 13-ին և այնտեղ էր մինչև մարտի 5-ը» (տե՛ս Լ. Մեղուքեթ-ձեցո, Տեղեկոց Նոյեմբերի «Օրբելյանի Իսթորիոս» «Ջորջի» լեզվով, թ. 61) Ինչպես երևում է, թարգմանիչը քաջատեղյակ չի եղել հայկական տոմարի առանձնահատկություններին և բավարարվել է կոռեի պաշարման ժամանակի մոտավոր որոշմամբ: Ուստի Ռ. Մետրեկու կազմած ժամանակագրությունը, որի համար հիմք է ծառայել վերոհիշյալ թարգմանությունը, կարիք է զգում ճշգրտման (տե՛ս Բ. Մեծրոջցո, Նշվ. աշխ., էջ 125):

շարժ տոմարը²²⁴։ Սակայն ամբողջ Պատմության քննություններից երևում է, որ հեղինակը չի հետևում միասնական համակարգի և, հիմնականում, առանց փոփոխությունների կրկնում է իր սկզբնաղբյուրների ժամանակագրական կարգի տեղեկությունները։ Ուստի, դժբախտաբար, անհնար է որոշել, թե մեզ հետաքրքրող դեպքում անշարժ թե՞ շարժական տոմարը նկատի ունի պատմիչը։ Եթե նա առաջնորդվել է անշարժ տոմարով, ապա ստացվում է, որ Գեորգի Գ-ը ամբողջը պաշարել է 1176 թ. հուլիսի 19-ից և գրավել 1177 թ. փետրվարի 11-ին։ Երկրորդ դեպքում խոսքի պաշարումը սկսվել է 1177 թ. հունվարի 13-ին և շարունակվել է մինչև 1177 թ. օգոստոսի 8-ը։ Առավել հավանական է թվում առաջին ենթադրությունը, քանի որ այնքան էլ հավանական չէ, թե Քոբայրեցիին հիշատակարանն ավարտել է խոսքի առումից 2 օր հետո։

Այսպիսով, Օրբելիների գլխավորած ավատատիրական ապստամբությունը սկսվել է 1176 թ. գարնանը կամ ամռանը և շարունակվել է գրեթե մեկ տարի։ Գեորգի Գ-ին հաջողվեց միայն ուժերի մեծ լարումով և զենքը ձեռքին ճնշել մեծատոհմիկներին ելույթը։ Խոսքի ամբողջի պաշարումը, հետևաբար և ապստամբությունը, շարունակվում էր մինչև

1177 թ. փետրվարի 11-ը, կամ, որ ավելի քիչ է հավանական, նույն թվականի օգոստոսի 8-ը։ Բոլոր դեպքերում 1177 թ. օգոստոսի 10-ին ապստամբությունը արդեն ճնշված էր։

4. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՆՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1176—1177 թթ. մեծատոհմիկ ազնվականության ելույթը ձախողմամբ ավարտվեց, ապստամբներին հաջողվեց հասնել իրենց ուղղակի և անմիջական նպատակին՝ տալալի Գեորգի Գ-ին և զահի վրա հաստատել Դեմնային, պայմաններ նախապատրաստել սեփական, ավելի հոռու գնացող ձգտումները իրագործելու համար։ Մեծատոհմիկների անհաջողության պատճառները լուսաբանելու համար վերստին անդրադառնանք ապստամբության նախապատրաստման և ընթացքի պատմությանը։

Օրբելիների դրոշի ներքո էին համախմբվել ավատատիրական վրաստանի ալևալ մասերի, իշխող դասակարգի տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, որոնց ձգտումները և ակնկալիքները, բնական է, նույնը լինել չէին կարող։ Նրանց ի մի հավաքվելը սոսկ ժամանակավոր երևույթ էր, որին վիճակված էր առաջին իսկ լուրջ փորձության դեպքում դադարել գոյություն ունենալուց։ Պատահական չէ, որ ապստամբների շարքերում տատանումներ սկսվեցին դեռևս այն ժամանակ, երբ Գեորգին դեռևս հարձակման չէր անցել, դեռ դուրս չէր եկել Թբիլիսիից։ Նպատակների միասնության բացակայությունն էր պատճառը, որ Արևելյան Վրաստանի ավատատերերը չմասնակցեցին հարձակողական գործողություններին, դուրս չեկան իրենց երկրամասերի սահմաններից և հնարավորություն տվեցին թագավորին առանձին-առանձին դատաստան տեսնել ապստամբների հետ։ Շարժման մասնակիցների մեծ մասի համար բացարձակապես ոչ մի տարբերություն չկար, թե նրանք ումից՝ Օրբելիներից, թե՞ Գեորգիից, կատանային նոր տիրույթներ կամ պաշտոններ, հենց ապստամբներից մեկն էլ տեղեկացրեց թագավորին նախա-

²²⁴ Տե՛ս «Գավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը», էջ 117, ծան. 10։ Ստեփանոս Սյունեցու մահվան թվագրումը անշարժ տոմարով բավական չէ նման ընդհանրացման համար, քանի որ Պատմության այս հատվածը վերցված է Մխիթար Ալիվանցու ճառերներից (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Ալիվանցի. Նորագիտ արձանագրություն և երկեր, էջ 9—13)։ Ստ. Օրբելի-Յանի աշխատությունում հանդիպում ենք նաև այնպիսի տոմարական հաշվումների, որոնց հիմքում դրված է շարժական տոմարը՝ «Յամին յորում էր թուականն Հայոց 344 և ի դատիկն ի նաւասարդի ի 4» (էջ 224)։ Շարժական տոմարով Հայոց 344 թ. նավասարդի 4-ը համապատասխանում է 895 թ. ապրիլի 20-ին և իրոք 895 թ. դատիկը եղել է ապրիլի 20-ին։ Կամ՝ «ի 419 թ. Հայոց, նաւասարդի ի 17, լաւուր հինգշաբթոյ...» (էջ 246)։ Շարժական տոմարով ամեն ինչ ճիշտ է, 970 թ. ապրիլի 14-ը իրոք եղել է հինգշաբթի։ Անշարժ տոմարով նավասարդի 17-ը համապատասխանում է օգոստոսի 27-ին, իսկ 970 թ. օգոստոսի 27-ը եղել է ուրբաթ։

պատրաստվող խոռվության մասին, վճռական պահերին շատ իշխաններ լքեցին ապստամբների բանակը: Հետևաբար, ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառը մասնակիցների շրջանում նպատակի միասնության բացակայությունն էր, ապստամբների խմբակցության անկայուն, հեղ-հեղուկ բնույթը:

Արդ՝ հասկանալի է, թե ինչու ապստամբներին չհաջողվեց մշակել և իրականացնել գործողությունների միասնական, նպատակասլաց ծրագիր: Թագավորին հանկարծակիի բերելու, նրան ձերբակալելու փորձի ձախողումից հետո, ապստամբները վճռական միջոցների չդիմեցին թրիխսին զրավելու և հաղթանակը ապահովելու համար: Այն ժամանակ, երբ շատ իշխաններ զբաղված էին արքունի տիրույթների ավերումով ու կողոպուտով, կորցրեցին բարենպաստ պահը, Գեորգիին հաջողվեց բավականաչափ զորք հավաքել և պարտության մատնել խոռվարարներին: Դժվար է պնդել, թե Օրբելիները չէին ըմբռնում ստեղծված իրադրությունը, ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ տարածաշրջաններն ապստամբների շարքերում այնքան մեծ էին, որ նրանց չհաջողվեց շարժումը տանել իրենց համար ցանկալի հունով: Գործողությունների ընդհանրության չգոյությունը, ապստամբության սկզբնական շրջանում թույլ տրված տակտիկական սխալները և ռազմական անհաջողությունները էական դեր խաղացին ազնվականության ելույթի ձախողման գործում:

Ապստամբները անջատ-անջատ և մասնատված էին հանդես գալիս, Օրբելիներին չհաջողվեց ոտքի հանել նաև երկրի արևմտյան մասի իշխողներին, Կախեթի և Հերեթի ավատատերերը չմիացան Ագարակում հավաքված բանակին, նրանք բոլորովին առանձնացած էին գործում: Ապստամբության ղեկավար Իվանե Օրբելին փակվելով Լոռեում, չփորձեց նորից համախմբել ապստամբներին, մինչև վերջ չգլխավորեց շարժումը: Մյուս իշխանները ևս ամրացան իրենց բերդերում և հնարավորություն ընձեռեցին Գեորգի Գ-ին մեկ առ մեկ զրավելու դրանք: Ապստամբության մասնակիցներ

առանձին-առանձին ելույթները, շարժման մասնատվածությունը, առանձին զավառների ու բերդերի շրջանակներում սահմանափակվելը ապստամբների պարտության պատճառներից մեկն էր:

Մեծատոհմիկ ազնվականության հավաքած ուժերը բավական չէին հաջողության հասնելու համար: Թագավորի իշխանության ներքո էր գտնվում ավելի մեծ տարածք, նրան հավատարիմ մնաց մայրաքաղաքը, արքունի զանձարանը Գեորգիին թույլ տվեց արագորեն մեծաքանակ զորք հավաքել: Արքայի կողմում մարտնչում էր նաև հենց ապստամբած երկրամասերի զորքերի մի մասը: Ապստամբները թվական գերակշռություն ունեին միայն սկզբում, հետագայում նրանց շարքերը նոսրանում էին, այն դեպքում, երբ թագավորի զորքերի թիվը շարունակում էր ավելանալ: Այս պարագայում ապստամբների համար կենսական նշանակություն ուներ դրսից սպասվող օգնությունը, շրջակա մահմեդական ամիրայությունների ռազմական օժանդակությունը նրանց համար ուներ նաև բարոյական ազդակի կարևորություն: Սակայն Օրբելիները ուշ մտահոգվեցին և այս ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեցին: Ի դժբախտություն ապստամբների, հարևան մահմեդական իշխանությունները, առանձնապես Ելակուզյանները, որոնց հետ էին մեծ հույսեր կապում ապստամբները, ի վիճակի չեղան էական օգնություն ցույց տալ թագավորական իշխանության դեմ ելած ազնվականությանը: Ապստամբների զուլմարած զորքերը անբավարար էին իշխանությունը երկրում գրավելու համար, մեծատոհմիկները արտաքին աշխարհից օժանդակություն չստացան և անխուսափելի պարտություն կրեցին:

Վերոհիշյալ հանգամանքներն էլ, հիմնականում, 1176—1177 թթ. պատճառ դարձան ապստամբության պարտության, խոշոր ավատատերերի ելույթի ձախողման համար:

1176—1177 թթ. ավատատիրական մեծ ապստամբությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ թագավորական իշխանության համար, սրեց իրադրությունը երկրում և ցայտունորեն երևան հանեց այն հակասություններն ու ավատա-

սարագայում պաշտոնյանները կարող էին կախաղան բարձ-
րացնել գլուղացուն կամ հալածել վանքից²³⁴;

²³⁴ *Sh'u* ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, გვ. 22.

235 **სკაჟა. ბ.** ჯამქასიქუქიჩის, ხენსილი ან ჩასთიგ, ირ გიერის კა-
ქათან რარბრავსენ 1170 ბ. არიხს გორბაილილი ირენგ ჯე, კასიკაბი
თას ჯ ანნიამ ჟარგანის ჯაილირბა 1180 ბ. ჯ იბ-ს (1180) ჩირბამ ჯ
არერარეს იბ-ილი (1170) (თს-ა ივ. ჯავახიშვილი, ჭართული სამართლი
ისტორია, წ. 2, ნაკვ. 2, გვ. 308, შევ.1): ზოიკ აქსათიქიონიამ,
სასკან, გიონსკარენ ჯრამკეიხიონს ზოიამ ჯ, ირ კასქათან ჯანსილი ი-
რენგერ გორბომ ჯე ზანს მქსჲს 1170 ბ. (ზოიკს თილილი, ჯე 482), ჯნოსა-
ნარ, ზრამ თარაქარკად არერარგვანს კარქერ ჯკამ: მქსჲს თასეიქს, 1180
ბ. ჯოკთარ ჯე რსკაქს ჯირს ქსირბიქჲქს ირენგის რნგიონმან მჯერთ თარს-
ქიქ. ჟარგანის აკათომბერ ითსკ აქს აკაქარქს არბაკანსენ ჯ, ირე მლიამ
ქე ჳხორგქ ჳ-რე აკათამბერიქანს ჯნოსანსენსიერ ქსერავსენილი ილიგიქამარ:
ზჲსენგ ზანს, ირ ბ. ჯამქასიქუქიჩის «ჟრავ ჯრამიონგქს აკათმიქიონიამ» ჯრ
ჯაკთისამ ზორ ჯ მქჲთ თსხასკიხორ ჯი ართთეიქს «ჟრავ ბილიქიქი აკათ-
მიქიონიამ», ირთილი ჟარგანის ქსკაქიქიონსენსიერ ილიგაქიორს სს რსკაქ-
ქს ჯ კარბეგვქს ზორ ირენგის რნგიონიამ ჯე სქსამარ მქსკვიქს ჯ
1179 ბ. (თს-ა ივ. ჯავახიშვილი, ჭართული ერის ისტორია, გვ. 244):
მამიქ, აქო იჯ მქჲთ თარსქიქიქს თილი ჯე გჲს ჯ «ჟრამიონის აკათმიქიონს»
არბხეაქიქი ბნბნარქიამ (თს-ა სჰართველი სისტორია, გვ. 195):

²³⁶ Տե՛ս Յ. Ս., 2, թ. 230: «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 104:

²³⁷ *Sk'a* ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, გვ. 31, 101, 122, 131, ტ. 3, გვ. 250.

Այսպիսով, 1176—1177 թթ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո Գեորգի Գ-ը հարկադրված էր վճռել այս իրադարձությունների հետևանքով սրված այլ հարցեր ևս: Հակառակորդների նկատմամբ նրա տարած հաղթանակը միայն ժամանակավորապես լուեցրեց մեծատոհմիկ ազնվականությանը, որը գեռ իրեն պարտված էր համարում: Թագավորը, իհարկե, շատ լավ էր ըմբռնում ստեղծված կացությունը՝ վտանգավորությունը և կասկածելով, որ իր մահից հետո մեծատոհմիկները կարող են արգելքներ հարուցել Թամարի՝ զահը ժառանգելուն, որոշեց հարցը հօգուտ Թամարի լուծել իր կենդանության տարիներին: Սակայն ավատատիրական վրաստանի, և ընդհանրապես Արևելքի, համար կնոջ թագադրությունը արտասովոր երևույթ էր, ուստի Գեորգին հարկադրված էր հաշվի նստել ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ հոգևոր իշխանավորների հետ: Թագավորը կարող էր օրինական համարվել միայն եկեղեցական օծումից հետո, այս պատճառով էլ Գեորգի Գ-ն բանակցություններ վարեց ազգեցիկ հոգևոր շրջանների հետ և նախօրոք ստացավ նրանց համաձայնությունը²³⁸: Այս նախապատրաստություններից հետո թագավորը 1178/9 թ. ժողով գումարեց և պաշտոնապես թագուկից հռչակեց Թամարին²³⁹: Այս հռաառես քայլով Գեորգին ապահովեց դստեր զահ բարձրանալը և զգալիորեն թեթևացրեց այն դժվարությունները, որոնց հետ վիճակված էր բախվել երիտասարդ թագուհուն:

Գերդի Գ-ի վերոհիշյալ հոանդուն ձեռնարկումների շնորհիվ երկրում միառժամանակ կայունացավ դրուժյունը և վերականգնվեց հանգստությունը:

1176—1177 թթ. իրադարձությունները, սակայն, խոր ազդեցություն թողեցին ավատատիրական Վրաստանի հետագա պատմության վրա և զգալի փոփոխություններ ու տեղաշարժեր հարուցեցին արքունի պաշտոնեությունում և խոշոր իշխանական տների ուժերի փոխհարաբերությունում՝

²³⁸ *Sh'u* ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, გვ. 370—371.

239 *Sk'u* J. G., 2, 83. 20—21.

Շնորհազրկված ապստամբների փոխարեն առաջ քաշվեցին նոր, ընդունակ ռազմական և պետական գործիչներ, հին տոհմերի փոխարեն կամ նրանց կողքին իրենց հզորացումը սկսեցին այլ ընտանիքներ, որոնք կարևոր դեր խաղացին հետագա դարերում:

Գեորգի Գ-ը դաժան դատաստան տեսավ ապստամբների հետ, սակայն հատկապես անողոր էր Օրբելիների նկատմամբ։ Գեորգի Լաշայի ժամանակակից մատենագրի վկայությամբ «...թագավորը բռնեց Օրբելիներին և կոտորեց»²⁴⁰։ Ավելի հանգամանորեն է նկարագրում Օրբելիներին հասած արհավիրքները Ստեփանոս Օրբելյանը. «ապա ստեաց Գեորգի իւրում ուխտին և սոսկալի երզմանն։ Եւ կալաւ զիւմանէ և փորեաց զաշս նորա. և զԳեմնայն, որ էր փեսայացեալ Իվանէի՛ ըմբբունեաց և զաշսն եդ փորել և յերանացն յապաւել զի մի՛ լիցի, ասէ, ժառանգ ի նմանէ. իսկ զկրսեր եղբայր Իվանէի զՔաւթարն և զորդին Սմբատ և զեղբորորդին զԻնայն հտ սպանանել. և զամենայն ազգատոհմ նոցին և զարու մանուկ, նաև զկանայս հտ առ հասարակ ջնջել և կորուսանել՝ զոմանս ջրասոյզ, զոմանս քարավէժ. և յնպէս եբարձ ի տանէն Վրաց զանուն նոցա»²⁴¹։ Պատմիչի հավաստիացմամբ, մահապատժից փրկվել են միայն Վրաստանից հեռացած Լիպարիտոն ու նրա որդիները²⁴²։ Եթե Օրբելյանի պնդումը՝ Օրբելիների ողջ տոհմի ոչնչացման մասին անհավանական է թվում²⁴³, ապա կարելի է չկասկածել, որ նրանցից խլիցին

²⁴⁰ *Sk'u* J. O., 1, 83. 367.

²⁴¹ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 389:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 390:

243 Ստ. Օրբելյանի տեղեկությունների ստուգությունը իրավացիորեն կասկածի տակ է առել ն. Բերձնիշվիլին, ենթադրելով, որ նրանց հիմքը ընտանեկան ավանդություններն են (տե՛ս Ե. Զերժոյեմցիցու, ԵՃՆՊՈԸ..., էջ 75): Իրոք, եթե հավատանք պատմիչին, մահապատժի ենթարկվածների մեջ պետք է լիներ նախ և առաջ Իվանե Օրբելիի կինը՝ Ռուսուդանը, սակայն թեև նա գտնվում էր լոռուում (տե՛ս «Դավիթ Քոբայրցեու հիշատակարանը», էջ 119, «Յիշխանականության ձեռագրաց», էջ 472) և, անկասկածաբար, գերել էր ընկել, սակայն, ինչպես երևում է նրա վրացերեն արձանագրու-

րոյոր պաշտոններն ու կալվածքները, «...ի հալածելն զՕրբէլքն բաժանեաց զհայրենիս նոցա Գէորգի, զոմանս ետ թշնամեացն և մատնողացն՝ և զայլսն ետ հփշախին, որ հուպասար կոչիր՝ զոր վերագոյն ասացաք, և մատոյց զնս ի գահ իշխանութեան նոցա, և եղ սպասաւար ամենայն վրաց»²⁴⁴։ Խուբասարին էր շնորհվել ոչ միայն ամիրսպասաւարութիւնը, այլև մանդատութիւնութեանութիւնը և 1184 թ. Թամարի գահ բարձրանալիս նա գրավում էր այդ երկու պաշտոններն էլ²⁴⁵։ Թամար թագուհու առաջին պատմիչի վկայութեամբ, 1177 թ. թագավորը «վերցրեց իոռն և գրավեց հարթունիս»²⁴⁶, սակայն, ինչպես երևում է նույն պատմիչի 1184 թ. վերաբերող տեղեկութիւնից, «Առաջարկեցին Թամար թագուհուն զրկել [խուբասարին] ողջ փառավորութիւնից, ունեցվածքից ու հարստութիւնից, բայց ապարդշուն դարձավ նրանց (մեծատոհմիկների—Հ. Մ.) խորհրդածութիւնը, քանի որ Թամարը բարի էր և ողորմած։ Հիշեց նրա սերը, ծառայութիւնը և բարեկրթութիւնը և բացի պաշտոնից ու իոռնից ուրիշ ոչինչ չպահպանեցրեց»²⁴⁷, իոռնի հարթունիս գրավումը շատ կարճատև է եղել։ Գեորգի Գ-ը, ինչպես և պետք էր կարծել, ամիրսպասաւարութեան պաշտոնի հետ միասին Խուբասարին է շնորհել և Օրբելիների ամենակարևոր կայմածքը՝ իոռնը։

Լիպարիտի զբաղեցրած պաշտոններից Քարթլիի էրիսթավոսթյունը հանձնվեց Ռատ Սուրամյացուն²⁴⁸, իսկ ամիրախորոսթյան պատիվը 1184/1185 թթ. Թամարը շնորհեց Գամբեկել Թորելուն²⁴⁹։ Բացի վերոհիշյալ անձնավորություններից՝

Սլուսից Բեթանիայում, 1196 թ. դեռևս կենդանի էր (տե՛ս M. Brosset, Lettres..., p. 297): 1177 թ., Հալանաբար, մահապատժի են ենթարկվել այն Օրբելիները, որոնք ապստամբության ժամանակ կարևոր դեր էին խաղում:

²⁴⁴ Ստ. Օրբելյան, *Պատմագիտ.*, էջ 390—391:

²⁴⁵ *Sh'u* 卩. 卩., 2, 83. 30.

246 Նույն տեղում, էջ 20:

247 Նույն տեղում, էջ 30:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 32, 34:

249 Նույն տեղում, էջ 34:

րից, Օրբելյանի ակնարկած «մատնիչների ու թշնամիների» թվում պետք է ենթադրել նաև Ափրիդոնին, որին «աստվածանման [Թամարը] մարդ դարձրեց, և նա հասավ մասխուրթուխուցեսուխության և բարձրացավ մինչև Թմոզվիի և այլ բերդերի ու երկրների տիրակալության»²⁵⁰։ Բացի Զավախբում և Թռեղբում ձեռք բերած կալվածքներից²⁵¹ Ափրիդոնը, հավանաբար, Հյուսիսային Հայաստանում ստացել էր Կայան բերդը։ Օրբելիների ապստամբության ժամանակ մատուցած ծառայությունները բարձրացման հիմք դարձան նաև Ճիաբերի համար, որը 1184/85 թթ. արժանացավ մանդատուրթուխուցեսի պաշտոնին և, ինչպես երևում է նրա հրովարտակից, կարճ ժամանակով, հավանաբար 1191 թ., վարում էր նաև ամիրսպասալարի պաշտոնը²⁵²։

1176—1177 թթ. իրադարձությունները շրջադարձային փոփոխություններ առաջ բերեցին Հյուսիսային Հայաստանի իշխանական տների կազմում։ Օրբելիների շնորհազրկումը ճանապարհ բացեց Զաքարյանների համար, որոնք կարճ ժամանակում առաջնային դիրք նվաճեցին երկրամասում։ Թեև մինչ այդ էլ Սարգիս Զաքարյանը նշանավոր անձնավորություն էր, սակայն նրա իսկական բարձրացումը սկսվեց 1184/85 թթ., երբ Թամար թագուհուց ստացավ ամիրսպասալարությունը՝ Լուսինի հանդերձ²⁵³։ Զաքարյանների համար

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 30։

²⁵¹ Ափրիդոնի կնոջ՝ խոշոր արձանագրությունից (տե՛ս Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, стр. 51—52; Ծ. Զաթթե, տրիալետիս և Բեդնիս Եթիոպիայում ժողովուրդների լինելուց բացի նաև էթիոպիաների էթիոպիայում էր։ Ա. Կ. Զ. Բերձենիշվիլու կարծիքով (տե՛ս Ե. Զեթեմեշվիլու, Եթիոպիա..., 83. 76, Դե. 4) նա ստացել էր Կլեկարի էթիոպիայում։

²⁵² Տե՛ս Գ. Զ., 2, 83. 33; Դարձուլու Սամարտիս ժողովուրդ, Գ. 2, 83. 29; Ե. Զեթեմեշվիլու, տորեղա..., 83. 20.

²⁵³ Տե՛ս Գ. Զ., 2, 83. 33, 123.

լայն ասպարեզ բացվեց հատկապես Գեորգի Ռուսի ապստամբությունից հետո, երբ նրա ճնշման ժամանակ ցուցաբերած քաջության ու հավատարմության համար, Գամբեկել Թորելու մահից հետո, Սարգսի որդի Զաքարեն ստացավ ամիրսպասալարի պաշտոնը և նրա տիրույթներին գումարվեց Ռուսթավ քաղաքը²⁵⁴։ Զաքարեի կրտսեր եղբայր Իվանեն Թամարը շնորհեց մասխուրթուխուցեսությունը, իբրև տիրույթ հատկացնելով «Կայանը ու Կայծոնը Գեղարքունիքով և բազում այլ հարկատու քաղաքներ ու բերդեր»²⁵⁵։ Սարգիս Զաքարյանի եղբայր Վահրամի որդի Բլու Զաքարեն թագուհին «շնորհեց Գազը և Քուրդվաճառից մինչև Գանձակ [ընկած տարածքը] բազում լրիվ հարկատու և բազում կիսով հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու գյուղերով»²⁵⁶, և նա հիմք դրեց տոհմի Վահրամյան կամ Գագեցիների ճյուղին²⁵⁷։ Հյուսիսային Հայաստանում Օրբելիներին փոխարինած Զաքարյանները իրենց եռանդուն ազատագրական, բարենորոգչական, շինարարական գործունեությամբ մեծ դեր էին խաղում երկրի կյանքում և ԺԳ դարում։

Օրբելիների ապստամբության ճնշման ժամանակ աչքի ընկավ և հետագայում խոշոր դեր խաղացած տոհմի հզորացման հիմք դրեց նաև Թեխլիսի քաղաքապետ Ամիր-Քուրդը, որի գործունեությունն այնքան հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ նրա հանգամանակից քննությունը ավելորդ չպետք է դիտվի։

Քուրդ իշխանի մասին առաջին տեղեկությունները քաղում ենք Մխիթար Գուշի «Աղվանից ժամանակագրությունից», ուր նա հիշվում է Գեորգի Գ-ի զահակալության հետ կապված զեպերի կապակցությամբ։ Քուրդն իր եղբայր-

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 55։

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 54։ Հմմտ. էջ 123։

²⁵⁶ Նույն տեղում։

²⁵⁷ Զաքարյանների այս ճյուղի մասին տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանության պատմությունից, «Լրաբեր», 1974, № 4, էջ 103—111։

ների հետ Դավիթ Ե-ի սիրելիներից էր. «յոյժ մեծարէր պատուով զշահապ քաղաքին Տփիսեաց՝ զՎասակ որդի Վահրամայ իշխանի և զեղբարս նորա զՔուրդն կոչեցեալ և զՍարգիս»²⁵⁸: Սակայն Գեորգի Գ-ի գահ բարձրանալուց և արքունիքում իրազրութիւնը փոխվելուց հետո, եղբայրները հարկադրված էին փախչել Կարին, որտեղ նրանց «խնդութեամբ և մեծարանօք» ընդունեց Սալգուխ ամիրան, «զի յորժամ ըմբռնեցաւ Սալտուխն ի զօրացն Վրաց, մինչ պաշարեալ էր զքաղաքն Անի և ածաւ առ թագաւորն Դեմետրէ ի Տփիսիս, բազում սպասակալութիւն արարեալ էր նմա Վասակ. յազագս այսորիկ պատուեալ զնոսա պարգեւօք և շնորհեաց իշխանութիւն զիւզօրէից բազմաց»²⁵⁸:

Դարձյալ Գոշի «Աղվանից ժամանակագրութիւնից» ենք տեղեկանում, որ Վասակի մահից հետո նրա իշխանութիւնը անցել է կրտսեր եղբորը՝ Քուրդին²⁵⁹: Անհայտ է, թե ինչքան

²⁵⁸ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 389—390:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 390: Վասակը, Քուրդը և Սարգիսը նշանավոր տոհմի այն առաջին ներկայացուցիչներն են, որոնց գործունեությունը քիչ թե շատ լուսաբանված է աղբյուրներում: Հայ պատմիչները այս տոհմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչն, Ամիր-Քուրդի ծուռ Սաղուն ասբախին, անվանում են Արծրունի (Գ. Ակենցցի, էջ 28, 34, Մ. Այբվաճեցի, էջ 68), ուստի գիտական գրականությունում Ամիր-Քուրդի սերունդները ստացել են Մահկանաբերդի Արծրունիներ անունը: Ակադ. Ի. Զավախիշվիլին նկատի առնելով, հավանաբար, Քուրդ անունը, նրան և նրա սերնդին համարել է հայացած քրդեր (օգ. ჰავაბიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 367): Միայն այս հիմամբ արված եզրակացությունը, իհարկե, անընդունելի է: Միջնադարում հայոց մեծ բավական տարածված Քուրդ անունը հանդիպում է դեռևս Ը դարում, այն էլ Մամիկոնյանների, Սյունիների և Ամատունիների իշխանական տոհմերում (Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 223—226), որոնց քրդական ծագման մասին խոսելը անիմաստ կլինի: Ամիր-Քուրդի կրտսեր եղբայր Ամիր Սարգիսը և յուր որդի Խավաթը ԺԳ դարի սկզբում ժառանգության էին մտել Քուրդի և Սարգիսի բրոջ որդու՝ Զաքարիա ամիրսպասալարի և նրա ժառանգների մոտ («Տիշտակարանք ձեռագրաց», էջ 657—658, 885—888, հմմտ. Լ. Բաբայան, Հայաստանի..., էջ 67—68), նրանց սերունդների մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Նիսիեր և ուսումնասիրություններ..., Ա, էջ 16—18:

ժամանակ է մնացել Քուրդը Կարինում, գիտենք միայն, որ 1176—1177 թթ. նա նորից Թբիլիսիի քաղաքապետն էր՝ ամիրան, և եռանդուն մասնակցություն էր բերում Օրբելինների ապստամբության ճնշմանը: Ակադ. Սուրեն Երեմյանը կարծում է, որ ապստամբության պարտությունից հետո Ամիր-Քուրդը նորից է հեռացել Կարին՝ վերավորված իր ծառայությունների ղիմաց համապատասխան հատուցում շատանալուց և Սարգիս Զաքարյանի օգնությամբ վերականգնվել է իր նախկին պաշտոնում միայն 1185 թ., Թամարի օրոք²⁶⁰:

Ամիր-Քուրդի երկրորդ անգամ Կարին գնալու մասին որևէ գրավոր վկայություն հայտնի չէ, սակայն այսպես ենթադրելու համար կարող է հիմք ծառայել Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունը. «Ապա դարձ եղև իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կալենոյ և Մահկանաբերդոյ: Եւ բազում մեծարանս եղ նմա թագուհին Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յովովս»²⁶¹: Ստացվում է այն տպավորությունը, որ Ամիր-Քուրդը հայրենիք է վերադարձել Թամար թագուհու գահակալությունից հետո և եթե, ըստ Դավիթ Քոբայրեցու, նա 1176—1177 թթ. Թբիլիսիի ամիրապետն էր, ապա մնում է ենթադրել, որ նա 1177 թ. վերստին հեռացել էր Կարին: Սա-

²⁶⁰ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, стр. 399, հմմտ. Հ. Զանվիլայան, Միլիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը, էջ 109, ծան. 2, նաև՝ Ռ. Մարկոսյան, Կայան քերդի և դավառի տեղադրությունը, էջ 57:

²⁶¹ Կ. Դանձակեցի, էջ 209: Անկասկած այս տեղեկության վրա է հիմնվում Շ. Մեսխիան, երբ պնդում է, որ Ամիր-Քուրդ Արծրունին, Սարգիս Զաքարյանի կնոջ եղբայրը, իր պաշտոնում վերականգնվել է միայն Թամարի օրոք, ուստի նա չի կարող լինել Քոբայրեցու հիշատակած «բարեպաշտ ամիրապետն Տփիսեաց՝ Քուրդն անուանեալ», այս վերջինը այլ անձնավորություն է (Մ. Յեքեճո, Մեմոարներ ժողովրդական և լեգենդային օրվան, 1970, 1, թ. 152—153). Հանգուցյալ պրոֆեսորի ուղադրությունից, սակայն, վրիպել է, որ Դավիթը Քուրդ ամիրապետի «սեփական» գավառ է համարում Մահկանաբերդը, ուստի մատենագիրը, անկասկած, նկատի ունի միևնույն Ամիր-Քուրդ Արծրունի Մահկանաբերդում:

կայն չմոռանանք, որ Կիրակոս Գանձակեցին տեղյակ չէ ապստամբությունը ճնշելիս Ամիր-Քուրդի մասնակցությունը և խաղացած խոշոր դերին: Նրա պատկերացմամբ Քուրդը Կարին է մեկնել Գեորգի Գ-ի օրոք և միայն նրա մահից հետո է վերադարձել ու վերստացել իր տիրությունը: Այնինչ, ժամանակակից արձանագրությունների, ինչպես և Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանի վկայություններից հայտնի է դառնում, որ Ամիր-Քուրդը վաղուց, առնվազն 1176—1177 թվականներից, գործում էր Վրաստանում. նա նորից Թբիլիսիի ամիրան էր: Մինչև իր մահը նա բեղմնավոր շինարարական գործունեություն էր ծավալել Հյուսիսային Հայաստանում: Հաջորդ դարում ապրող և ստեղծագործող պատմիչը, ինչպես երևում է, սխալվել է²⁶²: Սանահնի արձանագրություններից մեկից հայտնի է, որ Ամիր-Քուրդը 1181 թ. օժանդակել է Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատան շինությանը: Արձանագրությունը փորագրվել է «յամիրաութեան Քրդին», այսինքն՝ Քուրդը 1181 թ. ևս մնում էր Թբիլիսիի քաղաքապետ, նրա անունը հիշվում է Սարգիս Զաքարյանի և նրա որդիների անունների հետ միասին, որը վկայում է Ամիր-Քուրդի ունեցած բարձր դիրքի մասին²⁶³:

²⁶² Որ Կ. Գանձակեցու ժր դարի գործիչների մասին հաղորդած տեղեկությունները երբեմն ճիշտ չեն, երևում է հետևյալ փաստից: Պատմիչը նշանավոր Վարդան Հաղբատեցուն հիշում է լոռու ժողովի մասնակիցների շարքում, մինչդեռ 1195 թ. խաչատուր երեցի հիշատակարանում Վարդանը արդեն հանգուցյալ է հիշվում («Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 591)։ Ն. Ալինյանի իրավացի եզրակացությունը՝ Վարդանի 1191—1194 թթ. միջև վախճանված լինելու մասին (Ն. Ալինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 73), հաստատեց 1193 թ. նշումով նրա տապանաքարի հայտնաբերումը Հաղբատում (Վ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 258)։ Ուստի Կ. Տեր-Մկրտչյանի հայտնած կասկածը 1195 թ. հիշատակարանի տեղեկության արժանահավատության վերաբերյալ («Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ CXI—CXV), իզուր է:

²⁶³ Ակադ. Ս. Երեմյանը (նշվ. աշխ., էջ 405—408) կասկածի տակ է առել այս արձանագրության թվագրության ճշտությունը և առաջարկել է այն սրբագրել 1185 թ. (Ուլ-ի փոխարեն կարդալ Ուլ)։ Այս ուղղումը հիմնավոր առարկություններով մերժել է պրոֆ. Ի. Յինցաձեն (Օ. Շոնշվիլ, 1967, № 4, էջ 60)։

Իշկանի շրջանում գտնվող Մորո Ձորո վանքի արձանագրություններից երկուսը հաղորդում են, որ Գեորգի Գ-ը հարկերից ազատել է վանքը, իսկ այդ հաստատող «գիր ազատութեան»-ը, այսինքն՝ արքայական հրովարտակ-սիգելի շնորհումը, հոգացել է Ամիր-Քուրդը²⁶⁴: Այս կարևոր դիջումը վանքին կարող էր արվել միայն Քուրդի վերադարձից հետո, որևէ աչքի ընկնող ծառայության դիմաց: Տեսանք, որ 1177 թ. վրացական եկեղեցին կարողացավ օգտվել թագավորի ժամանակավոր թուլությունից և հատուկ հրովարտակով հարկերից ազատ լինելու իրավունք ստացավ²⁶⁵: Այդ հրովարտակը, հավանաբար, տարածվել էր նաև հայկական այն վանքերի վրա, որոնք գտնվում էին Օրբելիների ապստամբության ժամանակ Գեորգի Գ-ին օգնող հայ իշխանների հովանավորության ներքո: Այս իրողության համար իբրև փաստարկ կարող է դիտվել նաև այն, որ Սանահնի վերոհիշյալ 1181 թ. արձանագրությունում ևս հիշվում է հայկական եկեղեցիների՝ հարկերից ազատվելու մասին: Հետևաբար, Մորո Ձորո վանքի վերոհիշյալ արձանագրությունները փորագրված են 1177 թ. հետո և մինչև Գեորգի Գ-ի մահը, այսինքն՝ 1177—1184 թթ. ընթացքում:

Նվ, վերջապես, Քուրդ ամիրան ձեռնդրվել-մծիգնորարթուիցես Անտոնի (արքունի առաջին պաշտոնյայի) և Սարգիս Զաքարյանի հետ միասին հիշատակվում է 1184 թ.

ժողովի օրոգի-սպարտեղոս շրտեղտոմոս օստրոնոմոս (X—XVI ս.), տձ., 1956, թ. 164—167), իսկ Կ. Ղաֆադարյանը արձանագրության թվականը թողել է անսփոփոխ և Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատան կառուցումը թվագրել է 1181 թվականով («Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները», էջ 27)։

²⁶⁴ Ս. Ավագյան, Մորո Ձորո վանքը և նրա վիմարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, № 4, էջ 60: «Դիվան հայ վիմարդության», VI, էջ 139: ²⁶⁵ Եթովպիայի Սաբարտոսի ժողովի, Թ. 2, թ. 24—25.

Հաղարծնի հայտնի արձանագրությունում²⁶⁶։ Այսպիսով, Ամիր-Քուրդը, իբրև Թբիլիսիի քաղաքապետ և ժամանակի ազդեցիկ քաղաքական դեմք, 3—4 տարվա կարճատև ընդմիջումներով հիշվում է ժամանակակից աղբյուրներում (1177, 1181, 1184 թթ.), ուստի կարելի է եզրակացնել, որ նա 1177 թ. հետո չէր հեռացել Կարին, այլ առնվազն այդ թվականից սկսած վարում էր Թբիլիսիի ամիրայի պաշտոնը, պահպանելով և՛ դիրքը, և՛ տիրությունը։ Անհայտ է, թե մինչև ո՞ր թվականն էր Ամիր-Քուրդը շարունակում մնալ իր պաշտոնում։ Թամար թագուհու առաջին պատմիչի «Թագակիրների պատմությունն ու ներբողյանը» երկից հայտնի

²⁶⁶ С. Т. Еремян, Агарцинская надпись 1184 г., стр. 78—87. Թ. Մետրեկին (նշվ. աշխ., էջ 162—163), հիմնվելով Շ. Մեսխիայի անտիպ աշխատության վրա, կասկածի տակ է առնում Ամիր-Քուրդի հիշատակությունը Հաղարծնի արձանագրությունում և կարծում է, թե «ամիրա» տիտղոսը վերաբերում է Սարգիս Զաքարյանին (հմմտ. նաև՝ Ս. Я. Дарчашвили, Армянские лапидарные надписи как источник истории Грузии, Тбилиси, 1975, стр. 18)։ Նման ուղղման համար փաստարկ էի կարող ծառայել այն հանգամանքը, որ 1184 թ. Սարգիսը դեռևս ամիր-սպասալար չէր, հետևաբար արձանագրությունում այդ տիտղոսով հիշվելը չէր կարող։ Իրականում այստեղ արտասովոր ոչինչ չկա. Սարգիսը ամիր-սպասալար է հիշվում նաև 1181 թ. Սանահնի արձանագրությունում և այս երևույթը դիտվել ու համապատասխանաբար մեկնաբանվել է Գ. Հովսեփյանի (տե՛ս Խաղբակեանք..., էջ 2) և Հ. Մանանդյանի կողմից (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 135)։ Փոխարենը ոչ մի տեղ չի վկայված Սարգիսի «ամիրա» տիտղոսը, քանի որ կարելի է միայն ենթադրել նրա ամիրայությունը Անիում, սակայն այդ կարճատև պաշտոնավարությունը բավական չի եղել, որպեսզի աղբյուրներից գոնե մեկը հիշատակի նրան իբրև ամիր Սարգիս։

Ակադ. Ս. Երեմյանի գիտական հրատարակությունից հետո Հաղարծնի արձանագրության որևէ ճշտում առաջարկելիս անհրաժեշտ էր իրական կոմպաններ պրպտել. նախորդ հրատարակիչների սխալաշատ վերծանությունները վկայակոչելը անբավարար է հստակորեն ընթերցվող Քուրդ անունը ոչ իրական համարելու համար։ Հմմտ. արձանագրության նորագույն հրատարակությունը. «Դիվան հայ վիմագրության», VI, էջ 37։

է միայն, որ 1185 թ. սկզբում²⁶⁷ «Քարթլիի և Թբիլիսիի ամիրան» էր Աբուլասանը²⁶⁸։ Ակադ. Երեմյանը 1946 թ. իր խիստ շահեկան հոդվածում առաջ քաշեց այն կարծիքը, թե հայկական աղբյուրների Ամիր-Քուրդը և վրացական աղբյուրների Աբուլասանը միևնույն անձնավորությունն են²⁶⁹։ Սակայն բանն այն է, որ Աբուլասանի գործունեության մասին²⁷⁰ լրացուցիչ տեղեկություններ հաղորդող Թբիլիսիի, այսպես կոչված, «Կապտավանքի»²⁷¹ (ლუარჯო მონასტერი) և Անդրեաս առաքյալի սրբապատկերի շրջանակի²⁷² արձանագրություններից հայտնի Աբուլասանի հորը՝ Հոբին (ობი) և եղբորը՝ Բասիլիին, անհնարին է նույնացնել Ամիր-Քուրդի հայր Վահրամի և ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Հաղբատի արքեպիսկոպոս Բարսեղի հետ²⁷³։ Հաղբատի արքեպիսկոպոս Բարսեղի և «Կապտավանքի» արձանագրությունում հիշվող «Քարթլիի նախկին արքեպիսկոպոս» Բասիլիի նույնությունը անկարելի է այն պատճառով, որ Հաղբատի առաջնորդ և

²⁶⁷ Ըստ նորագույն ժամանակագրության, Թամարի առաջին ամուսնությունը տեղի է ունեցել 1185 թ. գարնանը (П. М. Мурадян, К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении..., էջ 133—134), հետևաբար, պետական խորհրդի նիստը, որտեղ հանդես գալու կապակցությամբ հիշվում է Աբուլասանը, տեղի է ունեցել 1185 թ. սկզբին։

²⁶⁸ Գ. Ս., 2, 83. 36.

²⁶⁹ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский..., стр. 395, 399, 416—418.

²⁷⁰ Այս նշանավոր քաղաքական գործչի՝ Քարթլիի և Թբիլիսիի ամիրաց ամիրայի, իշխանաց իշխանի և արքունի գանձապետի կենսագրության և սոցիալական պատկանելության շատ կնճառտ հարցեր վրացագիտական գրականության մեջ մնում են վիճելի։ Հարցիս շուրջ կարծիքների քննությունն ու մատենագիտությունը տե՛ս Թ. Մետրեկին գրքում (նշվ. աշխ., էջ 172—176, 186—190)։

²⁷¹ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, стр. 148—152.

²⁷² Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, стр. 68—71.

²⁷³ Ս. Երեմյանի կարծիքով, Հոբը Վահրամի օրացույցային անունն է, սակայն այս պնդելու համար պակասում են գրավոր սկզբնաղբյուրները և ապա՝ Հոբ անվան գործածության ոչ մի դեպք չի արձանագրված հայոց մեջ։

Վրաստանի սահմաններում ապրող հայերի արքեպիսկոպոս Բարսեղը, որը այս պաշտոնում առաջին անգամ հիշվում է 1172 թ.²⁷⁴ և մինչև 1189 թ. հիշատակվում է Հաղբատի արձանագրություններում²⁷⁵, բոլորովին այլ՝ Ուփանանց, տոհմից է: Ընդհանուր առմամբ, նա ունեցել է Քուրդ և Վասակ անուններով եղբայրներ, սակայն Ուփանանց²⁷⁶ և Ամիր-Քուրդի տոհմածառերի համեմատությունից պարզվում է, որ Ամիր-Քուրդը և Բարսեղ արքեպիսկոպոսի եղբայր Քուրդ իշխանը տարբեր անձնավորություններ են:

Դժվար է ենթադրել նաև, որ Քուրդ ամիրայի անունը Քուրդ Աբլ-Հասան ձևով առկա է Սանահնի 1191 թ. արձանագրությունում. «Ի թագաւորութեանս վրաց Գարեգէ, յամիր-սպասաւարութեան Զաքարէի և Իւանէի եղբար իւրո, ի Մեթվո, Էս՝ Քուրդս, Հասան, Համաղաս(ի)պ, Սարգիս, որդիք Սմբատա, որդի Համ(ա)ղ(ա)սպ(նց)²⁷⁷ Մարծպանի, տվաք զՄանթըշա կէսն...»²⁷⁸: Սակայն, նախ՝ առաջին անվան հետ դրված «ս» դիմորոշ հոդը անհավանական է դարձնում «Քուրդ» և «Հասան» անունները միասին կարգալու ենթադրությունը, ապա՝ դժվար թե Ամիր-Քուրդը կարող էր ընդհանուր նվիրա-

²⁷⁴ «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 407—410: Գ. Հովսեփյանը և Ն. Ակինյանը, («Ներսէս կամրոնացի», 395—396) այս հիշատակարանում հիշված Բարսեղին սխալմամբ նույնացնում են ԺԲ դարի երկրորդ կեսի Անիի նշանավոր արքեպիսկոպոս Բարսեղի հետ: Գրիշը որոշակի նշում է Բարսեղի՝ Հաղբատի առաջնորդ և «ընդ գաւազանաւ թագաւորութեանս Վրաց» ապրող հայերի արքեպիսկոպոս լինելը: Հռոմկլայի ժողովի (1179 թ.) մասնակիցների մէջ Բարսեղ Անեցիին հիշվում է իբրև «Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ», իսկ Հաղբատեցին՝ «Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին վրաց Տիխեսաց» (Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 274—275):

²⁷⁵ Կ. Ղաֆաղադյան, Հաղբատ («Ժամանակագրական ցանկ Հաղբատի առաջնորդների և վանահայրերի»), էջ 275:

²⁷⁶ Նույն աղբյուր, էջ 72:

²⁷⁷ Սրբազրույթունն առաջարկել է վիմագրագետ Ս. Ավագյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

²⁷⁸ Կ. Ղաֆաղադյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 105—106, հմտ. С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский..., էջ 409:

տվություն անել այլ՝ Մամիկոնյան-Համաղասայան տոհմի իշխանների հետ, առանց այդ հանգամանքը որևէ կերպ նշելու²⁷⁹: Այսպիսով, ԺԲ դարի վերջին Հյուսիսային Հայաստանում գործում էին երեք տարբեր՝ Մահկանաբերդի Արծրունիների, Ուփանանց և Մամիկոնյան-Համաղասայան, տոհմների պատկանող Քուրդ անունով իշխաններ:

Վերջերս հայտնվեց այն կարծիքը, որ Ամիր-Քուրդը հիշվում է նաև Սեանի շրջանի Դամաշեն գյուղի մոտ գտնվող հետեւյալ անթվակիր արձանագրությունում. «... դին իշխանաց իշխանին և մանդատուրտուխուցիսին, որդոյ Հասանայ Կայենեցո, շինեցի զհոգեւունս ի մէջ լեռանց ի ոտս փուսա հաստատ հայրենիցս մեր Կայենի և կանգնեցի զսուրբ խաչս վասն արեւատութեանն և վասն երկարկենդանութեան ինձ և զաւակաց իմոց, յիշեցէք»²⁸⁰: Հիշյալ կարծիքի հեղինակը արձանագրության սկիզբը վերականգնում է՝ «(Քր)դին իշխանաց իշխանին և մանդատուրտուխուցիսին որդոյ, Հասանայ Կայենեցո...» և եզրակացնում, որ Ամիր-Քուրդը եղել է Օրբելյանի և Վարդանի Պատմություններից հայտնի Հասան Կայենեցու հայրը, այս պատճառով էլ Ամիր-Քուրդը վրացական աղբյուրներում հիշվում է իբրև «Աբուլասան», այսինքն՝ Հասանի հայր: Հայտնի է, որ Հասան Կայենեցին մասնակցում էր Օրբելիների ապստամբությանը, ուստի ենթադրվում է, որ 1177 թ. հետո Ամիր-Քուրդի շնորհազրույցումը և հեռանալը Կարին, նրա Հասան որդու ապստամբե-

²⁷⁹ Ուսումնասիրողները արձանագրությունում հիշված նվիրատուներին իրավացիորեն համարում են Մամիկոնյան-Համաղասայանների ընտանիքի անդամ եղբայրներ: Տե՛ս Ա. Շահինյան, Մամիկոնյան-Համաղասայան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII—XIII դարերում («Լրաբեր», 1968, № 3, էջ 92), Զ. Քյուրումյան, Դիտողություններ Մամիկոնյան-Համաղասայան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII—XIII դարերում հոգվածի մասին («Լրաբեր», 1971, № 5, էջ 95):

²⁸⁰ Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարագիտությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 8, էջ 80), Նույնի, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 46, լուսանկար՝ էջ 45: Արձանագրության վերծանությունը հեռու է վերջնական համարվելուց:

լու արդյունքն էր²⁸¹։ Արձանագրության հանգամանակից քննությունից, սակայն, կարելի է այլ եզրակացությունների հանգել։

Արձանագրության բանաձևային մասից, ցավոք, պահպանվել են միայն «... դին իշխանաց իշխանին և մանդատուրթուխոսին որդոյ Հասանայ Կայենեցո» բառերը և զժվաթ է համոզված ասել՝ «դին»-ը անպայման որևէ անվան վերջին մասն է և ոչ՝ մեկ այլ բառ։ Սակայն, եթե անգամ «դին»-ը ընդունենք իբրև անձնանվան վերջավորություն և բոլոր հնարավոր անուններից ընտրենք «Քուրդ»-ը, դարձյալ անկարելի է Ամիր-Քուրդին Հասան Կայենեցու հայր համարել։ «Որդոյ Հասանայ Կայենեցո» արտահայտությունը պարզապես ցույց է տալիս, որ արձանագրությունում հիշված իշխանաց իշխանը Հասանի որդին է և ոչ թե հայրը։ Այսպես էլ հասկացել է արձանագրության հրատարակիչ պրոֆ. Վ. Հարությունյանը, և քանի որ Հասանը ժԲ դարի երկրորդ կեսի գործիչ է, նրա որդու արձանագրությունը վերադրել է ժԲ դ. վերջին կամ ժԳ-ի սկզբին²⁸²։

Արձանագրությունում առկա «մանդատուրթուխոս» տիտղոսի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում ավելի որոշակի դարձնել այս թվագրումը։ Մանդատուրթուխոսները, իր դիրքի կարևորությամբ, վրաց արքունիքի ամենաբարձր-աստիճան պաշտոնյաներից էր և ժԲ—ժԳ դարերի մանդատուրթուխոսների անուններն ու իշխանության տարիները հայտնի են²⁸³։ Հասան Կայենեցու կամ նրա որդու անվանը մանդատուրթուխոսների ցանկում չենք հանդիպում և սպասելի էլ չէ, որ նման քիչ հայտնի տոհմի ներկայացուցիչը կարողանար տեր դառնալ այդպիսի բարձր պաշտոնի²⁸⁴։

ԺԳ դարի բազմաթիվ արձանագրություններից, հիշատակարաններից ու հրովարտականներից երևում է, որ Զաքարյանները ևս իրենց տիրույթները կառավարելու համար հաստատել էին նույն պաշտոնները և գործակալությունները, որոնք գոյություն ունեին վրաց արքունիքում։ Այսպես, նրանք ունեին իրենց մծիգնոբարթուխոսները, մանդատուրթուխոսները, մասխուրթուխոսները և այլն²⁸⁵։ Ակներև է, որ արձանագրությունում հիշված մանդատուրթուխոսները ոչ թե ամբողջ պետության, այլ Իվանե ավազանի մանդատուրթուխոսներն է, որին 1191 թվականից պատկանում էր Կայան բերդը և Կայենո գավառը։ Զաքարյանները վերոհիշյալ գործակալությունները կարող էին հաստատել Հայաստանի ազատագրումից և այնտեղ կյանքը խաղաղ հունի մեջ ղնելուց հետո միայն, այսինքն՝ ժԳ դարի սկզբին։ Այսպիսով, Դոմաշենի արձանագրությունը կարող է պատկանել ժԳ դարի առաջին տասնամյակներին, և Ամիր-Քուրդի՝ այստեղ հիշված լինելու մասին ենթադրությունն ու դրանից բխեցված եզրակացությունները չեն կարող ընդունելի համարվել²⁸⁶։

Մասնագիտական գրականության մեջ Ամիր-Քուրդը տեր է համարվում ոչ միայն Մահկանաբերդի, այլև Հաղբա-

²⁸⁵ «Գիլան հայ վիմագրության», I, էջ 64։ Կ. Ղաֆադաբյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 55։ «Յիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 887։

²⁸⁶ 1960 թ. Հաղբաբերդի արձանագրության հրատարակության առիթով Ս. Երեմյանը վերստին անդրադարձավ Ամիր-Քուրդի գործունեությանը և առաջ քաշեց այն կարծիքը, որ նա Օրբելիների խոսվածքները ճնշելուց հետո, շատ կարճ ժամանակով դարձել է մանդատուրթուխոսներ և ստացել Կայենո գավառն ու ամրոցը։ Սակայն հետո Գեորգի Գ-ն մանդատուրթուխոսների պատիվը ևս հանձնել է խուրասարին, և Քուրդը վերստին հեռացել է Կարինի իր կալվածքները։ Այս նոր ենթադրությունների համար, հավանաբար, հիմք է ծառայել Դոմաշենի արձանագրությունը, սակայն, ինչպես նշվեց, այն չի վերաբերում Ամիր-Քուրդ Արծրունուն, ուստի հնարավոր չէ նրա գործունեության մասին դատել ըստ այդ սկզբնաղբյուրի (С. Т. Еремян, Агарцинская надпись 1184 г., стр. 84)։

²⁸¹ Ռ. Մաքևոյան, նշվ. աշխ., էջ 56—57։

²⁸² Վ. Հաբուսյունյան, նշվ. աշխ., էջ 47։

²⁸³ Տե՛ս Ե. Յոթոսթեփանյան, տոմարաբանություն, 33, 23, 35։ 56։

²⁸⁴ Զիշտ է, Օրբելիների պատմության ճշման ժամանակ աչքի ընկած որոշ ոչ մեծատոհմիկներ (խուրասար, Ափրիդոն) հասան այդպիսի պատվի, սակայն դա ժամանակավոր երևույթ էր, Գեորգի Գ-ի մահից հետո նրանք կորցրին իրենց պաշտոնները։ Ապստամբների շարքում գտնվող Հասանը, բնական է, չէր կարող արքունական պաշտոն ստանալ։

տի, Կայենի և Կայենո գավառի²⁸⁷։ Սակայն նա երբ կարող էր տիրել Կայանին։ Քաջ հայտնի է, որ 1176—1177 թթ. Կայանը դեռևս պատկանում էր Հասան Կայենեցուն, բայց նա, ինչպես և Օրբելիները, ապստամբելու համար պետք է զերկված լիներ իր տիրույթներից։ Մինչև 1191 թ. Կայանի տերը Վարդան Դադիանին էր, որը կորցրեց բերդը Գեորգի Ռուսի (Յուրի Բոգոլյուբսկի) ապստամբությանը (1190—1191) մասնակցելուց և շնորհագրկվելուց հետո. այս ժամանակ էր, որ բերդը հանձնվեց նրա փոխարեն մասխուրթուխուցես նշանակված Իվանեին²⁸⁸։ Վարդան Դադիանիի հայրենի կալվածքները Արամտյան Վրաստանում էին, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ նա Կայանը ստացել էր 1185 թ. մասխուրթուխուցեսի պաշտոնում Ափրիդոնին փոխարինելիս, այնպես, ինչպես ամիրսպասալար դարձած Սարգիսը ստացավ Լոռեն։ Այսպիսով, մինչև 1176—1177 թթ. Կայանի տերը Հասան իշխանն էր, 1185—1191 թթ.՝ Վարդան Դադիանին, 1191 թ. հետո՝ Իվանն Զաքարյանը։ Որևէ գրավոր աղբյուր չի վկայում, որ Ամիր-Քուրդը տիրում էր Կայանին՝ «ազատ մնացած» 1177—1185 թթ.։ Եվ Վարդանը, և՛ Իվանեն ստա-

²⁸⁷ Այս կարծիքը պաշտպանողներից Գ. Հովսեփյանին շփոթության մեջ է գցել Վարդանի տեղեկությունը. «...Քաղեցաւ (Մ. Գոշը—Հ. Մ.) յիրում ձեռակերտին ի Գետիկ, զոր շինեալ էր հրամանաւ Իւանէի քեռորդույ մեծի իշխանին Քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն Կայենոյ ի Հինն կոչեցեալ Գետիկ՝ զի յայնմ ժամանակի նա ունէր զԿայեն հայրենեօք ի Հասանայ Կայենեցոյ՝ շինող բերդին» (էջ 184), որը առաջին հայացքից այն տպավորություն է թողնում, թե Կայանին Հասանից հետո տիրում էր Քուրդը, թեև պատմիչը նկատի ունի Իվանեին։ Գ. Հովսեփյանը վկայակոչում է նաև Ստ. Օրբելյանի Պատմությունը (էջ 384) և Մ. Բարխուդարյանի հրատարակությանը իրեն ծանոթ Մորո Ջորո վանքի արձանագրություններից մեկը (Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմութեան մէջ, էջ 3, ծան. 6)։ Սակայն Օրբելյանը Կայանի մասին հայտնում է միայն այն, որ 1176—1177 թթ. ապստամբների թվում էր և Հասան Կայենեցին, իսկ Մորո Ջորո վանքի արձանագրությունում հաղորդվում է Գեորգի Գ-ի կողմից հրովարտակի շնորհման մասին և ոչ ալելին։

²⁸⁸ Ժ. Ս., 2, 83. 49, 51, 54, հմտ. օգ. Ջաջանիցցի, նշվ. աշխ., էջ 262—263։

ցել էին բերդը մասխուրթուխուցեսի պաշտոնը ստանձնելիս, ուստի կարելի է առաջ քաշել այն վարկածը, որ 1177 թ. ևս Կայանը, իբրև պատիժ Հասանից խլվելով, հանձնվել էր ապստամբությունից հետո մասխուրթուխուցես դարձած Ափրիդոնին։

Լուրջ կասկածներ է հարուցում նաև Ամիր-Քուրդի՝ Հաղբատի տեր լինելու մասին գոյություն ունեցող կարծիքը։ Գարեգին Հովսեփյանը այս մասին գրում է. «Նրա (Ամիր-Քուրդի—Հ. Մ.) և նրա որդոց ժառանգությունն էր նաև Հաղբատը»²⁸⁹, սակայն նրա վկայակոչած արձանագրությունները²⁹⁰ հաստատում են հայազետի առաջ քաշած դրույթի միայն երկրորդ մասը։ Ամիր-Քուրդի ծոռ Սաղուն աթաբեկը իրոք հայտնի էր իբրև «տէր Հաղբատայ՝ մեծ և հոշակատր սրբոյ ուխտին»²⁹¹։ Հաղբատում է թաղված ինքը՝ Ամիր-Քուրդը, սակայն Մահկանաբերդի Արծրունիների ամենամեծ հորություն ժամանակաշրջանի իրողությունը շուրջ մեկ դար առաջ տանելը չի կարելի վերջնականապես հիմնավորված համարել։

Ինչպես տեսանք, Ամիր-Քուրդը Արծրունին ամիրայության պաշտոնում վերջին անգամ հիշվում է 1184 թ., իսկ 1185 թ. սկզբին Թրիլիսիի քաղաքապետն արդեն Աբուլասանն էր։ Ամիր-Քուրդի պաշտոնանկությունը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 1184—1185 թթ., երբ փոփոխությունների ենթարկվեց ողջ արքունական պաշտոնակալությունը²⁹²։ Թեև Քուրդ իշխանի ամիրա տիտղոսը արձանագրված է Հաղբատում գտնվող նրա տապանաքարի վրա²⁹³, այնուամենայնիվ այս ավելի շուտ պետք է համարել տուրք ավանդույթին, քան Ամիր-Քուրդի՝ մինչև կյանքի վերջը քաղաքապետ լինելու վկա-

²⁸⁹ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 3, ծան. 6։

²⁹⁰ Ս. Զալալյանց, Ժանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 70—71։

²⁹¹ Գ. Ակնեցի, էջ 28։

²⁹² Յ. Յեքեռ, տաճարի շնորհակցութեան ցուցակ ցնոծիս ճաջճիս-տցիս, ՅՅ. 130—147.

²⁹³ Կ. Ղափաղաբեկ, Հաղբատ, էջ 188։

յություն: Նա, հավանաբար, վախճանվել է ԺԲ դարի 90-ական թվականներին, քանի որ Կիրակոս Գանձակեցին Նոր Գետիկի շինության ավարտի կապակցությամբ հիշատակում է միայն նրա որդիներին և դստերը՝ Արզու խաթունին²⁹⁴: Իրոք, վերջինս Նոր Գետիկի կառուցման ավարտատարում (1197 թ.) գրված արձանագրությունում արդեն պատարագ է սահմանում հոր համար²⁹⁵:

Այսպիսով, 1176—1177 թթ. թագավորական իշխանության ձեռք բերած հաղթանակի ամենակարևոր արդյունքներից մեկն այն էր, որ Գեորգի Գ-ը գտեց պետական ապարատը և բարձրացման հիմքեր ստեղծեց թագավորական իշխանությանը նվիրված նոր տոհմերի ու գործիչների համար: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, թե որքան ժամանակին և ճիշտ էին Գեորգի Գ-ի այդ ձեռնարկումները: Զաքարյանները, Ճիաբերը և Գամրեկել Թորեկին վճռական դեր խաղացին Գեորգի Ռուսի ապստամբության օրերին: Պատահական չէ, որ մեծատոհմիկ ազնվականությունը սվիններով էր դիմավորում պետական ապարատի ամրապնդման ուղղությամբ Գեորգիի միջոցառումները:

Որո՞նք էին Օրբելիների ապստամբության հետևանքները, ի՞նչ արդյունքների հասան թագավորական իշխանությունը, մեծատոհմիկ ազնվականությունը և եկեղեցին ներդասակարգային պայքարում, ի՞նչ նշանակություն ունեցան 1176—1177 թթ. իրադարձությունները: Այս հարցերին ճիշտ պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է նկատի առնել ոչ միայն Գեորգիի թագավորության վերջին տարիների իրադրությունը, այլև Թամարի գահակալության օրոք ստեղծված իրավիճակը. միայն այս դեպքում ականերն կդառնա, թե ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ և արդյունքների հանգեցրեց թագավորի և մեծատոհմիկների մարտում Օրբելիների ապստամբությունը:

Թամարի գահակալության առաջին տարվա իրադարձությունները պարզորոշ ցույց տվեցին, որ Գեորգիին չէր հաջողվել սասանել մեծատոհմիկների դիրքերը, վերջիններս լի էին վճռականությամբ պայքարի նոր փուլում ձեռք բերել այն ամենը, ինչին նրանք ձգտում էին Գեորգիի օրոք: Ազնվականությունը Թամարին թագավոր ճանաչեց միայն երկրորդ անգամ թագադրելուց հետո, իսկ այդ արարողության ժամանակ ընդգծվեց այն հանգամանքը, որ թագուհին իշխանությունը ստանում է մեծատոհմիկ ազնվականությունից: Ճիշտ է, 1184/1185 թթ. Թամարը արքունի պաշտոնները հանձնեց հիմնականում հուսալի և հավատարիմ մարդկանց, նոր բարձրացող իշխանական տների ներկայացուցիչներին, սակայն թագավորական իշխանությունը թույլ էր խոշոր հողատեր ազնվականության դեմ մարտնչելու համար: Թագուհու գահակալության առաջին տարում սվանների էրիսթավ նշանակվեց Բարամ (Վահրամ) Վարդանիսձեն, Հերեթի էրիսթավ՝ Ասաթ Գրիգորիսձեն, Սամցխեի սպասալար և էրիսթավ՝ Բոցո Զադելին, այսինքն՝ 1176—1177 թթ. ապրստամբած իշխանական տները շարունակում էին տիրել իրենց կալվածքներին ու պաշտոններին: Ավելին, Հերեթի հզոր էրիսթավ Ասաթը ոչ միայն բռնի խլեց էրիսթավությունը Սադիր Կոլոնկելիսձեից, այլև քիչ անց ինքնակամոսն որդուն հանձնեց այդ պաշտոնը²⁹⁶: Թամարի գահ բարձրանալուց հետո խոշոր ավատատերերը նույնիսկ հասան այն բանին, որ թագուհին ներեց և թույլ տվեց Վրաստան վերադառնալ Օրբելիներին և երկրից հալածված մյուս ապստամբ իշխաններին: Այս փաստերը պարզորոշ վկայում են, որ 1177 թ. Գեորգի Գ-ը չէր կարողացել տատանել մեծատոհմիկների հզորությունը, նրա դատաստանը վերաբերել էր միայն առանձին անձնավորությունների ու տոհմերի, բայց ոչ երբեք մեծատոհմիկ ազնվականության ողջ խավին: Վերջինս համարձակորեն մարտնչում էր թագավորական իշխանության դեմ Ղուկթու Արսլանի խմբի էլուլթի ու Գեորգի Ռուսի ապստամբության ժամանակ և երկարատև պայքարից հետո հա-

²⁹⁴ Կ. Գանձակեցի, էջ 215:

²⁹⁵ Հ. Զամբալայան, նշվ. աշխ., էջ 118:

²⁹⁶ Ժ. Օ., 2, 83. 33—34.

սավ հաղթանակի: Օրբելիների ապստամբությանը սկսված ճգնաժամը ավարտվեց 1190—1191 թթ. մեծատոհմիկ ազնվականության իրավունքների ճանաչմամբ և նրա ճնշման ներքո մշակվեց Դավիթ Շինողի ներքին և արտաքին քաղաքականությունից տարբերվող նոր քաղաքական կուրս, որը արտահայտում էր հաղթանակ տարած մեծատոհմիկների շահերը: «Ինչնակալ» Դավթին փոխարինեց մեծատոհմիկների «համաձայնությանը և կամակցությանը» կառավարող Թամարը, գրաված տարածքները հարքունիս հայտարարելուն հաջորդելու եկավ նոր նվաճված հողերն ու քաղաքները խոշոր ավատատերերին ի «հայրենիք» հանձնելու թամարյան սկզբունքը²⁹⁷:

Պետության և եկեղեցու պայքարում ևս զգալի հաջողությունների հասան հոգևոր ավատատերերը: Հոգևորականները ոչ միայն ազատվեցին հարկերից, այլև փորձեր ձեռնարկեցին արքունի պաշտոններ գրավելու ուղղությամբ: Գեորգի Գ-ի մահից հետո Քարթլիի կաթողիկոս Միքայել Միրիանիսձեն մծիգնոբարթուխուցես-ճղնդիդել Անտոնից խլեց նրա պաշտոնը, և թագավորական իշխանությունը հարկադրված եղավ ջանքեր գործադրել այն Անտոնին վերադարձնելու համար: Թամարի պայքարը հոգևոր մեծատոհմիկներին պաշտոնանկ անելու ուղղությամբ և այս նպատակով հրավիրած ժողովը միայն մասնակի հաջողություն ունեցավ: Չնայած հատուկ նախապատրաստությանը և թագուհու կողմնակիցների հեղինակավորությանը, ժողովում հաջողվեց եպիսկոպոսական աթոռներից զրկել միայն առավել վարկաբեկված հոգևորականներին: Այսպիսով, երկրորդ կարևոր ձեռնարկում ևս հաղթանակը բաժին ընկավ թագավորական իշխանության հակառակորդներին:

1176—1177 թթ. դեպքերից հետո ակներև դարձավ Արևելյան Վրաստանի (Քարթլի, Կախեթ, Հերեթ) և Հյուսիսային Հայաստանի իշխանների քաղաքական կշռի աճը երկրի ներքաղաքական կյանքում: Այս միտումը, որ իրեն

զգացնել էր տալիս Դավիթ Դ-ի ժամանակից և Վրաստանի վերջնական միավորումից և քաղաքական կենտրոնը Թբիլիսի տեղափոխելուց հետո, ավելի ուժեղացավ²⁹⁸: Թեև 1176—1177 թթ. հիշյալ երկրամասերի ապստամբած ավատատերերը պարտություն կրեցին, սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ նրանց էր պատկանում ապագան: Արևմտյան Վրաստանի իշխանների դժգոհությունն ու դրությունը հօգուտ իրենց շտկելու փորձերը 1190—1191 թթ. արդյունք չտվեցին և ԺԳ դարում արևելքի գերակշռությունը արևմուտքի նկատմամբ արքունիքում ակնհայտ էր:

Այսպիսով, չնայած պարտությանը, 1176—1177 թթ. Օրբելիների զլխավորած ապստամբությունը թագավորական իշխանության և խոշոր ավատատերերի պայքարում հսկայական դեր խաղաց: Մեծատոհմիկ ազնվականության այս ելույթը կարևոր փոփոխություններ առաջացրեց տիրապետող դասակարգի վերնախավում, սրեց ներքաղաքական դրությունը, խորացրեց հակասությունները և պայքարը ավատատիրական հասարակության բոլոր շերտերի ու խավերի միջև: 1176—1177 թթ. մեծ ապստամբությունը էական նշանակություն ունեցավ մեծատոհմիկ ազնվականության պայքարի հաղթական ելքի համար, Ղուխու Արսլանի խմբի ելույթի և Գեորգի Ռուսի ապստամբության հետ մեկտեղ դարձավ այն երեք կարևորագույն գործոններից մեկը, որոնց ազդեցությամբ մշակվեց Թամարի ժամանակաշրջանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Վրաստանում ներդասակարգային պայքարի կարևոր դրվագ ներկայացող Օրբելիների ապստամբությունը նշանավոր դեր խաղաց նաև Հյուսիսային Հայաստանի, և ընդհանրապես միջնադարյան Հայաստանի, պատմության մեջ: 1176—1177 թթ. իրադարձություններում գործուն մասնակցության շնորհիվ առաջ քաշվեցին որոշ հայկական իշխանական տներ: Այդ դեպքերը կյանքի կոչեցին այն քաղաքական սկզբունքները, ըստ որոնց հետագայում տնօրինվելու էր

²⁹⁷ Տե՛ս Ե. Զեթեմիշվիլի, յոթնամյակ... 33—43.

²⁹⁸ Տե՛ս Ե. Զեթեմիշվիլի, ՍՊ. ՍԿ., Գ. VII, 33: 165—169, 173.

Չաքարյանների գլխավորությամբ ազատագրված հայկական երկրամասերի ճակատագիրը: Իր շահերով և ընդգրկմամբ, հետևանքներով ու ազդեցությամբ 1176—1177 թթ. ավատատիրական մեծ ապստամբությունը ժր դարի Վրաստանի և Հայաստանի պատմության նշանավոր իրադարձություններից մեկն էր²⁹⁹:

²⁹⁹ Աշխատության տպագրության ընթացքում լույս տեսած նորագույն գրականության մեջ (З. М. Бунятов, Государство атабеков Азербайджана, Баку, 1978; Յ. Բեքսև, Саъиднао Ҷолидҷиҷуи ғоҳидаҳо да Ҷамо-наи Ҷуҷа XII Ҷаҷуҷи Ҷаҷуҷи, тоб., 1979; Ҷаҷуҷи Ҷаҷуҷи Ҷаҷуҷи Ҷаҷуҷи, III, тоб., 1979; Ս. Բունյադյան, Հայաստանը և սելջուկները XI—XII դդ., Երևան, 1980) միտումնադրությամբ և թյուր տեսակետներով առանձնանում է Չ. Բունյաթովի ուսումնասիրու-թյունը: Այսպես, հեղինակը թյուրիմացաբար 1163 թ. Անիի դեպքերի կապակցությամբ է մեջբերում Ստ. Օրբելյանի տեղեկությունը Նու-կուդյանների ուղարկած 60—հազարանոց զորքի մասին, այն դեպ-քում, երբ պատմիչի վկայությունը վերաբերում է 1176—77 թթ. իրադարձություններին (էջ 55—56): Հետադուրի կարծիքով, Անիի համար մզկիթ պալատին 1161 թ. մասնակցում էր Շահ-Աբմին Բեկ-թիմուրը (էջ 53), սակայն վերջինս միայն 1185 թ. իշխանության գլուխ անցավ իր թիվում: Միևնույն էլում հեղինակը ցանկանում է այն տպավորությունը ստեղծել, թե իբրև Անիի գտնվում էր Ազրեջա-նում. „В ша'бана 556 г. х. (август 1161 г.) грузинские войска под командованием царя Георгия III (1156—1184) вторглись в Азербай-джан и „овладев городом Ани, что в стране Арран“ (мадинат. Ани, мин билад Арран), перебили здесь множество жителей“: Առանց և Ազրեջանը միմյանցից որոշակիորեն տարբեր աշխարհա-գրական հասկացություններ են (տե՛ս El, New ed., vol. 1, pp 190—191, 660), ուստի իդուր են զրանց նույնականության պատճառ ստեղծելու ճիգերը: Բացի այդ, սկզբնաղբյուրի վկայությունը՝ հայ-կական քաղաքը Առանում տեղորոշելու վերաբերյալ, անառարկելի-որեն ընդունելու փոխարեն անհրաժեշտ էր այն համադրել հայկա-կան, վրացական կամ էլ զեթ արաբական ու պարսկական մյուս աղ-բյուրների տեղեկությունների հետ: Հեղինակը նույնպիսի հեղու-թյամբ ազրեջանական քաղաք է հայտարարում նաև Դվինը (էջ 203, հմտ. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, изд. З. М. Бунятова, Баку, 1973, стр. 361) հիմնվելով միայն հիմնակա-նում ժ. Գ. դարից հետո ապրած արաբ հեղինակների բացատրության կարծիք տեղեկությունների վրա և անտեսելով մնացած բոլոր աղ-բյուրները:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Ամփոփելով ժր դարի 20—70-ական թվականների պատ-մության ուսումնասիրությունը, կարելի է հանգել հետևյալ եզ-րակացությունների:

Նշված ժամանակահատվածը առանձնանում է Հյուսիս-սային Հայաստանի և Վրաստանի միջնադարյան պատմու-թյան մեջ թե՛ արտաքին քաղաքական, թե՛ ներքին սոցիա-լական պատմության առումով:

Արտաքին քաղաքական պատմության տեսանկյունից, ժր դարի 20-ական թվականներից, Դավիթ Շինողի հաղթա-կան պատերազմների ժամանակաշրջանի ավարտումով, Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի պատմության մեջ սկսվեց մի նոր շրջան, որը բնութագրվում է Հայաստանում հաստատված մահմեդական ամիրայությունների դեմ մզկիթ հարստե պայքարով: Այն, սակայն, ի տարբերություն Դա-վիթ Շինողի ժամանակաշրջանի, էական հաջողություններ չբերեց Վրաստանին: Այս կացությունը շարունակվեց մինչև ժր դարի 70-ական թվականների վերջը, և արտաքին ասպա-րեզում ուժերի փոխհարաբերությունը հօգուտ Վրաստանի փոխվեց միայն 80-ական թվականներին՝ Թամարի գահա-կալությամբ և ներքին ու արտաքին քաղաքական նոր կուրսի մշակմամբ:

Վրաստանի հետագա առաջխաղացման կասեցումը Հա-յաստանում պայմանավորված էր ոչ միայն մահմեդական ամիրայությունների համառ դիմադրությամբ, այլև Հյուսիս-սային Հայաստանում և Վրաստանում մշտապես գոյատևող ներդասակարգային պայքարով և լարված ներքաղաքական հարաբերություններով: Ներքին պատմության առումով

քննվող ժամանակահատվածը կարելի է անվանել թագավորական իշխանության կողմից՝ Դավիթ Դ-ի ժամանակ նվաճված դիրքերի պահպանման համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջան: Եվ եթե Գեորգի Գ-ին մեծագույն ջանքերի զնով հաջողվեց պահպանել թագավորական իշխանության տատանվող դիրքերը, ապա արդեն Թամարի գահակալության ըսկրզբում մեծատոհմիկների պայքարը հանգեցրեց թագավորական իշխանության և խոշոր ավատատերերի միջև նոր փոխհարաբերությունների հաստատմանը:

Ժի դարի 20—70-ական թվականներին ժամանակահատվածը նշանակալի ազդեցություն թողեց Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի, ավելի ճիշտ՝ ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, պատմության հաջորդ ժամանակաշրջաններին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածի վերջում ասպարեզ եկած նոր ուժերն էին, որ պայմանավորեցին Հայաստանի և Վրաստանի պատմության հետագա ընթացքը ընդհուպ մինչև մոնղոլական արշավանքները: Ըստ էության, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի ծնունդն էին Զաքարյանները, որոնց էլ վիճակված էր գլխավորել Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերածնունդը ԺԴ դարի սկզբում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
Ց Ա Ն Կ

- Աբգարյան Գ., Մատենագրական նորություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1964, № 1:
- Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Բ, «Երկեր», հ. Դ, Երևան, 1970:
- Աբրահամյան Ա., Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները (առանձնատիպ «Եմիածին» ամսագրից), Երևան, 1953:
- Նույնի, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1956:
- Նույնի, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973:
- Նույնի, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956:
- Նույնի, Ներկա թվականի սկզբնավորությունը ըստ հայ տոմարագետների հաշվումների, ՊԲՀ, 1970, № 3:
- Նույնի, Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունը, «Էջմիածին», 1952, № 1—2:
- Ալիշան Ղ., Հայապատում, հ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1901:
- Նույնի, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:
- Աղամյան Ի., Հայկական թուականի մասին գիտելիքներ, «Բազմալեզու», 1966:
- Ակիբյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Ա, Վիեննա, 1922:
- Նույնի, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956:
- Անադյան Հ., Հայերեն արձատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977:
- Նույնի, Հայոց անձանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942 և հ. Ե, Երևան, 1962:
- «Անանուն ժամանակագրություն», կազմեցին Հովհ. Մանվելյան, Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1940:
- Առափելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 2, Երևան, 1964:
- Ավագյան Ս., Մորո Զորո վանքը և նրա վիճարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, № 3—4:
- «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» (Յակուտ ալ-Համավի, Աբու-լ-Ֆեդա, Իբն Շադդադ), կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
- Բարսյան Լ., Զաքարյանների ֆեոդալական իշխանության առաջացման հարցի մասին, ՊԲՀ, 1962, № 1:

Նույնի, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը
XIII—XIV դարերում, Երևան, 1964:

Բաղալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970:

Բաղդասարյան Է., XIII դարի մի ժամանակագրության հեղինակի մասին,
ՊՐՀ, 1971, № 2:

[Գրիգոր Ակենցի], Պատմություն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետրբուրգ,
1870:

«Դիվան հայ վիմագրության», I, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:

«Դիվան հայ վիմագրության», III, կազմեց Ս. Բաղդասարյան, Երևան,
1967:

«Դիվան հայ վիմագրության», VI, կազմեցին Ս. Ավագյան և Հ. Ջան-
փոլադյան, Երևան, 1977:

Երեմյան Ս., Ամիրսպասալար Զաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944:

Նույնի, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կա-
բինետի աշխատություններ», 2, Երևան, 1947:

Նույնի, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ,
1902:

Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1968:

Նույնի, Շիրակացու 532-ամյա աղյուսակը և հայկական տոմարը, ՊՐՀ,
1971, № 1:

Թումանյան Մ., Մի քանի նկատողություններ Մամիկոնեանց զաղթականության
մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1911:

Թուրջյան Հ., Շահ-ի-Արմեններ, ՊՐՀ, 1964, № 4:

Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967:

Խաչիկյան Լ., Ժն դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, մասն
Բ, Երևան, 1958 և մասն Գ, Երևան, 1967:

Խաչիկյան Լ., Հակոբյան Վ., Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական
սկզբնաղբյուրները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1949, № 2:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961:

«Կնիք հաւատոյ», Էջմիածին, 1914:

Հակոբյան Վ., Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկա-
գիր» (հաս. գիտ.), 1952, № 8:

«Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976:

Հառնաբունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը,
«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1:

Հառնաբունյան Վ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964:

Նույնի, Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետությունը,
ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 8:

Նույնի, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները,
Երևան, 1960:

Հյուսիսային Հ., Հին հայոց տեղույ անունները, Վիեննա, 1907:

Հովհաննիսյան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

Հովսեփյան Գ., Խաղաղական կամ Պռուշանք հայոց պատմության մեջ,
Անթիլիաս, 1969:

Նույնի, Մխիթար Այրիվանցի. Նորագիտ արձանագրություն և երկեր,
Երուսաղեմ, 1931:

Նույնի, Նիսիբեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի
պատմության, պր. Ա, Երուսաղեմ, 1935:

Ղարիբյան Ի., Կյուրիկյան թագավորության հռչակման տարեթիվը շուրջ,
«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1:

Ղաֆաղարյան Կ., Հաղարտ, Երևան, 1963:

Նույնի, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Մաքսույան Բ., Գիտություններ Կյուրիկյանների պատմության վերա-
բերյալ, ՊՐՀ, 1968, № 3:

Նույնի, Լուսիա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրա-
բեր», 1976, № 3:

Նույնի, Կայան բերդի և դավառի տեղագրությունը, «Լրաբեր», 1972, № 2,

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության,
«Երկեր», հ. Գ, Երևան, 1977:

«Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան,
1951 և հ. 2, 1956:

Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898:

Նույնի, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանո-
թագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973:

Մելիսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.
Ա, Երևան, 1934, հ. Բ, Երևան, 1936:

Միխայել Ասուրի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871:

Մխիթար Այրիվանցի, Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Երևան, 1975:

Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջը,
Երևան, 1966:

Մովսիսյան Ղ., Լուսի Կյուրիկյան թագավորներու պատմությունը, Վիեննա,
1923:

Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան,
1977:

Նույնի, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում, «Լրաբեր»,
1966, № 3:

Նույնի, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում. Պղնձահանք,
«Լրաբեր», 1973, № 1:

Նույնի, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում. Կոդաքար (Բա-
րանա), «Լրաբեր», 1974, № 1:

გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა თბ., 1961.

გრიგოლია კ., „დავითის ცხოვრებაში“ დამოწმებული ერთი ტერმინის განმარტებისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971.

სოყნის, თამარის მეორე ისტორიკოსის ეინაობისა და მისი თხზულების დათარიღებისათვის, თსუ შრომები, ტ. 108, თბ., 1964.

სოყნის, ისევ დავითის ისტორიკოსის ეინაობის შესახებ, „მრავალთავე“, III, თბ., 1973.

სოყნის, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ავტორის ეინაობის საკითხისათვის, „XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები“, თბ., 1968.

დავლიანიძე ლ., დავით V სომხურ საისტორიო მწერლობაში, „მაცნე“ (ისტ.), 1974, № 4.

სოყნის, მათე ურპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966.

სოყნის, მხითარ გოშის „აღბანეთის ქრონიკა“, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, თბ., 1968.

ლონდუა ვ., თამარ მეფის და რუსუდანი, „საისტორიო ძიებანი“, I, თბ., 1967.

„მეტლთა და შვილთა მნათობთათვის“, გამოსცა ა. შანიძემ, თბ., 1975.

ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შეესებული ახლად შექმნილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულისა ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, წ. 1, ტფ., 1885.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.

თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსკურსია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937.

სოყნის, საისტორიო მასალანი, წ. II, თბ., 1912.

ისთახრი, ჭუდუდ აღ-ალემი, ჰამდალლაჰ კაჯვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვ. ფუთურიძისა, თბ., 1937.

ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კ. კეკელიძის რედ., თბ., 1941.

აკაბაძე ს., დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის ეინაობა, ტფ., 1913.

კეკელიძე კ., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. XII, თბ., 1973.

სოყნის, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1958.

კიკნაძე რ., ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, თბ., 1975.

ლორთქიფანიძე მ., ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში, „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, წ. I, თბ., 1970.

მაისურაძე გ., ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966.

მაკალათია ს., სეტის მეთორმეტე საუკუნის ვერცხლის სურა, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, ტფ., 1929.

მარგარიანი პ., რამდენიმე ეპიზოდი XII საუკუნის მეორე მეოთხედის საქართველოს ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 165, 1975.

მელიქსეთ-ბეგი ლ., თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტაოკონიმიკის შესწავლისათვის, „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, 1934.

სოყნის, ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები, ტ. 108, თბ., 1964.

სოყნის, სტეფანე სიენიელის „ორბელთა ისტორიის“ ქართული ვერსია, „საისტორიო მოამბე“, 6, თბ., 1952.

სოყნის, „ჩრდილო მხარეთა სომეხნი მოძღვარნი“ და მათი ეინაობა, ტფ., 1928.

მეტრეველი რ., დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965.

სოყნის, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1972.

სოყნის, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დათარიღებისათვის, „მნათობი“, 1970, № 6.

სოყნის, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973.

მესხია შ., თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი ცნობის გაგებისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971.

სოყნის, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

სოყნის, შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან, „მნათობი“, 1970, № 1.

სოყნის, ძლევაჲ საკირველი, თბ., 1972.

მუსხელიშვილი დ., კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, III, თბ., 1967.

მუსხელიშვილი ლ., არქეოლოგიური ექსკურსია მაშხარის ხეობაში, თბ., 1941.

სოყნის, თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა ჰამამლუს XII ს-ის წარწერებთან დაკავშირებით, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ X—B, თბ., 1940., მცირე ქრონიკები, თბ., 1968.

ნადირაძე გ., ნიკოლოზ ურბნელი—საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, თბ., 1973.

ოდიშელი კ., დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ეინაობის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, ტ. 5, თბ., 1963.

პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

ჟორდანია თ., ქრონიკები, წ. 1, ტფ., 1872.

საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958.

სილაგაძე ბ., XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966.

სტეფანაძე გ., საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 1, თბ., 1955, ტ. 2, თბ., 1959

ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძემ, ტ. 2, თბ., 1965, ტ. 3, თბ., 1970.

ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1973.

შანიძე ა. და ცისკარიშვილი ვ., ბარანის ციხის წარწერა, „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“, ტ. 11, თბ., 1968.

შოშიაშვილი ნ., თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, „შოთა რუსთაველი—ისტორიულ-ფილოლოგიური ძეგლები“, თბ., 1966.

სოუქსი, XII—XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთაველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, „ცისკარი“, 1965, № 9.

ჩხატარაიშვილი ქ., უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966.

სოუქსი, ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ისტორიიდან, „მაცნე“ (ისტ. ს.), 1971, № 4.

ცინცაძე ი., ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1956.

ჯავახიშვილი ივ., ახლად აღმოჩენილი „ქართლის ცხოვრება“ და თამარის აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფ., 1923.

სოუქსი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1965, წ. 3, თბ., 1966.

სოუქსი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 2, ნაკვ. 1, თბ., 1928, წ. 2, ნაკვ. 2, თბ., 1929.

სოუქსი, ქართული საისტორიო მეწერლობა, თბ., 1945.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971.

Алексанян В. С., Жизнь, деятельность и научно-историческое наследие Степаноса Орбеляна (автореферат канд. дисс.), Ереван, 1975.

Альтман М. М., Исторический очерк города Гянджи, ч. 1, Баку, 1949.

Аристарх Ластиверти, Повествование, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968.

Бакрадзе Дм., Кавказ в древних памятниках христианства, «Записки общества любителей кавказской археологии», книга 1, Тифлис, 1875.

Бартольд В. В., Сочинения, т. 2, ч. 1, М., 1963.

Басили, Историк царицы Тамары, «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938.

Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

Бунятов З. М., Новые материалы о землетрясении в Гяндже 1139 г., «Доклады АН Аз. ССР», т. XXI, № 1, 1965.

Вардан Великий, Всеобщая история, перевел Н. Эмин, М., 1861.

Гамрекли В. Н., Двалы и Двалетия в I—XV вв. н. э., Тбилиси, 1961.

Гордеев Д., Об экспедиции КИАИ в район Дебеда-чая в конце 1925 начале 1926 гг., «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1926.

Гусейнов Р. А., Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье, «Палестинский сборник», вып. 21 (84), 1970.

Дарчашвили Ш. Я., Армянские лапидарные надписи как источник истории Грузии (XII—первая треть XIII в.), (автореферат канд. дисс.), Тбилиси, 1975.

Еремян С. Т., Агарцинская надпись 1184 г., «Исследования по истории культуры народов Востока». Сборник в честь академика И. А. Орбели, М.-Л., 1960.

Его же, Армения в IX—первой четверти XIII в., «Очерки истории СССР, период феодализма (IX—XV вв.)», ч. I, М., 1953.

Его же, О рабстве и рабовладении древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

Его же, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI в., «Լրաբեր», 1971, № 3.

Его же, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, «Научные труды ЕГУ», т. XXIII, 1946.

Ерицян А., Монастырь Ахтала, «Кавказская старина», 1872, № 1.

Жордания Ф., Хроника абхазских царей, «Духовный вестник грузинского экзархата», 1902, № 13—14 (отд. оттиск).

Из «Истории Майяфарикина» Ибн ал-Азрака ал-Фарики, перевод с арабского А. Дж. Мамедова, «Труды Института истории АН Аз. ССР», т. XII, Баку, 1957.

Какабадзе С., Грамота груз. царя Георгия III по поводу восстания князей Орбел-и в 1177 г., «Известия Кавказск. ист.-арх. ин-ститута», т. IV, Тифлис, 1926.

Крачковская В. А. и Крачковский И. Ю., Из арабской эпиграфики в Ани, «Академия наук СССР—академику Н. Я. Марру», М.-Л., 1935.

Крачковская В. А., Арабская надпись из раскопок Н. Я. Марра в Ани, «Краткие сообщения Ин-та истории мат. культуры», вып. XV, 1947.

Лэн-Пуль С., Мусульманские династии, СПб, 1899.

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.

Лордкипанидзе М. Д., История Грузии XI—начала XIII в., Тбилиси, 1974.

Марр Н. Я., Ани, М.-Л., 1934.

Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира, Баку, 1940.

«Матиане Картлиса», Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976.

Меликсет-Бек Л. М., Гадженк-Гачнан, «Христианский Восток», том. VI, вып. I, Петроград, 1917.

Мхитар Гош, Албанская хроника, предисловие, перевод и комментарии З. М. Бунятова, Баку, 1960.

Мурадян П. М., Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII в., Ереван, 1966.

Его же, К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении в XII веке, «*Բանբեր Մատենագիրանի*», № 9, Ереван, 1969.

Его же, Об издании и переводе одного отрывка из памятной записки Давида Кобайрского, «*Պատմա-բանագիրական հանդես*», 1973, № 2.

Пагирев Д. Д., Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Тифлис, 1913.

Рашид-ад-дин Фазлуллах, Джами-ат-таварих (Сборник летописей), т. III, Баку, 1957.

Саркисян Г. Х., О двух значениях термина дастакерт в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран», М., 1967.

Такайшвили Е., Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, Тифлис, 1905, вып. IV, Тифлис, 1913.

Его же, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», вып. 1, Тифлис, 1906.

Его же, Тбетское четвероевангелие XII века, «Материалы по археологии Кавказа», вып. XII, М., 1909.

Шарифли М. М., Феодалные государства Азербайджана второй половины IX—XI вв. (автореферат докт. дисс.), Баку, 1965.

Шмерлинг Р., Долидзе В., Барнавели Т., Окрестности Тбилиси, Тбилиси, 1960.

Юзбашян К. Н., Анийская рукопись 1298 г., «*Բանբեր Երևանի համալսարանի*», 1971, № 2.

Bosworth C. E., The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000—1217), «The Cambridge History of Iran», vol. 5, Cambridge, 1968.

Brosset M., Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, S.-Pét., 1851.

Brosset M., Collection d'histoires Arméniens, t. II, S.-Pét., 1876.

Brosset M., Lettres de M. Bartholomaei, relatives aux antiquités géorgiennes, «Mélanges Asiatiques», t. II, 3e livr., S.-Pét., 1854.

Dowsett C. J. F., The Albanian Chronicle of Mxitar Goš, BSOAS, vol. XX, part 3, 1958.

EI, numb. 41, Leyden-London, 1930.

EI, New ed., vol. 2, fasc. 38, Leyden-London, 1965.

Grumel V., La chronologie, Paris, 1958.

Lambton A. K. S., The Internal Structure of the Saljuq Empire, «The Cambridge History of Iran», vol. 5, Cambridge, 1968.

Minorsky V., Caucasia in the History of Mayyāfāriqīn, BSOAS, vol. XIII, part 1, 1949.

Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, 1953.

Saint-Martin J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819.

Toumanoff C., The Mamikonids and the Liparitids, «Armeniac», Venise, 1969.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ XII в.

(Резюме)

XII век занимает особое место в многовековой истории армянского и грузинского народов; его начало ознаменовалось значительным усилением Грузии, а в период царствования Давида Строителя (после падения царства ширакских Багратидов) в ее состав были включены и северные районы Армении. Объединенная Грузия проявляла постоянный интерес к остальным частям Армении, вступая в длительную и упорную борьбу с другими государственными образованиями Закавказья. Продвижение Грузии в южном направлении протекало в весьма сложных внешних и внутривнутриполитических условиях (энергичные действия соседних мусульманских политических единиц и цели, стремления родовой феодальной аристократии в самом грузинском царстве).

Цель данной работы исследовать ключевые вопросы истории шести десятилетий. С 20-х годов XII века политическая ситуация в Закавказье стабилизируется, а с 80-х годов намечается ослабление мусульманских эмиратов, вследствие чего вскоре освобождается почти вся Восточная Армения. Что касается внутренней жизни, то давняя борьба между царской властью и крупной феодальной знатью после смерти Давида IV разгорается с новой силой и достигает своего апогея в 70-х годах XII века, но решительных успехов феодальная знать добилась только в 80-х годах.

Исследование состоит из введения, обзора источников и литературы, трех глав и послесловия.

Первая глава—«Северная Армения и Грузия во второй четверти XII в.»—начинается очерком политической обстановки, создавшейся в 20-х годах XII в. Вто-

рая часть главы посвящена борьбе Грузии против мусульманских эмиратов в Армении. В частности, освещается ход военных действий между Грузией и гандзакским атабеком Кара-Сонкур. Особое внимание уделено мероприятиям царя Грузии Деметре I (1125—1155/56) в 30-х годах XII века в Армении.

В 1130 г. на Гагской равнине Деметре I обратил в бегство Шах-Армена, а в следующем году грузинские войска под предводительством Иванэ и Абулэта Абулетисдзе дошли почти до Двина и имели кровопролитные бои в Гарни. Беспощадная борьба между анийскими Шеддадидами и владельцами Битлиса и Арзена за Двин способствовала продвижению грузинских сил. Но позиции эмира Туган Арслана ал-Ахдаба и его сына Хурти (владельцев Битлиса и Арзена), которые в 1130 г. вновь захватили Двин, были, вероятно, очень прочны. Князья Абулетисдзе были разбиты, и Грузия до 60-х годов XII в. не предпринимала попыток наступления по направлению к Двину.

Преемник Деметре I Георгий III (1156—1184) главное внимание перенес на Ани, изучению истории которого отведена *вторая глава* работы.

В интересующий нас период протекавшая за Ани борьба оказала влияние на судьбу не только самого города, но и соседних областей. Острая и упорная борьба вокруг Ани была обусловлена как важным военно-стратегическим положением, так и большой торгово-экономической ролью города. Проблема этого города вызвала острые конфликты и в самом грузинском государстве, являясь объектом борьбы между царем и крупными феодалами.

Третья глава труда посвящена внутривнутриполитической жизни и внутрикласовой борьбе в Грузии и в Северной Армении в интересующий нас период. Исследование этой проблемы важно как для освещения многих существенных вопросов внутренней и внешней истории средневековых государств, так и для выяснения путей и тенденций развития феодального строя, особенностей политической и экономической жизни в разных странах.

В эпоху развитого феодализма внутрикласовая борьба в Грузии охватила все слои господствующего класса. В XII в. одной из арен внутрикласовой борьбы

была включенная в сферу грузинской государственности Северная Армения и ее центр—город Лорэ. Борьба за Лорэ и окрестные владения особенно разгорается во второй половине XII в. В ряде случаев в обострении внутренних конфликтов значительную роль играл город Ани. Изучение этих эпизодов внутриклассовой борьбы в грузинском царстве в XII в., связанных с историей Северной Армении и Ани, представляет также арменоведческий интерес, во многом способствует освещению социально-политической истории средневековой Армении¹.

¹ Исследованию этих вопросов посвящены следующие работы автора на русском языке: К хронологии восстания, возглавленного Иванэ Орбели, «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1975, № 4, стр. 147—153; К истории и хронологии внутриклассовой борьбы в Грузии и Северной Армении в 30—50-х гг. XII в., «Кавказ и Византия», вып. I, Ереван, 1979, стр. 56—66; Северная Армения и Грузия в 20—70-х годах XII века. (Автореферат канд. дисс.), Ереван, 1979.

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղա 190
 Աբաս, Կարսի թագավոր 200
 Աբաս Կյուրիկյան 49, 54, 139
 Աբգարյան Գ. 11
 Աբղալան Ա. 18, 43, 179, 184
 Աբեղյան Մ. 11
 Աբրահամյան Ա. 9, 15, 145, 179, 181, 182, 201
 Աբրահամյան Հ. 16
 Աբուլան Ի. 29
 Աբուլասան 213, 215, 219
 Աբուլավար Շեղաղյան, Հայր Մանուշ ամիրայի 85—87
 Աբուլավար Շեղաղյան, որդի Մանուշ ամիրայի 88, 90, 93, 96
 Աբուլբ 68—69, 72—73, 75—76, 92—96, 130, 134—135, 137—139, 142
 Աբուլբրիսաններ 52, 70, 93, 95, 129—130, 135, 137, 139—140, 142—143
 Աբուլ-Ֆեղա 32, 62
 Աբու-Նասր 89
 Աղամյան Ի. 182
 Աբրահ 131
 Ալիշան Ղ. 11, 12, 16, 36, 37, 55, 61, 71—73, 84, 88, 99, 101, 102, 104, 108, 111, 112, 115, 139, 142—144, 146, 208
 Ալուման Մ. 43
 Ալի-Արսլան 48, 83—87
 Ալ-Քամալ ալ-Սիմիրումի 61
 Ակիեյան Ն. 43, 46, 102, 155, 156, 210, 214
 Անմադ իբն Սուֆան 62
 Անմադիլաններ 81
 Աղսարան 48
 Աղ-Սոնկուր Բ Անմադիլան 100, 109
 Անադյան Հ. 95, 156
 Ամատունիներ 208
 Ամիր-Հասան 120
 Ամիր-Քուրդ Արծրունի 104, 187, 207—219
 Այնանջ 63
 Այնի 99
 Անանիա Դվնացի 164, 189
 Անդրեաս 213
 Անտոն 211, 222
 Աշոտ Գ Ողորմած 47
 Աշոտ, հղբայր Փատուների 87
 Ապիրատ, Հասանյան-Ապիրատյան տոհմից 155
 Ապիրատ, հղբայր Անիի Բարսեղ արքեպիսկոպոսի 102, 120, 156
 Ապլլարիպ 120
 Առաքելյան Բ. 41, 83, 91, 92, 99, 101, 104, 118, 120
 Ասաթ Գրիգորիսան 160, 221
 Ասամ (Ասաթ) Գրիգորիսան 159
 Ասողիկ 17, 47, 200
 Ավագյան Ս. 20, 211, 214
 Ավետիս 11

Ատրատին 98, 146
Արդոսի որդի 77, 107
Արզու խաբուն 220
Արծունիներ 45
Արծունիներ Մահկանաբերդի 104, 208, 215, 219
Արսեն 22, 23
Արսլան-Բողմիշ 79
Արսլան, որդի Մահմուդ Շեղդադ-յանի (ենթադրյալ) 116, 117
Արսլան (Ալիասյան), (սուլթան) 62, 100, 108, 112, 113, 115—117, 120, 192
Արտուս իբն Էկսեր 65
Արտուկյաններ 63, 65, 77, 78, 81
Արֆաման 63
Ախրիզն 206, 216, 218, 219
Բաբայան Լ. 43, 208
Բագրատ Գ 158
Բագրատ Գ 21, 48, 85, 87, 119, 121, 125, 132, 133, 158, 170, 171
Բագրատունիներ (Հայկ.) 45, 46, 50, 81, 119, 122
Բագրատունիներ (վրաց.) 133
Բաղայան Հ. 108, 179, 182
Բաղդասարյան Է. 15
Բաղվաշներ 51, 126, 152
Բասիլի, պատմիչ 28, 29
Բասիլի, հղբայր Աբուպասանի 213
Բարամ Վարդանիսան 221
Բարբիկյան Հ. 68
Բարխուդարյան Մ. 218
Բարխուդարյան Ս. 20
Բարնավելի Թ. 31
Բարսեղ Ա., (կաթողիկոս) 87
Բարսեղ, Անիի արքեպիսկոպոս 102, 120, 156, 214
Բարսեղ, Հաղբատի արքեպիսկոպոս 213, 214
Բարֆխարովս 52

Բաֆրան Ա. 31
Բաֆրան Գ. 34, 131
Բեկ-Բլմուր 224
Բերանիշվիլի Ն. 40, 129, 152, 169—172, 174, 175, 200, 204, 206
Բլու Զաֆար 207
Բոզվերան Ա. 23
Բոռնազյան Ս. 224
Բոսվորք Ք. Է. 43, 86
Բոցո 161
Բոցո Բոցոյի որդի 161, 173
Բոցո Զադլի 221
Բրսն Մ. 12, 36, 55, 73, 75, 78, 134, 142, 152, 169
Բուզան 60, 61
Բունիարով Զ. 224
Բուրհան ալ-դին Աբու Նասր Մասուդ Անեցի 103
Գագեցիներ 207
Գագիկ Աբասյան 45
Գագիկ, որդի Դավիթ Անհողինի 158
Գամրելի Թորելի 162—164, 186, 205, 207, 220
Գեորգի, արքայազն 130—132, 134, 135
Գեորգի Ա 132, 133, 158
Գեորգի Բ 21, 50, 51, 53, 125, 126, 133
Գեորգի Գ 5, 9, 24—26, 31, 37, 76, 98, 100—105, 107—122, 128, 129, 133, 140—143, 145—148, 153, 164, 167, 171, 172, 175, 177, 181, 184—189, 191—205, 207, 208, 211, 214, 216—218, 220—222, 226
Գեորգի Դավրի որդի 133
Գեորգի-Լաշա 24, 73, 98, 132, 133, 136, 138, 139, 174, 177, 204

Գեորգի Ռուս 26, 126, 147, 160—162, 165, 173, 175, 207, 218, 220, 221, 223
Գրիգոլ 159, 160
Գրիգոլիսաններ 159, 160, 166
Գրիգոր Ակնեցի 17, 208, 219
Գրիգոր Ապրաթյան Մաթիս-տրոսյանց 102, 155, 156, 166, 186
Գրիգոր Երեց 9, 63, 98, 103, 106, 108, 146, 163
Գրիգոր-Համամ 158
Գրիգոր Մագիստրոս 46
Գրիգոր, որդի Վասակ Հասանյան-Ապիրատյանի 46, 65
Գուրանդուխտ 131
Գուրգեն 47
Դանիշմանյաններ 78
Դավիթ Ալավկա որդի 201
Դավիթ Անհողին 47, 48, 158
Դավիթ Գ Շինող 5, 8, 9, 21—24, 37, 41, 42, 49, 51—59, 66—68, 88—94, 96, 100, 103, 119, 125, 126, 128, 129, 131—133, 140—142, 148, 152, 158, 159, 171, 198, 200, 222, 223, 225, 226
Դավիթ Ե 16, 131, 133, 140—146, 208
Դավիթ Կյուրիկյան 49, 143
Դավիթ Քորայրեցի 18, 149, 167, 172, 176, 178—191, 193, 194, 204, 209, 210
Դավիթանիսան Լ. 9, 43, 70, 135
Դավուդ Արտուկյան 67
Դաուլատ շահ 79
Դեմետրե Ա 5, 9, 23, 24, 32, 54, 66, 68—71, 73—75, 80, 97, 103, 128—145, 147, 148, 153, 208
Դեմետրե, հղբայր Բաղրատ Դ-ի 132

Դեմեա 141, 145, 147—149, 154, 167, 176, 177, 186, 187, 193, 195, 204
Դոնգուա Վ. 28
Դուսեթ Զ. 16
Դուբեյս իբն Սադակա 56
Ելիկում 190
Երվուդ 47, 61, 62, 64, 65, 75, 100, 104, 106, 108—114, 116, 118, 120—122, 189—192
Երվուդյաններ 159, 189, 190, 192, 193, 197, 224
Եվսերիոս Կեսարացի 10
Երեմյան Ս. 39, 55, 119, 125, 169, 209, 210, 212, 213, 217
Երիցյան Ա. 169
Զահիր աղ-դին Իբրահիմ իբն Սուլման 62, 67, 68
Զաֆար Զաֆարյան 207, 208, 214
Զաֆարյաններ 122, 155, 166, 175, 188, 206, 207, 217, 220, 224, 226
Հմին Մ. 12, 55, 61, 135
Էյուբյաններ 64
Էփրիկյան Ս. 168
Թադաշվիլի Ն. 31, 165
Թամար 5, 7, 24—29, 76, 77, 79, 106, 107, 109—111, 113, 128, 132, 133, 140, 149, 159, 161, 164, 165, 173, 175, 185, 190, 200, 203, 205—207, 209, 212, 213, 220—223, 225, 226
Թեվդորե 132
Թիրֆաշ Աբուլբիսան 142
Թորելներ 162—164, 166
Թորդուա Պանկխեցի 137

Թուղան Արսլան ալ-Անդար 74—
76, 79, 89
Թումանյան Բ. 179, 182
Թումանյան Մ. 151
Թուրջյան Հ. 64

Ժորդանիա Թ. 31, 177
ժուզե Պ. 67

Իբն ալ-Արալ ալ-Ֆարիկի տե՛ս
Ֆարիկի
Իբն ալ-Ասիր 32, 67, 98, 99, 109,
114
Իբն-Շադադ 32
Իմադ ադ-դին ալ-Իսպահանի 72,
192

Ինա Օրբելի 204
Իսահակ 140
Իվանե Աբուլեքիսն 68, 72, 73,
75—80, 92, 93, 95, 96, 107,
130, 134—140, 142, 143, 152
Իվանե Բաղվաշ 151
Իվանե Զաֆարյան 155
Իվանե (Ղվարղվարե) Զադելի
Յիսիսըվարցի 161, 162
Իվանե Վարդանիսն 165
Իվանե Օրբելի, (ամիրսպասալար) 105, 106, 110, 115, 118—
121, 142, 148, 157, 164,
176, 186, 187, 189, 193,
196, 204

Իվանե Օրբելի, պապ Իվանե Օրբե-
լի ամիրսպասալարի 68, 152,
153

Լամբրոն Ա. 43
Լեն Պուլ Ա. 43
Լեո 47
Լիպարիտ Բաղվաշ 51, 119, 125,
151, 158
Լիպարիտ, Թոռ Իվանե Օրբելու 190
Լիպարիտիսնների տոհմ տե՛ս
Բաղվաշներ

Լիպարիտ Օրբելի 153, 154, 165,
176, 187, 189—191, 204,
205

Լորբիփանիսն Մ. 43, 92

Խաչատուր 210
Խաչիկյան Լ. 15, 162
Խավուս 208
Խզիլ 89
Խզիլ Արսլան 190, 191
Խոշաֆ 206
Խուրասար 186, 205, 216, 217
Խույեր Շեղդադյան 98
Խուրի 75, 79, 107

Մովիզ, (սուլթան) տե՛ս Արսլան
սուլթան

Կախա, էրիսթավ 163
Կախ (Կախա) Թորելի 164
Կախա Թորելի 162, 163
Կակաբան Ս. 22, 31
Կայենցիներ 155, 166
Կարա-Սոնկուր 68, 70—73, 80
Կարասուղլյաններ 71
Կեկելիսն Կ. 22, 27, 77, 174
Կիկնան Ռ. 27
Կիրակոս Գանձակցի 17, 49, 104,
209, 210, 220
Կյուրիկե Բ 48, 49, 54
Կյուրիկե Գ (Վիրիկե) 143 157,
158
Կյուրիկյաններ 47—50, 119, 143,
152, 154, 157
Կուզ, (ամիրա) տե՛ս Թուղան Արս-
լան ալ-Անդար
Կուտր ադ-դին իլ-Ղազի 77, 78
Հակոբ 140
Հակոբյան Վ. 15, 18, 149, 178,
180—182, 184, 193
Համագասպ 214
Համգալան Ղազվինի 111

Հասան, Մամիկոնյան-Համագասպ-
յան տոհմից 214

Հասան Կայենցի 155, 215, 216,
218, 219

Հասան Մագիստրոս 102
Հասանյան-Ապիրատյան տոհմ
46, 87, 102, 155, 156, 166
Հարությունյան Բ. 46
Հարությունյան Վ. 83, 91, 215,
216

Հյուրժման Հ. 168
Հոբ 213
Հովհաննես Իմաստասեր 9, 144,
182

Հովհաննիսյան Մ. 170
Հովսեփյան Գ. 18, 38, 104, 120,
188, 194, 208, 212, 214,
218, 219

Հուսեյնով Ռ. 43

Ջազան Աբուլեքիսն 52

Ջարիբյան Ի. 47
Ջաֆարյան Կ. 20, 113, 157,
175, 210, 211, 214, 217,
219

Ղաուխիշվիլի Ս. 27, 34
Ղվարղվարե Զադելի 161
Ղվարղվարե Բ 162
Ղվարղվարե Գ 162
Ղուրլու Արսլան 126, 221, 223

Ճիաբե 188, 206, 220

Մաքսույան Ռ. 43, 47, 167, 209,
216
Մակլարիա Ս. 164, 165
Մամուդ Շեղդադյան 98, 116,
117

Մանուկ, (սուլթան) (Բ) 54, 61,
67, 117

Մամիկոնյան-Համագասպյան տոհմ
215

Մամիկոնյաններ 151, 208

Մալսուրան Գ. 18
Մանեդյան Հ. 38, 39, 46, 47,
50, 61, 64, 83, 85, 86, 91,
97, 98, 106, 109, 116, 117,
119, 120, 147, 157, 178, 212

Մանվելյան Հ. 16
Մանուչ 65, 83—89, 97, 101,
117, 155

Մառ Ն. 38, 86

Մասուդ 61

Մատթեոս Ուոհայեցի 8, 9, 48,
60, 63, 66—68, 78, 90, 91,
97, 98, 103, 106, 108, 131,
132, 146, 164

Մարձպան 214

Մելիֆ-շան 46, 48—50, 52, 60,
61, 65

Մելիֆոս-Բեկ Լ. 30, 39, 48, 64,
73, 85, 90, 98, 105, 108,
110, 111, 169, 184

Մեմնա Բոցյուր ռդի 161

Մեմնա Զադելի 161

Մեսիխա Շ. 43, 44, 95, 209, 212

Մեռեկի Ռ. 41, 193, 212, 213

Միխայել Ասուրի 17, 62, 63, 98,
108

Մինոսկի Վ. 42, 66, 74, 79,
85—87, 92, 97, 98, 101, 113

Միրան տե՛ս Մուքման Բ

Միխայել Միրանիսն 222

Մխիթար Այրիվանցի 17, 46, 48,
69, 70, 90, 118, 194, 199,
200, 208

Մխիթար Անցի 14

Մխիթար Գոշ 15, 16, 37, 61, 70,
72, 101, 103, 110, 111, 121,
143, 144, 146, 201, 207, 208,
218

Մնացականյան Ա. 158

Մոդիստոս Աբուլեքիսն 52

Մովսես Խորենացի 10

Մովսիսյան Ղ. 44, 47, 48, 50,
157, 158

Մովսիսի որդիներ 146, 163

Մովսիսյաններ 62

Մունամադ, եղբայր Արսլան սուլ-
թանի 192

Մունամադ Փանլավան 190, 192

Մունամեդ Տափար 52

Մումինա խաթուն 62

Մունաջիմ-Քաշի 85, 86

Մուսլիսիշվիլի Վ. 175

Մուսլիսիշվիլի Լ. 44, 162, 163

Մուրադյան Պ. 29, 41, 70, 142,
153, 169, 178

Յակուտ ալ-Համվի 32

Յուրի Բոգոլյուբսկի *սե'ս Գեորգի*
Ռուս

Նադիրաձե Գ. 44, 138

Նալբանդյան Հ. 32

Նաչմ ադ-դին Ալվի Արտուսյան
77, 78, 106, 107

Նաչմ ադ-դին իլ-Ղազի 56, 65, 78
Ներսես Շնորհալի 179, 214

Շահ-Արմեն (Շահ-Արմեններ) 11,
32, 62—65, 73, 77, 98, 100,
107, 108, 111, 113, 117,
122, 142, 146, 163, 164, 189

Շահինյան Ա. 179, 215

Շահնազարյան Ա. 207

Շահնազարյան Կ. 168

Շահնշահ Շեղդադյան 116, 118

Շահիձե Ա. 31

Շարիֆի Մ. 44, 61

Շեղդադյաններ 11, 21, 42, 46, 48,
59, 61, 74, 76, 82—84, 86,
88, 89, 93, 96—99, 101, 103,
105, 106, 114—118, 121, 122

Շոքա Արքավաշտձեի որդի 160

Շոքա Գրիգորյան 159

Շոշիաշվիլի Ն. 44, 163

246

Չամչյան Մ. 35, 84, 109

Չխատարաիշվիլի Ք. 186

Չօլի (Չավլի) 139

Պերսերյան Հ. 190

Պոդոսյան Ս. 44, 47, 109

Ջաբա 184

Ջուլալանց Ս. 219

Ջադելիներ 161, 162, 166

Ջանիօղլյան Հ. 20, 44, 209,
220

Ջավաիշվիլի Ի. 23, 28, 37, 73,
78, 98, 114, 118, 133, 141,
202, 208

Ջափար 119

Ջիֆուր 202

Ռատ, որդի Լիպարիտ Բաղվաշի 52
Րատ Սուրամցի 205

Ռուսուղան, զուստր Քամարի 24

Ռուսուղան, կին Իվանե Օրբելու
157, 204

Ռուսուղան, քույր Գեորգի Գ-ի 114

Ռուֆն ադ-դին Մունամադ Բ 100

Սաբա 184

Սադուն, աթաբեկ 208, 219

Սադուն, Անիի քաղաքապետ 101,
104, 105, 120

Սադուն, որդի Ամիր-Քուրդի 104

Սալդուխ 66, 98, 106, 107, 146,
208

Սահակյան Ս. 46

Սահլ Սմբատյան 158

Սալիր Կոլոնկելիսձե 160, 221

Սամվել Անեցի 9—11, 15, 37,
48, 51, 55, 60, 68—70, 72,
73, 75, 87—90, 92, 93, 95—
98, 106, 108—110, 112—113,
138—140, 144, 145

Սարգիս, եղբայր Ամիր-Քուրդի
144, 208

Սարգիս Ջաֆարյան երկայնարա-
զուկ 104, 105, 155, 172,
187, 206, 207, 209—212,
218

Սարգիս զորավար 74

Սարգիս, Մամիկոնյան-Համա-
զասպյան տոհմից 214

Սարգսյան Գ. 168

Սառ-Քեզին 60

Սենեֆերիմ 46, 47

Սեն-Մարտեն Ժ. 35, 73, 75, 168

Սիբիլ 170, 171

Սմբատ, Մամիկոնյան-Համա-
զասպյան տոհմից 214

Սմբատ Օրբելի, հայր Իվանե
Օրբելի ամիրսպասալարի 68,
105, 110, 142, 153

Սմբատ Օրբելի, որդի Իվանե Օր-
բելի ամիրսպասալարի 204

Սյունիներ 208

Ստեփանոս Սյունեցի 194

Ստեփանձե Զ. 44

Սուլայման իբն Գրվմուշ 52

Սուլեյման-շահ 100

Սուլթան Շեղդադյան 98, 117

Սուլիման 67, 68

Սուլիման ալ-Կուսրի 62, 68

Սուլիման Արտուսյան 65, 67

Սուլիման Բ Շահ-Արմեն 63, 64,
106

Սուլիմանյաններ 74

Վախրանգ, եղբայր Դեմետրե Ա-ի
131, 132

Վախրանգ Զ 25

Վախրանգի Բագրատիոնի 34, 35,
69, 91

Վահրամ, եղբայր Սարգիս Զա-
քարյանի 207

Վահրամ, հայր Ամիր-Քուրդի 144,
208, 213

Վահրամյաններ 207

Վասակ, եղբայր Ամիր-Քուրդի
144—146, 208

Վասակ, Հասանյան-Ապիրատյան
տոհմից 46

Վասակ, որդի Գրիգոր Մազիս-
տրոսի 46

Վասակ, Ութանյան տոհմից 214

Վարազդակուր Գամրեկելի 48

Վարդան Արևելյի 12—14, 46,
48, 49, 51, 55, 60, 63—65,
68, 70, 74—76, 83—90, 92,
94, 97, 104, 106, 108—
110, 115—118, 120, 130,
132—139, 142, 144, 150,
155, 164, 165, 178, 179,
184, 190, 199, 201, 202,
215, 218

Վարդան Դադիանի 173, 218

Վարդանիսձեներ 165, 166

Վարդան Կոլոնկելիսձե 160

Վարդան Հաղարտեցի 210

Տաշիրցիներ 154, 166

Տեր-Ավետիսյան Ս. 167

Տեր-Միքելյան Ա. 9, 10

Տեր-Մկրտչյան Կ. 210

Տեր-Ղևոնդյան Ա. 32, 74, 78, 86,
87, 101, 104, 107, 109, 113,
116, 122

Տուրիլ իբն Մանուկ (Բ) 56, 62,
100, 117

Տուրիլ Գ 192

Ֆիխիսլարցիներ 162

Ֆինցաձե Ի. 210

Ֆիսկարիշվիլի Վ. 31

Ֆվատ 131, 132

Ուրմազյան Հ. 46

Ուլու Դավիթ 132, 133, 137, 162,
202

Ուֆանց տոհմ 214, 215

150
 (ს) 84
 46
 247
 99, 101, 116
 75, 93, 96, 97
 84, 85, 87, 170
 47, 60, 84, 85, 87
 61

164, 189
 165, 204
 215
 214, 215
 214, 215

179
 19
 13—15, 18, 29, 31, 70, 119, 121, 126, 127, 137, 142—145, 147, 149—157, 161, 162, 166, 167, 175—177, 180, 186, 188, 194—197, 199, 204—207, 209, 211, 215—218, 220—223
 13—15, 35, 46—48, 50, 60, 64, 68—70, 72, 90, 92, 98, 102, 105, 108, 112, 120—122, 127, 139, 145, 147, 149—157, 161—163, 165, 168, 169, 172, 175, 176, 178, 179, 181, 183—187, 189—191, 193, 194, 198, 204—206, 215, 218, 224

77

79, 106, 107, 109, 113
 98, 99, 116
 32, 42, 77, 79, 98, 99, 101, 104, 106, 107, 109, 111, 113, 116, 118, 121

18, 43, 118, 179, 184
 78
 160
 31
 28
 31, 206
 34
 40, 41, 58, 124, 126—129, 147—149, 152, 158, 159, 165, 167, 169, 171—175, 186, 189, 192, 204, 206, 222, 223

23, 131
 165
 95
 23, 27, 29, 186
 9, 16, 43, 70, 132, 135, 138
 30
 132
 34, 69, 91, 131
 30, 31, 69, 91, 98, 165
 132
 76, 79
 111
 22
 22, 27, 29, 131
 27
 161
 76, 79
 79

43, 92, 105, 120—121, 129, 131, 144, 149, 154, 156
 18, 189
 164
 107
 13, 39, 73, 153, 184, 193
 44, 56, 89, 94, 96, 119, 209, 219, 224
 41, 52, 53, 57—59, 125, 126, 129, 131, 133, 149, 178, 189, 192, 193, 198
 175
 44, 161—163
 44, 131, 133, 138
 23
 13
 157, 158
 31, 141, 177
 116
 44, 70, 112, 116, 131, 164
 79
 111
 71
 20, 34
 31, 70, 190
 76, 79
 44, 95, 153, 162, 163
 167, 186
 13
 210
 20—24, 28, 37, 56—59, 69, 78, 91, 98, 111, 112, 114, 116, 118—120, 125, 127, 131—133, 137, 141, 145, 149, 153, 159, 160, 170, 178, 199, 202, 203, 208, 218
 111

151
 15
 43, 71
 96
 153
 153
 72
 28
 95
 43, 65, 67, 77, 78, 83, 86
 16, 71, 73, 224
 61
 55, 61, 135
 55
 224
 167
 43, 62
 212
 153
 40, 45, 83, 118, 164, 168, 209, 212—214, 217
 169
 30, 141, 177
 32, 74, 96
 32, 67, 71, 108, 109, 114
 31
 33, 88, 98
 33, 88
 21, 43, 51, 91, 92, 105, 116, 120, 156, 164, 192
 43, 62, 64, 65, 117
 32
 83
 38, 83
 39, 73
 16, 71, 102

Мурадян П. М. 13, 41, 167,
176, 179, 213
Пагирев Д. Д. 168
Рашид-ад-дин 190
Саркисян Г. Х. 168
Такайшвили Е. 31, 69, 206,
213
Шарифли М. Х. 44, 61, 84
Шмерлинг Р. 153
Юзбашян К. Н. 96, 156
Bosworth С. Е. 43, 52, 60,
62—64, 73, 86, 100, 192

Brosset M. 12, 55, 73, 75, 130,
134, 142, 152, 157, 169
Dowsett C. J. F. 16, 102
Grumel V. 108
Lambton A. K. S. 43, 56, 71, 95
Minorsky V. 42, 60, 65, 66, 74,
76, 78, 79, 84—89, 92, 97—
99, 101, 103, 104, 107—109,
113, 116, 122
Saint-Martin J. 36, 73, 75, 168
Toumanoff C. 151

Ագարակ (Ագարա, Ագարան) 55,
152, 167—176, 183, 184,
188, 189, 196
Ադրբեջան 53, 71, 224
Ախալքալաք 122, 173
Աղձնիք 65
Աղստև 167
Աղվանք 49, 50, 61, 62, 70, 72,
85, 110, 224
Ամազու 190
Ամիդ 62, 65, 67
Անդրկովկաս 5, 8, 9, 13, 32, 42,
53, 56, 59, 60, 64, 89,
100, 108
Անի 6, 8—11, 13, 16, 17, 21,
24, 26, 32, 36, 38, 41, 42,
46, 55, 65, 66, 74, 76, 77,
79, 81—109, 111, 112, 114
—122, 129, 143, 144, 152,
155, 156, 208, 212, 214, 224
Աշենակ 109, 112
Առան տե՛ս Աղվանք
Ադրխլու 73
Ատրպատական 73
Արագած 56
Արագածոտն 81, 110
Արարատյան դաշտ 81, 110
Արախ 106
Արդաբիլ 73
Արզն 74, 79, 106, 107, 109, 113
Արենք 63, 67
Արշարունիք 64, 142
Արենյան Հայաստան 226

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

Արենյան Վրաստան 54, 175, 176,
188, 195, 222
Արենիք 53, 94, 95, 203
Արևմտյան Իրան 53
Արևմտյան Վրաստան 51, 57, 158,
165, 173, 185, 218, 223
Ափխազ 90
Բագարան 101
Բագնայր 19
Բաղաբերդ 47
Բաղն 74, 79, 106
Բերանիա 153, 205
Բյուզանդիա 45
Բոժանա 90
Գագ 54—55, 74, 80, 92, 109—
112, 114—116, 120, 170,
207
Դանձակ 6, 16, 17, 42, 46—48,
54, 56, 60—62, 70—73,
80, 81, 84, 87, 97, 108,
122, 159, 170, 207
Դաշիան (Դաշինք, Դանչինս) 73,
80
Դառնի 75, 76, 79, 80, 136, 138,
139
Դարգառ 113, 114, 120
Դարդման 78
Դարմիան (Կարմիան) 77, 78,
107
Դելար 72
Դեղարփունիք 111, 207

Գեղի 47
 Գեաիկ 218
 Գիշ 54, 159
 Գորի 173
 Դրմաշեն 155, 215, 217
 Դեբեդ 173
 Դերբենդ 54, 56, 91
 Դիարբեխ 62, 63, 77, 78, 107
 Դիդգոր 8, 56, 74, 171
 Դմանխա 47, 56, 68—70, 80, 91, 112, 113, 130, 134, 135, 167
 Դվալեք 55, 185, 186
 Դվին 6, 26, 42, 66, 74—76, 80, 81, 86, 89, 97, 106, 108, 109, 122, 164, 224
 Եվրոպա 36
 Երուսաղեմ 65
 Զեղազեն 54
 Էրծուխ 159
 Քալին 109, 112
 Քրիլիսի 23, 40, 42, 47, 48, 53, 56, 67, 76, 89, 94, 95, 101, 119, 144, 146, 152, 153, 167, 169—174, 184, 185, 187, 195, 196, 207—210, 212—214, 219, 223
 Քմոզվի 173, 206
 Քոր 162
 Քոնդ 52, 121, 173, 206
 Քուրբաստան 120
 Իկոնիա 52
 Իջևան 211
 Իսպահան 50
 Իրան 42, 190
 Իրաք 53, 56, 62, 66, 100, 117, 189, 192

Լեշխում 165
 Լիխ 173
 Լոմբա-Գորա 173
 Լոռե 48, 49, 54, 55, 112, 113, 128, 143, 152, 167, 169, 171, 172, 175, 181, 183, 187—189, 191, 193, 194, 196, 204—206, 210, 218
 Լոռի-Տաշիր 45, 47, 158
 Խալինջաբար 170
 Խաշեն 73
 Խարբերդ 65
 Խլաք 62, 63, 81, 100, 122, 224
 Խորասան 96, 112
 Խրամ 73
 Խուսիստան 192
 Խունան 68—70, 80, 153
 Կախեք 51, 54, 158, 159, 175, 176, 196, 222
 Կախեք-Հերեթի բազմաբնակչություն 48, 51, 53, 54
 Կալան (Կալեն) 54, 155, 167, 187, 206, 207, 209, 215, 217—219
 Կայծուն 54, 167, 207
 Կասպից ծով 55
 Կարին 66, 98, 107, 146, 174, 208—210, 212, 215, 217
 Կարենան 47
 Կարս 66, 81, 106, 107, 120, 200
 Կախաբերդ 47
 Կենտրոնական Քարքի 186
 Կիրիկիա 8
 Կլեկար 51, 52, 125, 206
 Կղարջ (Կարբեթ) 55
 Կյուրիկյան բազմաբնակչություն տե՛ս Լոռի-Տաշիր, Տաշիր-Զորապետ
 Կոչոր 169—171, 174
 Կովկաս 42, 54, 55
 Կովկասյան լեռներ 59
 Կոտման 184

Հաբանդ 55
 Հաղարծին 212, 217
 Հաղբատ 167, 210, 213, 214, 217—219
 Համադան (Համիան) 52, 108, 190
 Հայաստան 5—9, 13, 21, 26, 30, 32, 33, 35, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 59, 64—66, 73, 74, 76, 80, 81, 129, 168, 217, 223—226
 Հայկական լեռնաշխարհ 100
 Հաննիք 67
 Հերեք 51, 54, 55, 157—160, 165, 175, 176, 188, 196, 221, 222
 Հին Գեաիկ 218
 Հիսն Կայֆա 62, 65, 67
 Հյուսիսային Կովկաս 50, 58
 Հյուսիսային Հայաստան 5, 24, 39, 45, 55, 65, 100, 108, 123, 128, 129, 144, 154, 155, 157, 167, 175, 176, 187, 201, 206, 207, 210, 215, 222, 223, 225, 226
 Հյուսիսային Միջագետք 65
 Հյուսիս-արևելյան Հայաստան 226
 Հնեվան 153
 Հոռմկա 214
 Զորագավառ 167, 189
 Զորագետ 167, 172, 173, 189
 Մամաբերդ 49, 50
 Մանկանաբերդ 54, 187, 208, 209, 215, 217, 219
 Մայաթարիկ տե՛ս Նիքոկերտ
 Մանգլեք 60, 63, 107
 Մանասագոմ 55, 170
 Մանրաշ 214
 Մառնեոլ 173
 Մառաղա 81, 100, 109
 Մարդին 63, 65, 78, 81, 107

Մելիտինե 78
 Մեդրի 47
 Մեսեխ 136—137
 Մերձավոր Արևելք 38, 56
 Մորա Ձորո վանք 211, 218
 Մրեն 109
 Մցխեթ 150
 Մուշ 63
 Նախնական 61
 Նախարմազ 173
 Ներին Քարքի 175, 186
 Նիկոփսիա 56
 Նորավանք (Ամաղուխ) 190
 Նոր-բերդ 50, 55, 68, 70, 71, 80, 170
 Նոր Գեաիկ 220
 Նիրկերտ 32, 42, 62, 65, 77, 81, 107
 Շամ 77, 107
 Շամբոր 27
 Շապուրան 55
 Շաֆի 104, 175, 176
 Շիո-Մղիմե 201
 Շիրակ 36, 65, 88, 96, 105, 110, 120, 122
 Շիրվան 54, 91
 Շիրուտ 47
 Պաղեստին 65
 Պարսկաստան 85, 107
 Ջաղիրե 77, 107
 Ջավախք (Ջավախեթ) 121, 122, 162, 173—176, 206
 Ջիֆեք 55
 Ռանա 55
 Ռուս-Ուրբեխ 22, 57
 Ռուսաստան 36
 Ռուսթավ 53, 89, 170, 207

Սախառն	184, 187
Սամշվիլդե	47, 48, 53, 89, 151, 152, 167, 175, 186
Սամցխե	160—162, 173—176, 221
Սանահին	157, 167, 210—212, 214
Սաորբիս	163
Սասուն	63
Սիրիա	52, 65
Սյունիք	14, 15, 45—47, 49
Սոմխիթ	110, 171, 173, 174
Սվաներ	55, 90, 165
Սուրբ Գրիգոր, բերդ	170
Սուրմարի	101, 106
Սևան, շրջան	215
Սև ծով	55
Վանանդ	45, 200
Վասպուրական	45
Վենետիկ	16
Վերին Փարսի	173, 185, 186
Վրաստան	5—9, 13, 17, 20—22, 24, 26, 32—37, 39—42, 45, 48, 50—56, 58—60, 62, 64—69, 70—73, 76, 80, 81, 85, 87, 89, 92, 94, 97—99, 101, 108, 115, 118, 123—125, 127—129, 142, 145—147, 149, 156, 159, 160, 168, 192
Տաշիր	49, 54, 154, 172
Տաշիր-Ձորագետ	48, 49, 158, 187
Տավուշ	49, 50, 54, 55, 139, 152
Տեղումական	54, 55, 92, 152, 170
Տոդառափ	63

Բլինիս-շվար	173
Յիսիս-շվար	173
Ուսքիք	54, 98, 146, 163
Ուսիք	170
Փարցիսիս	170
Փոֆր Ասիա	45, 52, 60
Քալաձոր	54
Քավազին	170
Քարբի	21, 48, 51, 53, 85, 90, 152, 154, 170, 173, 176, 185, 205, 213, 222
Քիրման	52
Քվիշ	48
Քուրվանառ	173
Օլբի տե՛ս Ուխթիք	
Օմրխե	173
Օսեթիա	56
Օրբնր	150
Տճահոն	169
Ճահոն	76, 79
Ճահոն	73
Ծոհոն	76, 79
Շոճա խոհոն	186
Ճահոն	76, 79
Ազերբայճան	224
Անի	224
Արրան	224
Գանճաք	71

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Աղբյուրների և գրականության տեսություն	8
Դուլիս առաջին. Հյուսիսային Հայաստանը և Վրաստանը ժՖ դարի երկրորդ քառորդում	45
1. Քաղաքական կացությունը Հայաստանում և Վրաստանում ժՖ դարի 20-ական թվականներին	45
2. Վրաստանի պայքարը ամիրայությունների դեմ ժՖ դարի երկրորդ քառորդում	66
Դուլիս երկրորդ. Անի քաղաքը ժՖ դարի 20—70-ական թվականներին	81
Դուլիս երրորդ. Ներքաղաքական կյանքը և ներքաղաքական պայքարը Վրաստանում և Հյուսիսային Հայաստանում ժՖ դարի 20—70-ական թվականներին	123
1. Ներքաղաքական պայքարը ժՖ դարի երկրորդ քառորդում և գահակալության հարցը 1150—1156 թթ.	123
2. 1176—1177 թթ. ավատատիրական ապստամբության նախապատմությունը	147
3. Ապստամբության սկիզբը և ընթացքը	175
4. Ապստամբության պարտությունը պատճառները, նրա հետևանքներն ու նշանակությունը	195
Վերջաբան	225
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	227
Некоторые вопросы истории Северной Армении и Грузии XII в. (резюме)	238
Անձնանունների ցանկ	241
Տեղանունների ցանկ	251

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԺԲ ԳԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Կազմը ՅՈՒ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Ա. Ա. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի 12.12 1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության
21. 10 1980 թ.: ՎՅ 09105: Չափը $84 \times 108^{1/32}$ թուղթ № 1: Տառատե-
սակ «Գրքի սովորական» բարձր տպագրություն: Պայմ. 13.44 տպագր.
16.0 մամուլ: Հրատ. 12.0: Տպաքանակ 2000: Պատվեր 1046, Հրատ.
№ 5181: Գինը 2,05:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Издательство Академии наук Армянской ССР

375019 Ереван, Барекамутян, 24-г.

Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эчмиадзин.